

परिच्छेद एक

परिचय

१.१ शोधपरिचय

नेपालको मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रअन्तर्गत राप्ती अञ्चलमा पर्ने विभिन्न पाँच जिल्लाहरूमध्ये विकटमा रहेको रुकुम जिल्ला साहित्यिक, आर्थिक, शैक्षिक, राजनीतिक, भौगोलिक हिसाबले अति पछि परेको छ । तर पनि यसको छुट्टै पहिचान छ । सिस्ने हिमाल, कमलदह, स्यार्पुतालजस्ता पर्यटकीय स्थल पनि यहाँ छन् । बाउन्न टाकुरी र त्रिपन्न पोखरीका नामले चिनिने रुकुम जिल्लाको साहित्यिक परम्परा त्यति पुरानो छैन । बीसौं शताब्दीको प्रारम्भदेखि यस जिल्लामा साहित्यले चलखेल गर्न थालेको पाइन्छ । नेपालमा प्रजातन्त्र स्थापना भएपछि जनतामा आएको जागरणसँगसँगै रुकुम जिल्लामा पनि विभिन्न कवि तथा लेखकहरू जन्मने क्रम सुरु भएको हो । लिखित साहित्य पूर्व लोकसाहित्य परम्परागत रूपमा मात्र रहेको पाइन्छ । लिखित साहित्य यात्राको थालनी कविता, विधाबाट भएको हो र कथा, गीत, गजल, मुक्तक, निबन्ध, नाटक, उपन्यास, विधाले पनि आफ्नो उपस्थिति जनाइसकेको छन् । रुकुम जिल्लामा उपन्यास विधाको थालनी वि.सं. २०४३ सालमा हस्त गौतम 'मृदुल' को अनामिका बाट भएको हो । अन्य उपन्यासकार र तिनका औपन्यासिक कृतिहरूमा हस्त गौतम कै अग्निकुण्डभिन्नको बिहे (२०४५), जुद्ध बूढामगरको दुःख (२०५९), गणेश शाहको चिल्ली (२०६१) रामप्रकाश पुरीका नानीकी आमा (२०६३), सच्चाइको गीत (२०६४), बनमाराका बुटाहरू (२०६५), नदीराम के.सी.को विद्रोहको गीत (२०६४) र दिनेश खड्काको क्षितिजपारिको मिलन (२०६४) रहेका छन् । यी उपन्यासकारहरूले रुकुमलाई उपन्यासको क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन् । जसको कारण नेपाली साहित्यको उपन्यास विधामा रुकुमको पनि योगदान रहन गएको छ । यति हुँदाहुँदै पनि रुकुम जिल्लाका उपन्यासकार र तिनका औपन्यासिक कृतिहरूको गहन अध्ययन तथा विश्लेषण हुन सकिरहेको छैन । यस शोधपत्रमा रुकुम जिल्लाका उपन्यासकार र तिनका उपन्यासहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ । साथै रुकुम जिल्लामा नेपाली उपन्यासको अवस्था र नेपाली साहित्यका अन्य विधा कविता, नाटक, आख्यान निबन्ध आदिमा रुकुमको योगदान बारे छोटो चर्चालाई पनि शोधपत्रमा समावेश गरिएको छ ।

१.२ समस्याकथन

नेपाली भाषा र साहित्यको विकास गर्ने सन्दर्भमा रुकुम जिल्लाका साहित्यकारहरूले यस जिल्लाबाट प्रकाशित पत्रपत्रिकाहरू र विभिन्न साहित्यिक सङ्घसंस्थाहरूमार्फत महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँदै आइरहेका छन् । यति हुँदाहुँदै पनि रुकुम जिल्लाको उपन्यास विधाको बारेमा यदाकदा पत्रपत्रिकाहरूमा र सान्दर्भिक प्रसङ्गका क्रममा सामान्य चर्चा बाहेक नेपाली उपन्यास साहित्यमा रुकुम जिल्लाले के कस्तो योगदान पुऱ्याएको छ भन्ने विषयमा समग्र अध्ययन भएको पाइँदैन । त्यसैले यस शोध कार्यमा रुकुम जिल्लाका साहित्यिक सन्दर्भ र अन्य सबै पक्षलाई छाडेर नेपाली उपन्यास साहित्यमा रुकुम जिल्लाबाट योगदान पुऱ्याउने उपन्यासकार र तिनका औपन्यासिक कृतिको परिचयात्मक अध्ययन र विश्लेषण गर्नु प्रमुख समस्या रहेको छ । यस मूल समस्यासँग गाँसिएर आउने अन्य समस्या यस प्रकार छन् ।

१. रुकुम जिल्लाको साहित्यिक परम्परा र औपन्यासिक स्थिति के कस्तो रहेको छ ?
२. रुकुम जिल्लामा उपन्यास विधामा कलम चलाउने उपन्यासकारहरू को-को हुन् र तिनका औपन्यासिक कृतिहरू के-कति छन् ?
३. रुकुम जिल्लाका उपन्यासकारहरूले सृजना गरेका औपन्यासिक कृतिहरूले नेपाली साहित्यको विकासमा के-कस्तो योगदान पुऱ्याएका छन् ?

१.३ शोधकार्यका उद्देश्य

प्रस्तुत शोधपत्रको प्रमुख उद्देश्य रुकुम जिल्लाका उपन्यासकार र तिनका उपन्यास कृतिहरूको परिचयात्मक अध्ययन गर्नु रहेको छ । यही मूल उद्देश्यसँग सम्बन्धित अन्य उद्देश्यहरू निम्नलिखित रहेका छन् :

- १ रुकुम जिल्लाको साहित्यिक पृष्ठभूमिमा उपन्यासको परम्परा र पृष्ठभूमिको अध्ययन गर्नु ।
- २ रुकुम जिल्लाको उपन्यास विधामा कलम चलाउने उपन्यासकार र तिनका औपन्यासिक कृतिहरूको परिचयात्मक अध्ययन र विश्लेषण गर्नु ।

३ रुकुम जिल्लाका उपन्यासकारहरूले नेपाली औपन्यासिक क्षेत्रमा दिएको योगदानको निर्धारण गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

रुकुम जिल्लाका उपन्यासकार र तिनका उपन्यास कृतिको बारेमा हालसम्म समग्र अध्ययन भएको पाइदैन । यद्यपि केही पुस्तक, पत्रपत्रिका, स्नातकोत्तर तहका शोध, फुटकर लेख आदिमा केही परिचय र समीक्षात्मक टिप्पणीहरूचाहिँ रहेका छन् । यस शोधपत्रसँग सम्बन्धित पूर्ववर्ती अध्ययताहरूले गरेको केही महत्वपूर्ण कार्य र समीक्षाहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

एम.पी. खरेलले वि.सं. २०६३ भाद्र २१ गते प्रकाशित **हाँक** साप्ताहिक (वर्ष २३, अङ्क ४४) को *नानीकी आमाले समेटेको क्रान्तिप्रतिको असीम आस्थाको विषयवस्तु* लेखमा पुरीलिखित **नानीकी आमा** उपन्यासको विश्लेषण गरेका छन् । जसमा मानवमुक्ति पक्षधर र विरोधीबीच चलेको द्वन्द्वको वर्तमान सामाजिक धरातलीय यथार्थको औपन्यासिक रूप **नानीकी आमा** भएको तथा उपन्यासले उठाएको क्रान्तिप्रतिको असीम आस्थाको उच्च वैचारिक सन्देश नै यसको सबल र सशक्त पाटो हो भन्ने उल्लेख गरिएको छ । वि.सं. २०६३ कार्तिक २९ गते प्रकाशित **रुकुम समाचारपत्र** (वर्ष १, अङ्क १३) को *एकपटक पढ्नु पर्ने नानीकी आमा* लेख मार्फत कर्णाली खाम मगरले पुरीलिखित **नानीकी आमा** उपन्यासको सानो चिनारी दिएका छन् । जसमा **नानीकी आमा** उपन्यासले लिएको क्रान्तिकारी विचारको उत्कृष्टता उल्लेख गरिएको छ ।

कर्णाली खाम मगरले वि.सं. २०६३ कार्तिक २९ गते प्रकाशित **रुकुम समाचारपत्र** (वर्ष १, अङ्क १३) को एक पटक पढ्नु पर्ने *नानीकी आमा* लेख मार्फत पुरी लिखित **नानीकी आमा** उपन्यासको सानो चिनारी दिएका छन् ।

अमर गिरीले वि.सं. २०६३ कार्तिक २९ गते **बुधवार** साप्ताहिक (वर्ष ११, अङ्क ४८) मा प्रकाशित *वैचारिक उपन्यास नानीकी आमा* लेखमा **नानीकी आमा** उपन्यासको समीक्षात्मक टिप्पणी गरेका छन् । जसमा सामाजिक यथार्थको सजीव उद्घाटन, पात्रहरूको विहङ्गम चरित्रचित्रण, सघन र जीवन्त घटनाक्रमहरूको प्रस्तुतिमा भन्दा उपन्यासकारको

बढी रुचि सैद्धान्तिक वैचारिक आदर्श र प्रतिबद्धताको प्रकटीकरणमा रहेकाले नानीकी आमा लेखकको वैचारिक आदर्शको औपन्यासिकरण हो भन्ने उल्लेख गरिएको छ । वि.सं. २०६४ मङ्सिर २ गते रुकुम समाचार पत्र (वर्ष २, अङ्क ४८) मा प्रकाशित एउटा पाठकको आँखामा नानीकी आमा लेखमार्फत आर.वि. जि.सी. ले पुरीलिखित नानीकी आमा उपन्यासको छोटो चिनारी दिएका छन् । जसमा उपन्यासको विचारपक्ष उच्च क्रान्तिकारी रहेको उल्लेख गरिएको छ । वि.सं. २०६४ मङ्सिर १० गतेको जन्तीधारा साप्ताहिक (वर्ष ४, अङ्क ६३) मा प्रकाशित प्रगतिशील साहित्यको मभेरीमा सच्चाइको गीत लेखमार्फत प्रेमभक्त लक्ष्मी गौतमले सच्चाइको गीत उपन्यासको सानो चिनारी दिएका छन् । जसमा पात्रका बलिदानी भावनाको प्रशंसा मुक्त कण्ठले गरिएको छ ।

प्रेमभक्त लक्ष्मी गौतमले वि.सं. २०६४ माघ ७ गते जन्तीधारा साप्ताहिक (वर्ष ४, अङ्क ७१) मा प्रकाशित सङ्घर्ष र नानीकी आमा लेखमार्फत नानीकी आमा उपन्यासको सानो चर्चा गरेका छन् । जसमा नानीकी आमा उपन्यासमा देखाइएको वर्गसङ्घर्ष उच्च रहेको उल्लेख गरिएको छ ।

नदीराम के.सी. ले “रुकुम जिल्लाको साहित्यको ऐतिहासिक रूपरेखा” (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, ने.ग. २०६५) मा रामप्रकाश पुरीको जन्म मिति, जन्मस्थान लगायत विविध पक्षको चर्चा गर्नुका साथै नानीकी आमा उपन्यासको विश्लेषण गरेका छन् । जसमा पात्रहरूमा रहेको उच्च क्रान्तिकारी विचार, बलिदानी भावना र लक्ष्यप्रतिको समर्पण जस्ता पक्ष उल्लेखनीय छन् भनी चर्चा गरिएको छ ।

वि.सं. २०६५ साल पुस १६ गते हाँक साप्ताहिक (वर्ष २६, अङ्क ८) मा बसन्तराज भण्डारीले प्रगतिशील उपन्यासमा वनमाराका बुटाहरू नौलो आयाम लेखमार्फत पुरीलिखित वनमाराका बुटाहरू उपन्यासको छोटो समीक्षा गरेका छन् । जसमा पञ्चायती व्यवस्थामा गरिब, निमुखा, शोषित, पीडित जनतालाई ठूलाबडा भनिने शोषकवर्गले कसरी आफ्नो बसमा पार्छन् भन्ने कुरा देखाएर उक्त उपन्यासमा ग्रामीण नेपाली समाजको यथार्थताको प्रस्तुति गरिएको छ भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ ।

वि.सं. २०६५ फाल्गुण ७ गते, २१ गते र चैत्र ५ गते हाँक साप्ताहिक (वर्ष २६, अङ्क १३, १५, १६ र १७) मा प्रकाशित *वनमाराका बुटाका बुटाहरू* लेखमार्फत गोविन्द आचार्यले पुरीलिखित **वनमाराका बुटाहरू** उपन्यासको समीक्षा गरेका छन् । जसमा यथास्थितिवादीले बुन्ने षडयन्त्र, जाल भैलका विरुद्ध परिवर्तनकारीले देखाएको क्रान्तिकारी विचार, सङ्घर्ष **वनमाराका बुटाहरू** उपन्यासमा राम्ररी प्रस्तुत गरिएकोले उक्त उपन्यास प्रगतिवादी बन्न पुगेको उल्लेख गरिएको छ ।

डा. भवानीप्रसाद पाण्डेले वि.सं. २०६७ साउनमा अखिल नेपाल लेखक सङ्घद्वारा प्रकाशित मार्क्सवादी साहित्य र जनयुद्धको सौन्दर्य पुस्तकमा नदीराम के.सी. द्वारा लिखित **विद्रोहको गीत** उपन्यासको विवेचना गर्दै युद्धको मूल उद्देश्य सामन्तवादी, पुँजीवादी, उत्पीडनबाट जनतालाई मुक्त गरी स्वतन्त्र, स्वाभिमानी र समतामूलक राज्यको स्थापना गर्नु थियो र त्यसका निम्ति जनतालाई सचेत र विद्रोही बनाउनु थियो । जो आम विद्रोहको गीत उपन्यासले गरेको छ भनेका छन् (पाण्डे, २०६७ : ७३) ।

रमेशप्रसाद भट्टराइले २०६७ वैशाखमा इच्छुक सांस्कृतिक प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित प्रवर्तक अर्द्धवार्षिक (वर्ष १, पूर्णाङ्क १) मा विद्रोहै विद्रोहको कथा र गाथा **विद्रोहको गीत** विषयको शीर्षक दिएर नदीराम के.सी. को **विद्रोहको गीत**को समीक्षा गर्दै उपन्यासले निम्न वर्गीय र सर्वहारा वर्गको बलियो आधार पाएपछि मात्र कम्युनिस्ट पार्टी बाँच्न र टिक्न सक्छ र आफूलाई सर्वहाराकरण गरेको नेतृत्वले मात्र आन्दोलनलाई हाँक्न सक्छ भन्ने सन्देश **विद्रोहको गीत** उपन्यासले दिएको छ भनेका छन् (भट्टराइ, २०६७ : १३५-१३८) ।

शारदा शर्माले चिल्ली नेपाली समाजको आँखीभ्याल शीर्षकको लेखमा गणेश शाहद्वारा लिखित **चिल्ली** उपन्यासको बारेमा चर्चा गर्दै गरीब, दुःखी, असहाय र टुहुराहरूको विषयवस्तुमा आधारित यस उपन्यासलाई नेपाली समाजको आँखीभ्यालको रूपमा प्रस्तुत गरेकी छन् ।

केशव सुवेदीले **राप्तीको साहित्यिक रूपरेखा** (२०६५) मा रुकुमको साहित्यिक गतिविधिको चर्चा गर्दै रुकुम जिल्लामा साहित्यको थालनी र विभिन्न स्रष्टा र तिनका प्रकाशित कृतिको विवरण दिएका छन् (सुवेदी, २०६५) ।

दीपक गौतमले अलिखित आधुनिक नेपाली साहित्यलेखन इतिहास (२०६५) नामक पुस्तकमा 'पञ्चायती कालगर्भको रुकुमेली साहित्य सर्वेक्षण, रेखाङ्कन र निरूपण' शीर्षकको लेखमा पञ्चायतकालको रुकुमेली साहित्यको अवस्था, त्यतिबेलाका रुकुमेली साहित्यकार र तिनका रचना उल्लेख गरेका छन् । विभिन्न पत्रपत्रिका जिल्लाको इतिहास, नारी हस्ताक्षर, दलित हस्ताक्षर र अन्य सबै प्रतिभाका गद्य, नाटक, कविता, निबन्ध लगायतका विधाको उल्लेख गरेका छन् (गौतम, २०६५ : १-२२) ।

१.५ शोधको औचित्य

नेपाली उपन्यास साहित्यमा रुकुम जिल्लाको योगदानका बारेमा विभिन्न पुस्तक तथा पत्रपत्रिकाहरूमा गरिएका टिप्पणी, समीक्षा तथा जानकारीद्वारा मात्र ती उपन्यासको अध्ययन गरी यो शोधपत्र तयार गरिएकोले यसको औचित्य रहेको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रबाट रुकुम जिल्लाका उपन्यास साहित्यको बारेमा जानकारी लिन चाहने जिज्ञासु पाठकहरू लाभान्वित हुने छन् । यसले क्षेत्रीय अनुसन्धान परम्पराको विकासमा सहयोग पुऱ्याउने र परिचयात्मक अध्ययन विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरी तयार गरिएको भावी शोध कार्यहरूको लागि समेत मार्गदर्शन बन्न सक्ने यस शोधपत्रको प्राज्ञिक अनुसन्धानात्मक औचित्य र महत्व तथा उपयोगिता रहनेछ ।

१.६ शोधको सीमा

प्रस्तुत शोधपत्रमा राप्ती अञ्चल अन्तर्गत रुकुम जिल्लाको भौगोलिक सिमानाभित्र रहेर यस जिल्लाको साहित्यिक परिचय दिँदै उपन्यास विधा अन्तर्गत पनि रुकुम जिल्लाका उपन्यासकार र तिनका उपन्यास कृतिहरूको अध्ययन र विश्लेषण गर्नु यस शोधपत्रको सीमा रहेको छ ।

१.७ शोधविधि

यस शोधपत्रमा शोध विषयसँग सम्बन्धित आवश्यक सामग्रीहरू प्राथमिक तथा द्वितीय स्रोतबाट सङ्कलन गरिएको छ । यस शोधपत्रको विषय क्षेत्रीय अध्ययन भएकाले

सामग्री सङ्कलनका लागि क्षेत्रीय अध्ययन पद्धति (प्रश्नावली र अन्तर्वार्ता) र सङ्कलित सामग्री विश्लेषणका लागि पुस्तकालयीय अध्ययन पद्धतिलाई अवलम्बन गरिएको छ । उपन्यासकारहरूको वैयक्तिक विवरण सङ्कलन गर्ने क्रममा व्यक्तिगत फाराम, चिठीपत्र, टेलिफोन र सम्बन्धित व्यक्तिका नातेदारबाट प्राप्त जानकारीलाई आधार बनाइएको छ । शोधसँग सम्बन्धित विभिन्न पुस्तक, पत्रपत्रिका, सङ्घसंस्था र विद्वतवर्गबाट पनि सामग्री सङ्कलन, गरिएको छ सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषणका लागि वस्तुपरक ऐतिहासिक, उपन्यास सिद्धान्तका साथै विश्लेषणात्मक वर्णनात्मक पद्धतिलाई अवलम्बन गरिएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई व्यवस्थित एवम् सुगठित रूप दिनका लागि पाँच परिच्छेद भित्रका मूल शीर्षकमा विभाजन गरी आवश्यकताअनुसार विभिन्न शीर्षक, उपशीर्षक समेत राखेर अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ । शोधपत्रको स्वरूप निम्नानुसार रहेको छ :

परिच्छेद एक – शोध परिचय

परिच्छेद दुई – उपन्यासको छोटो परिचय र रुकुम जिल्लाको छोटो साहित्यिक पृष्ठभूमि

परिच्छेद तीन – रुकुम जिल्लाका उपन्यासकार र तिनका औपन्यासिक कृतिको सङ्क्षिप्त परिचय

परिच्छेद चार – रुकुमका औपन्यासिक कृतिको विश्लेषण

परिच्छेद पाँच – नेपाली औपन्यासिक क्षेत्रमा रुकुम जिल्लाका उपन्यासकारहरूले दिएको योगदान

परिच्छेद छ – निष्कर्ष र मूल्याङ्कन

परिच्छेद दुई

उपन्यासको परिचय र रुकुम जिल्लाको सङ्क्षिप्त साहित्यिक पृष्ठभूमि

उपन्यास विधा अन्य विधा भन्दा कान्छो विधा हो । नेपाली उपन्यास परम्परामा रुकुम जिल्लाले पनि आफ्नो उपस्थिति देखाइएको छ । जसलाई क्रमशः चर्चा गरिएको छ ।

२.१ उपन्यासको छोटो परिचय

साहित्यको विभिन्न विधामध्ये उपन्यास शब्दले एउटा नयाँ विधालाई चिनाउँछ । उपन्यासको इतिहास साहित्यका अन्य विधाहरूको जति पुरानो नभए तापनि विश्व साहित्यमा मात्र होइन नेपाली साहित्यमा पनि आज आएर स्थापित र लोकप्रिय विधाका रूपमा चिनिएको छ । यो उपन्यास शब्द 'अस' धातुमा 'उप' र 'नि' उपसर्ग जोडी त्यसमा 'घञ्' (अ) प्रत्येय लागेर व्युत्पत्ति भएको नेपाली साहित्यमा प्रचलित तत्सम शब्द हो । नेपाली भाषाको उपन्यास शब्द अङ्ग्रेजी भाषाको (नोवेल) शब्दबाट आएको हो (बराल र एटम, २०६६ : ३) ।

उपन्यास विधालाई विभिन्न विद्वान्हरूले बेग्ला-बेग्लै तरिकाले परिभाषित गरेका छन् । केही परिभाषालाई समेट्ने प्रयास गरिएको छ ।

- १ “उपन्यास मानव जीवनकै सम्पूर्णताको अभिव्यक्ति हो ।” – कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार ।
- २ “पूर्वापर तारतम्यमा सुसम्बद्ध गरेर लेखिएको आख्यानत्मक रचनालाई उपन्यास भनिन्छ ।” – राजेन्द्र सुवेदी, नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति
- ३ मानव र मानव समाजसँग सम्बन्धित विविध सत्यलाई कलात्मक रूपमा अभिव्यक्त गर्ने आवश्यक लम्बाई भएका गद्य आख्यानलाई उपन्यास भनिन्छ ।” – कृष्णहरि बराल, र नेत्रएटम, उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास

यी र यस्तै विभिन्न परिभाषाका आधारमा जीवन जगत्का यथार्थपक्षलाई समेटेर समाजका सामु प्रस्तुत गर्नुलाई उपन्यास भनिन्छ । अथवा उपन्यास जीवन जगत्को साङ्गोपाङ्गो प्रस्तुति हो, जो काल्पनिक पात्रको आधारमा यथार्थ घटनालाई व्यवस्थित गरिएको, ठूलो आयाम भएको, विस्तृत आख्यानमा समेटिएको, समय सान्दर्भिक रूपमा परिवर्तित र परिष्कृत महाकाव्य स्तरको गद्य भाषामा लेखिने आख्यानात्मक साहित्यिक विधा हो ।

नेपाली भाषामा उपन्यासको सन्दर्भलाई हेर्दा शक्तिबल्लभ अर्यालको 'महाभारत विराटपर्व' (१८२७) सबैभन्दा पुरानो औपन्यासिक कृति हो । जसले उपन्यासको प्राथमिक कालको सुरुवात गरेको छ । सदाशिव शर्माको 'वीर सिक्का' (१९४४) ले उपन्यासको माध्यमिक कालको सुरुवात गरेको हो । यस उपन्यासले औपन्यासिक प्रवृत्ति देखाएको छ । मौलिकताका दृष्टिले गिरीशबल्लभ जोशीको 'वीरचरित्र' (१९६१) पहिलो उपन्यास मानिन्छ (सुवेदी, २०६४ : ३५) ।

नेपाली उपन्यासको आधुनिक कालको सुरुवात रुद्रराज पाण्डेको रूपमती (१९९१) उपन्यासले गरेको हो । यस उपन्यासमा सामाजिक आदर्श पक्षसँग यथार्थता र नैतिकता जोडिएको छ (बराल र एटम, २०६६ : ८८) । यसै आधुनिककालमा पनि विभिन्न प्रवृत्तिहरू पार गर्दै नेपाली उपन्यासले अहिले सम्मको अवस्थामा पाइला चलाइरहेको छ । स्वच्छन्दतावादको जग रूपनारायण सिंहको 'भ्रमर' (१९९३) ले बसालेको छ भने लैनसिंह वाङ्दलेको 'मुलुकबाहिर' (२००४) ले सामाजिक यथार्थवादी प्रवृत्तिको प्रतिनिधित्व गरेको छ । हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको 'स्वास्नी मान्छे' (२०११) ले प्रगतिवादी चेतना र प्रगतिशील उपन्यास लेखनको आरम्भ गरेको छ । त्यसैगरी गोविन्दबहादुर मल्ल गोठालेको 'पल्लो घरको भ्याल' (२०१६) बाट मनोवैज्ञानिक उपन्यास लेखन प्रारम्भ भयो भने विसङ्गतिवादी धाराको स्थापना इन्द्रबहादुर राइको 'आज रमिता छ' (२०२१) र अस्तित्ववादी चेतनाको रूपमा पारिजातको 'शिरीषको फूल' (२०२२) लाई लिन सकिन्छ । वि.सं. २०३० भन्दा यता नेपाली उपन्यास परम्परामा विभिन्न प्रयोगशील पक्ष देखापरेका छन् । स्वैरकल्पना, मिथक आदि विभिन्न प्रयोग उपन्यासमा गरेको पाइन्छ । ध्रुवचन्द्र गौतमको 'डापी' (२०३३) कट्टेलसरको 'चोटपटक' (२०३६) 'अलिखित' (२०४०), सरुभक्तको 'पागल बस्ती' (२०४८) परशु प्रधानको 'सीताहरू' (२०६४) मदनमणि दीक्षितको 'माधवी' (२०३९) जस्ता उपन्यासमा विभिन्न प्रयोगशील पक्ष समेटिएका छन् (बराल र एटम, २०६६ : ८८) ।

यिनै माथिका नेपाली उपन्यासको सन्दर्भमा रुकुमको उपन्यासले पनि विकसित हुने अवसर प्राप्त गरेको छ । नेपाली उपन्यास परम्पराबाट रुकुम पनि अलग रहन सक्दैन । नेपाली उपन्यास साहित्यमा रुकुम जिल्लाले वि.सं. २०४३ सालमा पहिलो पटक पाइला टेकेको पाइन्छ । रुकुम जिल्लाको पहिलो उपन्यास हस्त गौतम 'मृदुल' को अनामिका (२०४३) हो । जुन प्रकाशित भए पनि विविध कारणवस पाउन सकिएन । दोस्रो उपन्यास हस्त गौतमकै अग्निकुण्डभिन्नको बिहे (२०४५) हो । दोस्रो उपन्यासकार व्यक्तित्व जुद्धबहादुर बूढामगर हुन उनले रुकुममा तेस्रो उपन्यास दुःख (२०५९) लिएर देखा पर्दछन् । अर्को उपन्यासकार गणेश शाहले चिल्ली (२०६१) प्रकाशन गरेका छन् भने अर्का प्रतिभा रामप्रकाश पुरीले नानीकी आमा (२०६३), सच्चाइको गीत (२०६४), बनमाराका बुटाहरू (२०६५) गरी तीन वटा कृतिका साथ अग्रस्थानमा देखा परेका छन् । नदीराम के.सी. ले विद्रोहको गीत (२०६४) जस्तो प्रगतिवादी चेतले भरिएको उपन्यास लेखेका छन् भने दिनेश खड्काले 'क्षितिज पारिको मिलन' (२०६४) सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित उपन्यास लेखेका छन् (के.सी., २०६५ : ४४) ।

यी उपन्यासले विभिन्न विषयवस्तुको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । सामाजिक विषयवस्तुको प्रतिनिधित्व अग्निकुण्डभिन्नको बिहे, अनामिका, क्षितिजपारिको मिलन, चिल्ली, दुःख जस्ता उपन्यासले गरेका छन् । कारुणिकता, नैतिकता, आदिको पनि प्रतिनिधित्व गरेका छन् । विद्रोहको गीत, 'नानीको आमा', सच्चाइको गीत, 'बनमाराको बुटाहरू' ले प्रगतिवादी पक्षको वकालत गर्दछन् । रामप्रकाश पुरीका उपन्यासमा बौद्धिकताको मात्रा बढी र भाषागत जटिलता पाइन्छ भने नदीराम के.सी. ले जनयुद्धको वास्तविकतालाई समेटेको छन् । सबै उपन्यासमा धेरथोर सबै खाले प्रवृत्ति चाहिँ भेट्न सकिन्छ ।

२.२ रुकुम जिल्लाको सङ्क्षिप्त साहित्यिक पृष्ठभूमि

रुकुम जिल्लामा नेपाली साहित्यको विकास लोक साहित्यको जगबाट भएको पाइन्छ । लोकसाहित्यको जगमा टेकेर थुप्रै कवि तथा लेखकहरूबाट साहित्यको सृजना भएको पाइन्छ । साहित्य सर्जकका विभिन्न कृतिहरूले रुकुमेली साहित्यको विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका छन् । रुकुम जिल्लाका सबै साहित्यकारहरूका साहित्यिक कृति भने उपलब्ध हुन सकेका छैनन् । कतिपय पुराना साहित्यकारहरूका कृतिहरू अप्रकाशित अवस्थामै छन् भने कतिपयले लेखे गरेको अस्पष्ट जानकारी मात्र पाइन्छ । यी

कारणले रुकुम जिल्लाको नेपाली साहित्य कति पुरानो छ भन्ने कुरा तथ्यका आधारमा धेरै अगाडि पुग्न सकिँदैन । त्यसकारण रुकुम जिल्लाको नेपाली साहित्यिक पृष्ठभूमिका रूपमा निम्न कुरालाई उल्लेख गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

२.२.१ रुकुम जिल्लामा नेपाली लोकसाहित्य

परम्परागत रूपमा पुस्तौँपुस्तादेखि मौखिक रूपमा जीवित रहँदै आएको साहित्यलाई लोकसाहित्य भनिन्छ । यसको सम्बन्ध लोक जीवनसँग जोडिने हुनाले यसले सम्बन्धित क्षेत्रको भूगोललाई मात्र नभएर धर्म, संस्कृति, परम्परा, जाति एवम् सामाजिक रहन सहनलाई समेत शब्द चित्रमा उतारेको हुन्छ । लोकगीत, लोकगाथा, लोकनाटक, लोककथा, गाउँखाने कथा, उखान टुक्का आदि लोक साहित्यका अमूल्य सम्पत्ति हुन् । रुकुम जिल्लामा लोक साहित्यका सबै विधा परम्परादेखि अहिले सम्म चलिरहेको छन् । जिल्लाका डाडाँ पाखाहरूमा प्राचीन कालदेखि नै गुञ्जिँदै आएका लोकभाकाहरूमा प्रशस्त साहित्यिक एवम् काव्यात्मक स्वरूप पाउन सकिन्छ (डाँगी, २०६५ : १८) ।

लोक साहित्यमा पनि रुकुममा लोकगीतको विशेष बाहुल्यता रहेको छ । यहाँ लोकगीतका धेरै प्रकारका भाकाहरू पाइन्छन् । जस्तै— मागल, रत्यौली, तन्त्रमन्त्र, तीजगीत, देउसी गीत, भैली गीत, मालसिरी गीत, भलपूजा गीत, श्याम्भो गीत, भारी गीत, दाइगीत, हैसा गीत, बालगीत, सिँगारु गीत, टप्पा गीत, भ्याउरे गीत, ख्याली गीत, ठाडो भाका आदिलाई लिन सकिन्छ । श्रृङ्गार, करुण र व्यङ्ग्य लोकगीतका मुख्य विशेषता हुन् । यसमा पनि समाजमा सम्पन्नहरूका अगाडि विपन्नहरूले भोग्नुपरेका पीडा, ग्रामीण नारीहरूका अनेकौँ समस्या, बालविवाह, बहुविवाहले निम्त्याएको समस्या र कारुणिक व्यथा, प्रेमका संयोग र वियोगका मर्मस्पर्शी अभिव्यक्तिहरू यस क्षेत्रका लोकगीतले समेटेको हुन्छन् । अहिले पनि तीज, दशैं, तिहार, पूजाआजा, मेलापर्व, विवाह आदिमा गाउँलेहरू एक ठाउँमा भेला भएर लोकगीत तथा दोहोरीगीत गाउने, नाच्ने र ग्रामीण जन जीवनका सामूहिक तथा व्यक्तिगत पीडा पोखेर मनलाई विरेचित पार्ने र मनोरञ्जन प्राप्त गर्ने र गराउने परम्परा जीवित रहेको छ (डाँगी, २०६५ : ३८) ।

त्यसैगरी लोक नाटक, लोककथा, लोकगाथा, उखान टुक्का पनि प्रचलनमा रहेका छन् । रुकुममा भूतप्रेत, देवीदेवता, राक्षस लगायत विभिन्न वनस्पति, चराचुरुङ्गी र

पशुप्राणीहरूसँग सम्बन्धित सयौं लोककथाहरू परम्परागत रूपमा चलिआएका छन् र अभै सम्म पनि यी लोककथाहरू जीवित रहेका छन् । अनि पुराण प्रसिद्ध र केही इतिहाससँग सम्बन्धित लोकगाथा र वीरगाथाको पनि रुकुममा कमी देखिदैन । विभिन्न मेलापर्वहरूमा सोरठी लगायतका लोकनाटकको रोमाञ्चक प्रस्तुति पनि गरिँदै आएको पाइन्छ । मिठासपूर्ण अभिव्यक्तिका क्रममा होस वा थोरैमा धेरै भन्नलाई, कसैलाई व्यङ्ग्य गर्नलाई र घतलाग्दो जवाफ दिनलाई विभिन्न उखान टुक्काहरूको प्रयोग गर्ने चलन अभै सम्म पनि जीवितै रहेको छ (डाँगी, २०६५ : ७७) ।

यसरी लोकसाहित्यको लामो परम्परा बोकेर हिँडिरहेको रुकुम जिल्लाको लिखित साहित्यको इतिहासको सुरुवात अलि पछि भए जस्तो देखिए पनि लोक साहित्यले महत्वपूर्ण पृष्ठभूमिको काम गरेको छ । त्यसकारण वर्तमान लिखित साहित्यमा पनि लोकसाहित्यको गन्धको आभाष अनुभव गर्न सकिन्छ । निचोडमा भन्दा रुकुमका डाँडा पाखाहरूमा गुञ्जिने लोकधुनहरू, लोकजीवनका आरोह अवरोहका कथा-व्यथाहरू अथवा ग्रामीण जनजीवनमा समेटिएका सूक्तिमय अभिव्यक्तिहरू नै यस जिल्लाको साहित्यिक सृजनाका पृष्ठभूमि बनेर आएका छन् ।

२.२.२ रुकुम जिल्लामा कविता विधा

नेपाली साहित्यमा सुवानन्दासको 'पृथ्वीनारायण शाह' (वि.सं. १८२६) शीर्षकको कविता लेख्य नेपाली साहित्यको आरम्भ र कविता विधाको पहिलो रचना मानिन्छ । यस आधारमा नेपाली कविताको प्राथमिककालीन वीरधाराका प्रथम कवि सुवानन्ददास हुन् । यसै समयको आधारमा रुकुम जिल्लालाई नियाल्दा जिल्लाको साहित्यिक यात्राको थालनीको पहिलो कवि नन्दलाल उपाध्याय भए पनि उनको रचना प्राप्त गर्न नसकिएको कारण पहिलो कवि पं. मोहनलाल गौतमलाई भनिन्छ । उनको कविता 'दारे जैदमका पुस्ता' (२००४) अहिले सम्म प्राप्त पहिलो कविता हो । त्यसैगरी नरभुपालशाहका वंशज लोकजङ्गबहादुर शाहले 'कल्याण वंशावली' (२००४) छपाएर ल्याएको पाइन्छ । तर आफैले लेखेको वा सम्पादन गरेको स्पष्ट किटान गरिएको छैन । तापनि लोकजङ्गबहादुर शाहलाई पनि महत्वपूर्ण कविका रूपमा मानिन्छ । रुकुममा कविता विधामा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने पत्रिका 'घरवारी' र 'जीवन' हुन् । यी हस्तलिखित पत्रिका हुन् । त्रिभुवन जनता मा.वि. मुसिकोटबाट क्रमशः २०१८ र २०२७ सालमा प्रकाशन भएका यी पत्रिकाले साहित्यको

विकासमा उल्लेखनीय योगदान दिएका छन् । यी पत्रिकाले रुकुममा विवेककुमार शाह, गायत्री शाह, प्रेमप्रकाश मल्ल, सावित्री शाह, प्रकाशकुमार शाह, पृथ्वीराज पुनमगर, जानकी कुमारी शाह, विश्वासमन शर्मा, ध्रुवजङ्ग मल्ल, ज्ञानी कुमारी शाह, केशवराज नेवार, गोपालजङ्ग शाह, मुक्ति नारायाण शाह, शालिग्राम शाह, शारदाकुमारी शाह, कुमारी अवला, प्रेमबहादुर आदि जस्ता फुटकर कविताको सर्जकलाई जन्म दिए । जसले कविता विधालाई अगाडि बढाउन महत्वपूर्ण योगदान दिए (गौतम, २०६५ : १३) ।

त्यसैगरी कृति प्रकाशनका दृष्टिले महत्वपूर्ण व्यक्तित्व प्रेमप्रकाश मल्ल हुन् । उनी राष्ट्रिय स्तरकै प्रतिभा हुन् । उनका 'मधुकर : छोटोजीवन लामो कहानी' (काव्य २०४२), 'त्यो एउटा अजेय शिखर मधुकर' (शोककाव्य, २०४२), 'पञ्चगान' (गीतसङ्ग्रह २०४५), 'अनुभूतिका स्वरहरू' (गीत, गजल एवम् मुक्तकसङ्ग्रह, २०५८) प्रकाशित रहेका छन् । उनी रेडियो नेपालबाट गीत गाउने राप्ती अञ्चलको पहिलो व्यक्ति पनि हुन् । अर्का प्रतिभा हस्तगौतम 'मृदुल' हुन् । उनले 'गरुड नाग' (खण्डकाव्य, २०४४), 'धर्तीको मञ्चमा जनताको एउटा नाटक' (२०४८), 'साइतको टीका' (गीति एल्वम, २०६१), 'मृदुलका गजल' (गजल सङ्ग्रह, २०६६), 'गौतमका गजल' (गजलसङ्ग्रह, २०६६) जस्ता काव्य कृति प्रकाशन गरेका छन् (सुवेदी, २०६५ : ६८) । उनी प्रवासमा रहेर रुकुमेली साहित्यको मलजल गर्ने एक सशक्त प्रतिभा हुन् ।

कृति प्रकाशन गर्ने अन्य स्रष्टाहरूमा छविलाल खड्काको 'सहिदको सन्देश' (लघुकाव्य, २०४७), पूर्णओलीको 'दिन फिर्छन त ?' (लघुकाव्य, २०५२), दिलाराम शर्माको रुकुमको सन्देश (कविता सङ्ग्रह, २०५४), बखतबहादुर मल्लको 'दुइ दिनको जीन्दगी' (काव्य २०५६), स्मिता मगरको स्मिताका कविताहरू (कवितासङ्ग्रह, २०५८), प्रभात विक्रम शाहको मैलेदेखेको वस्ती (कविता सङ्ग्रह, २०६०), लोकेन्द्र विष्टका रगतको इतिहास (कविता सङ्ग्रह २०६०), र ओ ! मेरा लेकाली गुराँस (कविता सङ्ग्रह, २०६५), मणिराम गौतमका पृतीकोटलाई फर्केर हेर्दा (कविता सङ्ग्रह , २०६२), डा. दीपक गौतमका प्रतिबिम्बित र नरोकिने पाइलाहरू (कविता सङ्ग्रह २०६२), गणेश ओलीको भाग्यरेखा (.....) तुलसी के.सी.को त्यो दिनको खोजीमा (कविता सङ्ग्रह, २०६४), रामप्रकाश पुरीका विचरण (महाकाव्य, २०६६), अक्षुण्ण (महाकाव्य, २०६८), ग्रहण नलागोस् (खण्डकाव्य,

२०६७) आदि कविता कृति प्रकाशित छन् । रुकुमबाट महाकाव्य लेख्ने पुरी पहिलो व्यक्ति हुन् ।

कविता विधामा कलम चलाउने अन्य स्रष्टाहरूमा नदीराम के.सी., जनार्दन शर्मा, एचपी हिमाली, उषा मगर, बसन्त शर्मा, कोपिला विएम, मोहन गौतम, विवेक पुन, पुनीत मगर, ओपेन्द्र वि.क., गणेश चिन्तन, गणेश शाह, राजकुमार विष्ट, जीतमान पुन, जीतबहादुर शाह, चरित्रा शाह, पहल पुन, जयलाल नेपाली, दिलबहादुर मल्ल, मनराज वाँठा, हेमराज पुन, भवना शाह, नरबहादुर खड्का, पुस्कर चन्द्र, नारायणी शर्मा, अविनाश पुन, समीर यात्री, अम्बिकाप्रसाद डाँगी, दुर्गालाल के.सी., कविराम के.सी., आदि रहेका छन् । यी स्रष्टाहरूबाट रुकुमको साहित्यिक विकास र इतिहास निर्माणमा महत्वपूर्ण योगदान रहँदै आएको छ । अहिलेको नयाँ पुस्ताले रुकुममा कविता, गीत, गजल, विधालाई अगाडि बढाइरहेको छ । जसमा ठूलै जमातले प्रवेश गरेको देखिन्छ । समयको परिवर्तनसँगै मान्छेको चेतनाको विकास, देशको राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, परिवर्तन भयो र त्यससँग साहित्यको क्षेत्रमा पनि परिवर्तन देखापरिरहेको छ (दुःखी, २०६७ : ७७८) ।

गीतका क्षेत्रमा रुकुममा प्रेमप्रकाश मल्लको नाम अग्रपंक्तिमा आउँछ । उनले रेडियो नेपालमा थुप्रै गीत गाइसकेका छन् र रचना पनि गरेका छन् (आचार्य, सम्पा., २०६० : ६५) । गीत क्षेत्रमा लागेका अन्य स्रष्टामा पूर्ण धर्ती, लोकेन्द्र विष्ट, राजकुमार विष्ट, दिलबहादुर घर्ती 'हुरी', सूर्यकुमारी सुनार, लेकाली खड्का, प्रज्वल खड्का, मष्ट विष्ट, सूर्यप्रकाश पुन, लालसरी नाथ, शुशीला धर्ती, तारा रोका, सरला पुन, लुना मगर, हरि परियार, मनकुमारी पुन, हस्त गौतम, देवी ओली, अम्बिका डाँगी, कर्णबहादुर बुढाथोकी, मानबहादुर ओली, भद्रबहादुर शाही, जय देवकोटा आदि प्रमुख रहेका छन् (दुःखी, २०६७ : ७८२) ।

गजल क्षेत्रमा समीर यात्रीको 'हिउ पनि त उम्लिदो रहेछ' (२०६१), हस्त गौतमका 'गौतमका गजल' (२०६६), 'मृदुलका गजल' (२०६६) जस्ता गजल सङ्ग्रहका रूपमा कृति प्रकाशित छन् । अन्य प्रतिभाहरू अनगिन्ती रूपमा लागेका छन् । गंगा वि.सी., दुर्गालाल केसी, नरेन्द्र राणा, लोकेन्द्र के.सी. जस्ता प्रतिभाले पनि सशक्त रूपमा लागेको देखिन्छ । अहिलेको नयाँ पुस्तामा गजलको बाढी नै आएको देखिन्छ । जसले रुकुमको गजल विधालाई

अगाडि बढाइरहेका छन् । रुकुम जिल्लामा पत्रपत्रिका र एफ.एम रेडियोहरूले पनि गजल लगायत विभिन्न साहित्यिक विधालाई मलजल गरिरहेका छन् (गौतम, २०६५ : १७) ।

२.२.३ रुकुम जिल्लामा नाटक विधा

नाटक विधा अरू विधा भन्दा फरकपनको हुन्छ । यसलाई दृष्यमा पनि उतार्नु पर्ने हुन्छ । रुकुममा नाटकको प्रारम्भ वि.सं. २०२५/२६ बाट भए तापनि नाट्य कृति प्रकाशनका रूपमा ऋषिकेश गौतमको 'तीन नाटक' (२०३२) बाट भएको पाइन्छ । अन्य प्रकाशित नाटकमा जनार्दन शर्मा प्रभाकरको 'क्रान्तिको छोरा' (२०५८), लोकेश पुन मगरको अधुरो यात्रा (एकाड्की सङ्ग्रह २०६४) आदि मात्र प्राप्त छन् । नन्दलाल शर्माले पनि नाट्य क्षेत्रमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका छन् । उनले २०३२ सालतिर रूपमति मा.वि. रुकुमकोटमा 'साहु' नामको नाटक मञ्चन गरेका थिए र अर्को नाटक गान्तेको जेलवास पनि सोही विद्यालयमा मञ्चन गरेका थिए । यसका रचनाकार पनि शर्मा नै हुन् । अप्रकाशित नाट्यकृति हस्त गौतमका पनि रहेका छन् । उनले पनि नाटक क्षेत्रलाई अगाडि बढाइरहेका छन् (गौतम, २०६५ : १७) ।

नाटकका क्षेत्रमा रुकुम अलि पछि परेको छ । थोरैले मात्र यस विधामा कलम चलाएका छन् । तैपनि यसले राम्रोसँग मौलाउने अवसर पाएको छ । रुकुमका पहिलो नाटककार ऋषिकेश गौतमलाई मान्न सकिन्छ । गौतम देखि पछिल्लो कृति लोकेश पुन सम्म नाटकले धेरै उतारचढाव पार गरिसकेको छ । यस अवधिमा विभिन्न नाटककारको जन्म भइरहेको छ । अहिले दुर्गालाल के.सी., लोकेश पुन, हस्त गौतम, पूर्ण घर्तीलगायतले यस क्षेत्रलाई अगाडि बढाइरहेको पाइन्छ (दुःखी, २०६७ : ९९३) ।

२.२.४ रुकुम जिल्लामा आख्यान विधा

काल्पनिक घटना, चरित्र, आदिको वयान भएको साहित्यिक रचनालाई आख्यान भनिन्छ । आख्यानका दुई भेद छन् ।

१. उपन्यास र
२. कथा ।

जीवनको समग्र अंशको उपस्थिति उपन्यास हो भने जीवनको एक अंशको उपस्थिति कथा हो (रिजाल, २०६२ : १४) ।

रुकुम जिल्लामा नेपाली आख्यान साहित्यका लिखित विकास अरू विधाको तुलनामा केही पछाडि परेको देखिन्छ । फुटकर रूपमा पहिले देखि नै लेखिए तापनि प्रकाशनका हिसाबले आख्यान विधा त्यसमा पनि कथा विधाको विकासमा त्रिभुवन जनता मा.वि. खलङ्गाबाट निकालिएको 'घरवारी' (२०१८) हस्तलिखित पत्रिकाको उल्लेखनीय योगदान छ । यस पत्रिकामा ज्ञानीकुमारी शाहको 'उल्लास लाग्दो दिन' शीर्षकको कथा प्रकाशन भएको छ । शारदाकुमारी शाहको घाँसी शीर्षकका कथा प्रकाशन भएको छ । यिनै कथालाई पहिला प्रकाशित मान्न सकिन्छ । कथाका कृति प्रकाशनका भने रुकुममा अनिकाल नै लागेको छ । गणेश शाहको 'लावण्य देशका राजा र सांगालीहरू' (२०६५) प्रकाशन भएको छ जसमा विभिन्न शीर्षकका २१ वटा कथा प्रकाशित छन् र उक्त कृतिमा १५८ पुष्ट छन् । त्यस्तै जीतमान पुनको सम्पादनमा एउटा कथा कृति प्रकाशन भएको थाहा भएको छ । तर उपलब्ध भएको छैन । अनि हस्त गौतम 'मृदुल' ले पनि 'मृदुलका कथा सङ्ग्रह' प्रकाशित हुन लागेको जनाएका छन् (के.सी., २०६५ : ७८) ।

फुटकर रूपमा भने थुप्रै कथाकारले विभिन्न पत्रपत्रिकामा आफ्ना कथाहरू प्रकाशित गरिरहेका छन् । जसमा कमला रोका, गणेश ओली, दुर्गालाल के.सी., जीतमान पुन, ओमप्रकाश शाही, कविराम के.सी., जनार्दन शर्मा, पूर्णबहादुर ओली, नदीराम के.सी., गंगा वि.सी., ओपेन्द्र विश्वकर्मा, प्रभात विक्रम शाह, नरेन्द्र राणा, सुरेश वि.सी., उदय वि.सी. , तोपबहादुर ओली, समीर यात्री, मोहन के.सी., अम्बिका प्रसाद डाँगी, लेकाली खड्का, गणेशकुमार शाही, रामप्रकाश पुरी, दिनेश खड्का प्रमुख रहेका छन् (दुःखी, २०६७ : ९९२) ।

आख्यानको अर्को महत्वपूर्ण विधा उपन्यास हो । रुकुममा उपन्यासको पहिलो कृति हस्त गौतम 'मृदुल' को अनामिका (२०४३) हो । पहिलो उपन्यासकार पनि हस्त गौतम नै मानिन्छन् । गौतमको अर्को उपन्यास अग्निकुण्डभिन्नको बिहे (२०४५) पनि प्रकाशित भएको छ । यो उपन्यास आकारको हिसाबले अलि सानो छ । पूर्वी रुकुमका जुद्धबहादुर बूढामगरले

दुःख शीर्षकको उपन्यास लिएर वि.सं. २०५९ सालमा देखा परेका छन् । त्यस्तै गणेश शाहले चिल्ली (वि.सं. २०६१) सालमा प्रकाशित गरेका छन् । अर्को उपन्यासकार रामप्रकाश पुरीले नानीकी आमा (२०६३), सच्चाइको गीत (२०६४), बनमाराका बुटाहरू (२०६५) गरी तीन ओटा कृति प्रकाशन गरेका छन् । नदीराम के.सी.ले विद्रोहको गीत वि.सं. २०६४ मा प्रकाशन गरेका छन् भने दिनेश खड्काले क्षितिजपारिको मिलन उपन्यास वि.सं. २०६४ सालमा नै प्रकाशन गरेका छन् । रुकुम जिल्लाबाट अहिलेसम्म प्रकाशित उपन्यास नौ ओटा रहेको पाइन्छ भने उपलब्धचाहिँ आठवटा मात्र छन् । अप्रकाशित भने धेरै रहेको जानकारी पाइएको छ (के.सी., २०६५ : ९२) ।

यसरी वि.सं. २०४० देखि २०५० सम्म एकजनामा मात्र सीमित उपन्यास विधा वि.सं. २०६८ सम्म आउदा ६/७ जनामा फैलिसकेको छ भने अबै व्यापकता पाउने क्रममा रहेको छ । जसले रुकुम जिल्लामा मात्र नभएर नेपाली उपन्यास साहित्यमा नै महत्वपूर्ण योगदान गरेको देखिन्छ ।

२.२.५ रुकुम जिल्लामा निबन्ध/यात्रा संस्मरण/आत्मकथा

निबन्ध लेखन जटिल विधा मध्य एक हो । यसले लेखकमा बढी सिर्जनशीलता खोज्दछ । रुकुमको साहित्यिक इतिहासभित्र निबन्ध विधाको मात्र इतिहास खोज्दा फस्टाउन नसकेको तीतो यथार्थ भेटिन्छ । यहाँ हालसम्म निबन्ध विधा विशेषका कुनै पनि कृति प्रकाशित भएको पाइएन । फुटकर निबन्ध लेखन भित्र नै रुकुमको निबन्ध साहित्य जीवित रहेको छ । राजनैतिक तथा दार्शनिक लेखका कृतिहरू प्रकाशनमा भने रुकुम पछि परेको देखिँदैन (के.सी., २०६५ : १४) ।

रुकुममा निबन्ध लेखनयात्रा त्रिभुवन जनता उच्च मा.वि. बाट प्रकाशित हस्तलिखित पत्रिका 'घरवारी' २०१८ को वर्ष २, अङ्क २ बाट सुरु भएको छ । त्यसमा सावित्री शर्माको 'अनुवाद', 'परिवर्तन', शारदा शाहको 'सम्पन्न' जस्ता निबन्ध प्रकाशन भएको पाइन्छ । त्यसैगरी वि.सं. २०२९ सालमा रुक्मिणी मा.वि. रुकुमकोटबाट प्रकाशित वार्षिक मुखपत्र 'मधानी' को रुकुमको निबन्ध साहित्यलाई प्रकाशमा ल्याउनमा विशेष महत्वरहेको छ ।

शिक्षक डिल्लीराज शर्मा लोकमणि आचार्य तथा विद्यार्थीहरू डम्बर गौतम, फत्तेकुमारी ओली, अमृत नेपाली, गौरी शर्मा, ऋषिकेश गौतम, नन्दलाल शर्मा, बलबहादुर के.सी., भक्तबहादुर के.सी., मनप्रसाद श्रेष्ठ आदिको प्रयासले मधानीमा निबन्ध विधा समेटिएको छ (गौतम, २०६५ : १५) ।

वि.सं. २०३८ सालमा प्रकाशित अनेरास्ववियुको मुखपत्र **बदला** (२०४१) प्रकाशित साहित्यिक त्रैमासिक पत्रिका **प्रतिभा** २०४२ सालदेखि प्रकाशन हुन थालेको मुसिकोट बहुमुखी क्याम्पस खलंगा रुकुमको मुखपत्र **जमर्को** २०६२ सालमा अ.ने.ज. सङ्घद्वारा उद्गम त्रैमासिक २०५५ मा कर्मचारी मिलन केन्द्र रुकुमद्वारा प्रकाशित 'सिस्ने' आदि पत्रिकाको पनि निबन्ध विधाको विकासमा विशेष महत्व रहेको छ (के.सी., २०६५ : ४७) ।

निबन्ध विधामा रुकुम जिल्लामा कलम चलाउने महत्वपूर्ण स्रष्टाहरूमा पहलपुन, जनार्दन शर्मा, एच.पि. हिमाली, जीतबहादुर शाह, नदीराम के.सी., दुर्गालाल केसीं, मनराज वाँडा, नरबहादुर के.सी., गणेशकुमार शाही, विष्णुकुमार के.सी., गंगा वि.सी. हुकुम बुढाथोकी, हस्त गौतम 'मृदुल', अजयशक्ति, अम्बिकाप्रसाद डाँगी, प्रवेश पुन, जीतमान पुन आदि रहेको छन् (के.सी., २०६५ : १५) ।

हस्त गौतमको 'मृदुलका निबन्ध सङ्ग्रह' अप्रकाशित अवस्थामानै रहेको जानकारी प्राप्त भएको छ । हस्तबहादुर के.सी.को विभिन्न दार्शनिक लेखहरूको संगालो **द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद बारे** (२०५९) प्रकाशित कृति हो । त्यस्तै अजयशक्तिको **आँधीसँग खेल्दा** नामक आत्मा संस्मरणात्मक कृति प्रकाशित छ भने चिठी साहित्य र संस्मरणको संगालोको रूपमा प्रवेश पुन 'विवेक' को **अलविदा कमरेड सहनशीला** (२०६४) प्रकाशित भएको छ । हेमन्तप्रकाश ओलीले **कारावास भित्रका जेल डायरी** र अन्य दुई वटा राजनैतिक लेखको संगालोका पुस्तक पनि प्रकाशन गरेका छन् । पूर्व सैनिक विवेककुमार शाहको आत्म संस्मरणको रूपमा **मैले देखेको दरबार** (२०६७) प्रकाशनमा आएको छ । फुलमाया विएम, विजोग, केविराम केसी., अविनास, शरुण पुन, कमला रोका आदिले पनि संस्मरण यात्रा तथा डायरीमा कलम चलाएको देखिन्छ (दुःखी, २०६७ : ९९३) ।

अन्त्यमा भन्नुपर्दा रुकुमको साहित्यिक इतिहासमा निबन्ध साहित्यको स्थान सानो रहेको छ । कुनै निबन्ध विशेष कृति र लेखकको अभाव भए पनि फुटकर निबन्धमा भने रुकुम अगाडि नै रहेको छ । फुटकर निबन्ध लेखन परम्पराले करिब चार दसकको समय पार गरिसकेको छ । रुकुमका विभिन्न पत्रपत्रिका जिल्ला बाहिरबाट प्रकाशित साहित्यिक र गैर साहित्यिक पत्रपत्रिका र विभिन्न अवसरमा हुने निबन्ध प्रतियोगिताले रुकुमको निबन्ध साहित्य अघि बढिरहेको छ ।

२.३ निष्कर्ष

रुकुम जिल्लाले नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा कविता विधाबाट प्रवेश गरेको पाइन्छ । पहिला मौखिक लोक परम्परा मात्र चलेको थियो । कवितापछि निबन्ध, कथा, गीत, उपन्यास, गजल, संस्मरण, नाटक आदिले पनि प्रवेश गरेका छन् । कविता, विधालाई अगाडि बढाउने स्रष्टामा पं. मोहनलाल गौतम, गायत्री शाह, प्रेमप्रकाश मल्ल, विवेककुमार शाह, हस्त गौतम, छविलाल खड्का, पूर्ण ओली, दिलाराम शर्मा, बखतबहादुर मल्ल, स्मिता मगर, प्रभातविक्रम शाह, मणिराम गौतम, डा. दीपक गौतम, गणेश शाह, तुलसी के.सी., लोकेन्द्र विष्ट, राजकुमार विष्ट, रामप्रकाश पुरी, नदीराम के.सी., एच.पि. हिमाली, वसन्त शर्मा, गणेश चिन्तन, समीर यात्री, चरित्रा शाह आदि प्रमुख रहेका छन् । फुटकर कविता देखि महाकाव्य स्तरका रचना प्रकाशित भएका छन् । त्यस्तै गीत गजलका क्षेत्रमा प्रेमप्रकाश मल्ल, दलबहादुर घर्ती, सूर्यकुमारी सुनार, लोकेन्द्र विष्ट, लेकाली खड्का, प्रज्वल खड्का, मस्त विष्ट, देवी ओली, मानबहादुर ओली, समीर यात्री, हस्त गौतम, राजकुमार विष्ट जस्ता प्रतिभा लागिपरेका छन् ।

नाटकका क्षेत्रमा ऋषिकेश गौतम, जनार्दन शर्मा, लोकेश पुन मगर, नन्दलाल शर्मा, हस्तगौतम, नन्दलाल शर्मा, दुर्गालाल के.सीं, पूर्ण घर्ती, जस्ता स्रष्टा देखा परेका छन् । आख्यानका (कथा, उपन्यास) क्षेत्रमा ज्ञानीकुमारी शाह, शारदाकुमारी शाह, हुँदै गणेश शाह, जीतमान पुन, हस्त गौतम, कमल रोका, गणेश ओली, नदीराम के.सीं, गणेश वि.सी.,

दुर्गालाल के.सी., समीर यात्री, पूर्ण ओली, जुद्धबहादुर बूढामगर, रामप्रकाश पुरी, दिनेश खड्का आदिले कलम चलाएका छन् ।

यसका साथै निबन्ध, संस्मरण, दार्शनिक लेख आदि क्षेत्रमा पनि रुकुमको योगदान रहेको छ । सावित्री शर्मा, शारदा शाह, डिल्लीराज शर्मा, लोकमणी आचार्य, मनप्रसाद श्रेष्ठ, नन्दलाल शर्मा, हस्त बहादुर के.सी., एच.पि. हिमाली, जनार्दन शर्मा, पहल पुन, नदीराम के.सी., जीतबहादुर शाह, गणेश शाह, गंगा वि.सी. दुर्गालाल के.सी., नरेन्द्र के.सीं, हुकुम बुढाथोकी, अम्बिकाप्रसाद डाँगी, हस्त गौतम विवेक कुमार शाह, अजय शक्ति, प्रवेश पुन, नीर शाह, जीतमान पुन, कविराम के.सी., आदिले यी विधामा आफ्नो क्षमता देखाएका छन् ।

नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा प्राय सबै विधामा धेरथोर मात्रामा रुकुम जिल्लाले प्रवेश गरेकै छ । पुराना पुस्ताको जगमा टेकेर नयाँ पुस्ताले साहित्यमा मलजल गरिरहेको छ । नयाँ पुस्ता जागिरहेको अवस्था छ । जसले रुकुमेली साहित्यको भविष्य सुन्दर र समुन्नत बाटोतिर लम्किरहेको छ ।

परिच्छेद तीन

रुकुम जिल्लाका उपन्यासकार र तिनका औपन्यासिक कृतिको सङ्क्षिप्त परिचय

रुकुम जस्तो विकट जिल्लामा जन्मिएर पनि थुप्रै उपन्यासकारले नेपाली उपन्यास साहित्यमा आफ्नो नाम दर्ता गर्न सफल भएका छन् । ६ जना उपन्यासकारका नौ वटा औपन्यासिक कृति प्रकाशन भइसकेका छन् भने थुप्रै अप्रकाशित अवस्थामा रहेका छन् । आयामका दृष्टिले ३० देखि २२८ पृष्ठसम्मका उपन्यास छन् भने विषयवस्तुका हिसावले सामाजिक, राजनीतिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, आदर्शवाद, भौतिकवादी देखि बौद्धिक लेखन सम्मका कृति प्रकाशित छन् । परिवेश स्थानीय देखि राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय स्तरसम्म फैलिएको छ । समय पनि पञ्चायतदेखि बहुदलीय व्यवस्थासम्मको विविध घटनाक्रम प्रस्तुत छन् । पात्रहरू ग्रामीण परिवेशका र सहरिया परिवेशका निम्न वर्गीयदेखि सम्पन्न पुँजीपति सामन्ती वर्गीय पात्रसम्मको प्रयोग गरिएको छ । भाषा पनि सरलदेखि जटिलसम्मको छ भने प्राय उपन्यासको दृष्टिविन्दु तृतीय पुरुष (बाह्य) रहेको छ । रुकुमका प्रतिनिपध उपन्यासकारहरू हस्त गौतम 'मृदुल', जुद्ध बूढामगर, गणेश शाह, रामप्रकाश पुरी, नदीराम के.सी., दिनेश खड्का, हुन् । यी उपन्यासकारको परिचय र तिनका औपन्यासिक कृतिको सङ्क्षिप्त परिचय निम्नानुसार दिइएको छ ।

३.१ उपन्यासकार हस्त गौतम 'मृदुल'

हस्त गौतम 'मृदुल' वि.सं. २०२६ साल फागुन २० गते रुकुम जिल्लाको स्यालापाखा गाउँ विकास समिती वडा नं ९ नाधिगारमा भएको हो । उनका आमा डम्बरकुमारी गौतम र बुबा गंगाराम गौतम हुन् । रुकुमेली साहित्यको फाँटमा हस्त गौतम एउटा विसर्ग नहुने नाम हो । उनको बाल्यावस्था दुःख र सङ्घर्षमय भएर बितेको छ । वर्तमान पनि कठिन घडीमा बिताइरहेका छन् । उनी अपाङ्ग छन् । लङ्गडो भएर जीवन गुजारा गरिरहेका छन् । पाँच कक्षासम्म गाउँमै अध्ययन गरेका गौतमले नेपाल अपाङ्ग सङ्घमा रही स्नातकसम्मको अध्ययन गरेका छन् । उनले रुकुमका पाखापखेरादेखि सहरका

गल्ली गल्लीसम्मका जीवन भोगाइ आफ्ना कृतिहरूमा प्रस्तुत गरेका छन् । गौतमले हालसम्म नेपाली साहित्यका उपन्यास, कथा, कविता, गीत, गजल, निबन्ध, नाटक आदि विधामा सशक्त रूपमा कलम चलाएका छन् । उनका थुप्रै कृति अप्रकाशित अवस्थामा नै रहेका छन् भने केही प्रकाशित कृतिहरू निम्नानुसार रहेका छन् ।

१. अनामिका (उपन्यास, २०५३)
२. गरुड नाग (खण्डकाव्य, २०४४)
३. अग्निकुण्डभित्रको बिहे (उपन्यास, २०४५)
४. कहिल्यै नओइलिने फूल (.....)
५. धर्तीको मञ्चमा जनताको एउटा नाटक (२०४८) ।
६. साइतको टीका (गीति एल्बम, २०६१)
७. गौतमका गजल (गजलसङ्ग्रह, २०६६)
८. मृदुलका गजल (गजल सङ्ग्रह २०६६)

(गौतम, २०६६ : १५)

हस्त गौतमको **अनामिका** उपन्यास कृति हो । यो रुकुम जिल्लाको पहिलो प्रकाशित उपन्यास हो । दैनिक धरातल काठमाडौंले २०४३ सालमा प्रकाशन गरेका अनामिका ७८ पृष्ठमा संरचित छ । यसमा आदर्श प्रेम र नारी उत्पीडनका कुरालाई विशेष रूपमा देखाइएको छ (लेखकसँगको कुराकानीको आधारमा) तर यो उपन्यास प्राप्त गर्न सकिएको छैन । लेखक अहिले नेपालदेखि बाहिर अमेरिकामा छन् र उनको भनेको स्थानमा पुस्तक नभएकाले प्राप्त भएन ।

उनको अर्को कृति गरुड नाग हो । यो खण्डकाव्य हो । यसमा कविता मार्फत उनले रुकुमको जनजीवनलाई प्रस्फुटन गरेका छन् । यसमा नाग विषालु हुन्छ, मान्छे नागदेखि डराउँछ । तर त्यसलाई गरुडले आहारा बनाउँछ । अथवा गरुडदेखि नाग डराउँछ भन्ने कुरा देखाउन खोजिएको छ । त्यस्तै गरी **अग्निकुण्डभित्रको बिहे** उनको औपन्यासिक कृति हो । यो लघुआकारको कृति हो । यसमा १० भाग छन् । यस उपन्यासमा सामाजिक, राजनैतिक, विकृति र विसङ्गतिको पर्दाफास गरिएको छ । **कहिल्यै नओइलिने फूल** उनले सम्पादन

गरेका कविता तथा गीतको सङ्ग्रह हो । धर्तीको मञ्चमा जनताको एउटा नाटक गौतमका नाटकहरूको संगालो हो भने साइतकोटीका विभिन्न गीतहरूको सङ्ग्रह हो । गौतमका गजल (२०६६) अन्तर्राष्ट्रिय नेपाली साहित्य समाज वासिङ्गटन डी.सी. अमेरिकाबाट प्रकाशित गजल सङ्ग्रह हो । यसमा ५३ वटा गजल समावेश छन् । त्यस्तै मृदुलका गजल (२०६६) पनि अन्तर्राष्ट्रिय नेपाली साहित्य समाजले प्रकाशन गरेको छ । यसमा ५५ वटा गजल समावेश छन् । यिनका दुवै गजल सङ्ग्रहमा होमनाथ सुवेदीले सम्पादन गरेका छन् । उनले नेपाली माटो र बाटोलाई आफ्ना गजलमा समावेश गरेका छन् । लेकका काफलका कुरा देखि भदौरे भरिमा रुभदै तीजआएका कुरा देखि सिंगाउँ नाचसम्मको सम्झना उनले गरेका छन् । समग्रमा देशमा वस्दा भन्दा विदेशमा वस्दा देश दुख्दोरहेछ भन्ने भावका गजल उनले लेखेका छन् ।

३.१.१ अग्निकुण्डभिन्नको बिहे उपन्यासको सङ्क्षिप्त परिचय

हस्त गौतमको साहित्यिक यात्राको तेस्रो प्रकाशित कृतिका रूपमा अग्निकुण्डभिन्नको बिहे उपन्यास देखा परेको छ । वि.सं. २०४५ सालमा मृदुल खाम उद्योग, काठमाडौँबाट प्रकाशित भएको प्रस्तुत कृति बुबा गंगाराम खत्री र आमा डम्मरकुमारीको चरणकमलमा समर्पण गरिएको छ । मृदुलद्वारा आफ्ना हृदयका मीठा शब्दले शुभकामना दिइएको छ । भने कवि कुमुद देवकोटालाई श्रद्धाञ्जली अर्पण गरिएको छ । प्रस्तुत उपन्यासको आयामगत लम्बाइ ३० पृष्ठको मात्र छ । जम्मा १० खण्डमा विभाजित भएको प्रस्तुत कृतिमा सामाजिक एवम् राजनीतिक व्यङ्ग्य प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस उपन्यासमा १० वटा खण्ड भए पनि ती खण्डको शीर्षक भने राखिएको छैन । पहिलो खण्डमा कार्की बूढोको अत्याचार देखाइएको छ भने घले मगर जस्ता शोषित पीडितको व्यथा र पीडालाई उनीएको छ । कार्की बूढोले अशान्ति मच्चाइरहेको छ । दोस्रो खण्डमा वसन्तलाई कुरुरले टोक्छ अनि उसले कुरुरलाई मार्छ र भाग्छ । भाग्दै गर्दा नदीले बगाएर लगेको युवती विमलालाई बचाउँछ र तिनीहरूले एकले अर्कालाई मन पराउँछन् । खण्ड तीनमा वीरवहादुरले मातापिताको नाममा पठाएको पत्र वसन्तले दिन्छ । यसै खण्डमा कुरुर मारेको आरोपमा वसन्तलाई जेलमा राखिन्छ । खण्ड चारमा जेलमा बसिरहेको एकजना पत्रकारसँग कुराकानी हुन्छ । उनीहरूबीच अन्याय र अत्याचार विरुद्ध जुर्मुराएर उठ्नुपर्छ भन्ने कुरा भएको छ र वसन्तले रुकुम जिल्लाको परिचय दिएको छ । अनि वसन्त

रिहा पनि भएको छ । खण्ड पाँचमा धन देख्ने वित्तिकै आजका मान्छेले सास फेरिरहेको फोक्सो पनि बेचन तयार हुन्छन् भन्ने कुरा बताइएको छ । र गाइजात्रे समाचारका साथमा मौसमी विवरण दिइएको छ । खण्ड छ मा सुन्तली र वसन्तको भेट हुन्छ । गफ गर्दै रहँदा साइला बाजे आउँछन् । साँभतिर सायद वसन्त र विमलाको भेट हुन्छ । खण्ड सातमा २०४५ भाद्र ५ गतेको भुइँचालो आउँछ र कार्की बूढो लगायतको शोषकीय प्रवृत्तिको अन्त्य हुन्छ । विमला, शान्ति, वसन्त, बाँचन सफल हुन्छन् । खण्ड आठमा भुइँचालोपछिको अवस्था जहाँ भोक र शोकले मान्छे सताइएको छन् । वसन्तले पहाडको माथिबाट एउटा सुरिलो भाकाको गीत सुन्छ र आफूले पनि गाउँछ । खण्ड नौ मा बिहेको तयारी देखिन्छ । तुल टाँगिएको छ । विशेष समारोह भएको छ । उद्घोषकले वसन्त र विमलालाई प्रतिज्ञा गर्न लगाउछ उनीहरू एक अर्काप्रति समर्पित भएको घोषणा गर्छन् । दुवैले गीत प्रस्तुत गर्छन र सबैले जलपान गर्छन । खण्ड दशमा वसन्त र विमलाको विवाहपछि आकाशको कालो बादल फाटेर सफा भएको छ । सत्यको जित भएको छ । अन्यायको हार भएको छ । अखिर अग्निकुण्डभिन्नको बिहे देखाएको प्रसङ्गबाट कथानकको अन्त्य भएको छ ।

३.२ उपन्यासकार जुद्ध बूढामगर

जुद्ध बूढामगरको जन्म वि.सं. २०२३ सालमा रुकुम जिल्लाको तकेसेरा गा.वि.सं. वडा नं. ३ मा भएको हो । उनको आमा कर्मलीला बुढा र बुबा दिलबहादुर बुढा हुन् । रुकुमको पूर्वी क्षेत्रका एक मात्र उपन्यासकार र रुकुम जिल्लाको उपन्यास लेखनको दोस्रो व्यक्तित्व हुन् । विकट जिल्लाको पनि विकट गाउँमा जन्मिएका बूढामगरले एस.एल.सी. सम्मको अध्ययन गरेका छन् । उनले कठिन र पीडामय बाल्यावस्था बिताएका थिए । सानै छँदा पनि कल्पनामा डुब्ने बानी भएका जुद्धले लेख्ने पनि गर्थे । तकेसेरा गा.वि.सं. बाट एस.एल.सी पास गर्ने पहिलो व्यक्ति पनि हुन् । जुद्ध बूढामगर जापानमा गएर पनि काम गरेको हुनाले उनले वास्तविकतामा आधारित भएर लेख रचना प्रकाशित गरेका छन् । जापानको गल्ली-गल्लीमा नेपालीले पाएका पीडा बोध राष्ट्रियताका कुरा आफ्नो रचनामा टपक्क टिपेर राखेका छन् । १५/२० वर्षको लामो प्रयासपछि उनले एउटा उपन्यास **दुःख** वि.सं. २०५९ सालमा प्रकाशन गरेका छन् । उनले अन्य रचना लेखे पनि प्रकाशन गरेको पाइँदैन । **दुःख** उपन्यासका माध्यमबाट बुढाले रुकुमेली औपन्यासिक साहित्यलाई एक पाइला माथि उठाउने काम गरेका छन् ।

३.२.१ दुःख उपन्यासको सङ्क्षिप्त परिचय

जुद्ध बूढामगरको साहित्यिक यात्राको पहिलो र एक मात्र प्रकाशित कृतिका रूपमा दुःख उपन्यास देखा परेको छ । वि.सं. २०५९ सालमा लेखक स्वयम्ले प्रकाशनमा ल्याएको प्रस्तुत उपन्यासमा दुई शब्दका मन्तव्य पनि लेखकले नै लेखेका छन् । लेखकीय भनाइ उपन्यासको अन्तमा दिएका छन् । प्रस्तुत उपन्यास २२९ पृष्ठमा संरचित छ र साना ठूला गरी ३० खण्ड रहेका छन् । यस उपन्यासमा सामाजिक विषय वस्तुलाई यथार्थ ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस उपन्यासमा भएका ३० वटा खण्डलाई शीर्षक दिइएको छैन । खण्डको शीर्षक एक, दुई, गरेर नै सुरु भएको छ । उपन्यासको पहिलो खण्डमा एस.एल.सी. पास गरेपछि कोपिला काठमाडौँ पढ्न गएको, पद्मकन्या क्याम्पसमा सङ्गमसँग भेट भएको र शारीरिक सम्पर्क भई पेटमा गर्भ रहँदा गाउँको साथी प्रकाशलाई सम्झिएको कुरा देखाइएको छ । दोस्रो खण्डमा कोठाबाट निस्केर केही समय आवारा भएर घुमी र ज्यान पाल्नको लागि रेष्टुरेन्ट तथा वारहरूमा काम गर्न थाली । तेस्रो खण्डमा कसैले थाहा नपाउने ठाउँमा कोठा सार्न पुग्छे र गलैचा कारखानामा काम गर्दछे । त्यहाँ ऊ जस्तै वर्षौँ काममा पिल्सिएका साथीहरू पनि भेट्न पाउथी । चौथो खण्डमा उसलाई घरका परिवारले धेरै खोजतलास गरे । कोपिलालाई पनि गाउँको यादले सताउँथ्यो । यही खण्डमा उनले छोरी जन्माइन तर अवस्था नाजुक थियो तर घरपट्टिले केही सहयोग गरेका थिए । सरकारी अफिसमा बढार्ने र चिया पुऱ्याउने काम पाइन् । पाँचौँ खण्डमा घरपति साहुको मृत्यु, बूढीको अत्याचार, छोरी कल्पनाको माग पूरा गर्दा गर्दै ज्वरोको कारण कोपिलाको मृत्यु भएको छ । छैटौँ खण्डमा कल्पना सडक बालिकाको रूपमा घुम्दै जाँदा पड्खु ग्रुपसँग भेट हुनु, तिनीहरूसँगै फोहोर तथा प्लास्टिक टिपेर विक्रि गरी त्यहीँबाट आएको पैसाले केही किनेर खानु । त्यहाँ पनि शोषण हुनु, पड्खुले शोषण गरेको देखाइएको छ । सातौँ खण्डमा उद्योगपति धनबहादुरले कल्पनालाई सडकबाट लगेर पाल्नु, उसको नाम परिवर्तन गरी लक्ष्मी राखिदिनु र उसलाई स्कूलमा भर्ना गरिदिनु जस्ता घटना समावेश छन् भने खण्ड आठमा लक्ष्मीको स्कूलको साथी भूपेन र लक्ष्मी एक अर्काप्रति आकर्षित हुनु, अर्को साथी अनिलले पनि लक्ष्मीलाई मन पराउनु तर लक्ष्मीलाई दुवै जनाले भन्ने मौका पाएका थिएनन् ।

खण्डमा नौ दक्षिणकालीमा पिकनिक जाने मौका मिल्यो । अनिल विरामी परेकोले गएन । भूपेन र लक्ष्मी एकअर्काका भावना बुझ्ने मौका त पाए तर एकले अर्कोलाई मन पराएको कुरा सुन्न चाहन्थे । त्यो सम्भव भएन दुवै जनाले घरमा शंकाका शब्द सुन्नु परेको थियो । अनि दसौं खण्डमा भूपेनले ज्योतिषको विश्वासले औंठी किनेको प्रसङ्ग र औंठी किन्ने पैसा दिएको कुरामा भूपेनका बाबुआमाको भनाभनको सन्दर्भ दिइएको छ । एघारौं खण्डमा अनिल ठीक भएर स्कुल आउन थालेको छ । एस.एल.सी. दिएपछि कहाँ पढ्ने भन्ने समस्या छ । मनको कुरा कसरी भन्ने होला भनेर दुवैलाई पिरोलेको छ । लक्ष्मीले भन्ने प्रयास गर्दा पोथी बासेको राम्रो हुँदैन भन्ने सम्झन्छे । भूपेनले प्रयास गर्थ्यो तर क्लासको घण्टी लागेकोले सम्भव भएन ।

बाह्रौं खण्डमा एस.एल. सी. पास भएपछि मनको कुरा भन्नलाई फिलिम हेर्ने योजना बनाउँछन् । घरमा ढाँटेर जान्छन् तर अन्य साथीहरू गएकाले सोचेको भन्न भ्याउँदैनन् । फोनमा कुरा गरेको तर मनपराएको कुरा भन्न सक्दैनन् । दुवैले एउटै क्याम्पसमा पढ्न पाउने भएपछि खुशीको सिमा नै हुँदैन । तेह्रौं खण्डमा क्याम्पसमा भर्ना भएपछि भीषण नामको साथी सँग भूपेनको मित्रता बढ्छ । लक्ष्मीलाई पाउनको लागि भीषणले भूपेनलाई नजिक बनाउन चाहन्छ । लक्ष्मीलाई धर्मको बहिनी बनाउने काम गर्छ । भूपेनलाई पनि पुनमले एकतर्फी मन पराउँछे । लक्ष्मीप्रति नजिकिन सबै प्रकारको व्यवहार गर्न थाल्यो । चौधौं परिच्छेदमा भीषणले लक्ष्मी र भूपेनको सम्बन्धको रहस्य थाहा पाउने तरिका अपनाउनु, दुवैको मनको कुरा एक अर्कालाई भनिदिने जिम्मा लिनु, भाइटिकाको दिन लक्ष्मीले भीषणको हातको टीका लगाउनु जस्ता घटना छन् भने पन्ध्रौं खण्डमा लक्ष्मीले भूपेनसँग भीषणको बारेमा कुरा गर्दछे तर भीषण ठिकै छ भन्ने निष्कर्ष निकालिन्छ । लक्ष्मीका मनको कुरा भूपेनलाई भूपेनको मनको कुरा लक्ष्मीलाई भनिदिने जिम्मा भीषणले लिन्छ । सोह्रौं खण्डमा भीषणले पुनमलाई भूपेनले मन पराएको ढाँटेर भनिदियो । अनि यो कुराले लक्ष्मीलाई मर्माहत पारिदियो । धेरै दिन सम्म लक्ष्मी रोइरहिन् । यता भूपेनलाई पनि भीषणले लक्ष्मीले अरू कसैलाई मन पराएको कुरा ढाँटेर भनिदियो । भूपेनलाई पनि ठूलो चोट पऱ्यो । दुवैलाई मानसिक तनावमा पारेर आफ्नो योजना सफल बनाउँदै थियो । सत्रौं खण्डमा भीषणले लक्ष्मीलाई पाँचतारे होटलमा लगेर जबरजस्ती यौन सम्पर्क गर्‍यो । उसले वास्तविकता देखाएरै छोड्यो । भूपेनले धेरै चोटी भन्ने प्रयास गर्‍यो सकेन चिठी लेख्यो दिन सकेन । एक-दिन भनेको थियो तर लक्ष्मीले ढिला भइसक्यो भनेकीले ऊ निराश भयो ।

अठारौं खण्डमा भूपेनलाई चिन्ता रोगले सताएको छ ऊ रक्सी र लागु पदार्थको नसामा रम्दैगयो । पागल जस्तै भएको प्रसङ्ग दिइएको छ भने उन्नाइसौं खण्डमा तिनै जनाको परपक्षाफल प्रकाशित भयो सबै पास भए अनि लक्ष्मीलाई भीषणले भगाएर विवाह गर्छ । उता उपचारमा गएको भूपेन विदेशबाट आउने वित्तिकै त्यस्तो खवरले अचम्म पर्छ । त्यसपछि पाइलट पढ्न ऊ क्यानडा जान्छ । यता लक्ष्मीलाई भीषणले हेलागर्न थाल्छ । सबै परिवारबाट नै उसलाई यातना दिइन्छ । अर्की केटीसँग विवाह गर्नको लागि लक्ष्मीलाई त्यसघरबाट निकालिन्छ । बीसौं खण्डमा उनको गर्भमा रहेको बच्चाको लागि केही गर्ने अठोटका साथ काठमाडौं छाडेर पोखरा बसपार्क पुगिन् । बसपार्क वगरमा एक चिया पसलकी दिदीसँग लक्ष्मीले काम पाइन । एक्काइसौं खण्डमा चियापसल्ली दिदीको कहानी सुनाइएको छ । उसको लोग्ने ट्रक ड्राइभर दुर्घटनामा परेको र त्यसैबेला निधन भएपछि दिदी पोखरा आएकी हुन्छे ।

बीसौं खण्डमा रत्नको कथा व्यथाको वर्णन छ । ऊ आफ्नो साथीबाट अमेरिका जाने भनेर ठगिएको छ भने तेइसौं खण्डमा म्याग्दीको नरेशको कहानी बताइएको छ । नरेश जापान र अमेरिका जाने भनेर ठगिएको छ । चौबीसौं खण्डमा फुलमाया र सरिताको वम्बइमा बेचिनु पर्दाको अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । पच्चीसौं खण्डमा सरिताको कहानी दिइएको छ । छब्बीसौं खण्डमा रुकुम र रोल्पाका सन्ते र नन्दे दलालद्वारा फसेका प्रसङ्ग दिइएको छ । सत्ताइसौं खण्डमा चिया खान आउने विद्वान्ले धेरै कुराको ज्ञान सिकाउँछ । देशमा भएको व्यापक विकृति विसङ्गतिको भण्डाफोर गर्छ । धनी र गरिबको भेदभावको कुरा गर्छ । जीवन जीउने शैली बारे सुनाउँछ । अठ्ठाइसौं खण्डमा लक्ष्मीसँग छोडपत्र भएको एक महिनापछि भीषणको बिहे भएको, क्यानडामा भूपेनले प्लेन उडाउन सक्ने भएको, तर मानसिक कारणले चलाउन नसकेको, नेपाल फर्किएर विभिन्न नसाको प्रयोगले वाइक दुर्घटनामा परी घाइते भई मृत्यु भएको जस्ता घटनाहरू छन् भने उनान्तीसौं खण्डमा लक्ष्मीले छोरीलाई जन्मदिएको, छोरीको नाम सरस्वती राखिदिएको, छोरीको लागि घृणित काम पनि गरेको, टयाक्सीसँग ठोक्किएर सरस्वतीको मृत्यु भएको कुरा दिइएको छ । तीसौं खण्डमा बस मालिक नारायणसँग लक्ष्मीको दोस्रो विवाह भएको केही समयपछि नारायणको गर्भ रहेपछि नारायण संघैको लागि वेपत्ता भएपछि लक्ष्मीले भगवानलाई पनि धिक्कार्दै रातको दुईवजे उठी कता गइन कसैलाई थाहा छैन.....भन्दै उपन्यासको अन्त्य गरिएको छ ।

३.३ उपन्यासकार गणेश शाह

गणेश शाहको जन्म वि.सं. २००६ साल भाद्र २१ गते रुकुमकोट गा.वि.सं. वडा नं. ९ रुमालवारा पेदीमा भएको हो । उनका बुबा धनबहादुर शाही र आमा कमलादेवी शाही हुन् । हाल गणेश शाह घोराही नगरपालिका वडा नं. १० नयाँवजारमा बस्दै आएका छन् । हालको उनको पेशा व्यवसाय व्यापार रहेको छ । उनले पाँच कक्षा सम्मको औपचारिक अध्ययन गरेका छन् । पुराना पुस्ताको प्रतिनिधित्व गर्ने उपन्यासकार शाह जीवनको पछिल्लो चरणमा साहित्यिक क्षेत्रमा देखा परेका हुन् । उनले आफ्नो जीवनमा धेरै प्रकारका दुःख, कष्ट तथा पीडासँग लुकामारी खेल्नु परेको छ । उनले साहित्यलाई समाजका विभिन्न घटना र आफ्ना मनभित्रका कल्पना, भावना र विचारलाई कलात्मक शैलीमा सिँगारेर मौखिक र लिखित रूपमा व्यक्त गर्ने कार्य हो भन्दछन् (रिजाल, २०६५ : ९५) ।

गणेश शाहले नेपाली साहित्यका उपन्यास, कविता, गीत, कथा, निबन्ध आदि थुप्रै विधामा कलम बगाएका छन् । उनका प्रकाशित कृतिहरू निम्न रहेका छन् ।

१. चिल्ली (उपन्यास, २०६१)
२. गीत, वन र लप्का र छल्का (गीत सङ्ग्रह, २०६२)
३. लावन्य देशका राजा र सांगालीहरू (कथासङ्ग्रह, २०६५)

चिल्ली शाहको सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित उपन्यास हो । यसमा एघार खण्ड छन् र ७४ पृष्ठ छन् । त्यस्तै गीतवन लप्का र छल्का विभिन्न गीतहरूको संगालो हो । यसमा विभिन्न भाका र लयका ३९ वटा गीत समावेश छन् । यसमा रुकुम जिल्लाका प्रचलित ठाडो भाका, सिंगारु, वनगारी भाकाका गीत पनि संकलन गरिएका छन् । लावन्य देशका राजा र सांगालीहरू शाहको कथाहरूको सङ्कलन गरिएको कृति हो । यसमा विभिन्न शीर्षकका र विभिन्न विषयवस्तुका २१ वटा कथाहरू समावेश गरिएको छ । प्रायः लेखकले बालककालमा भोगेका कुराहरू पनि कथामा समेटिएका छन् (रिजाल, २०६२ : ९५) ।

गणेश शाहले माथिका कृति बाहेक विभिन्न पत्रपत्रिकामा थुप्रै रचना प्रकाशन गरिसकेका छन् । उनको पहिलो रचना 'घङ्गारुचौर' शीर्षकको गीत हो । यो २०६६/०६७ सालतिर युगबोध पत्रिकामा प्रकाशित भएको छ । उनका अन्य रचना युगबोध अन्तर्ध्वनि,

गाउँघर, गोरक्ष, गणतन्त्र लगायतको दैनिक तथा साप्ताहिक पत्रिकामा प्रकाशित भएका छन् । शाह राप्ती साहित्य परिषद् दाङका आजीवन सदस्य हुन् । उनी अन्य विभिन्न सङ्घसंस्थामा पनि आबद्ध भएर काम गरेको पाइन्छ । उनले डोमादेवी साहित्यिक पुरस्कार लगायत अन्य थुप्रै पुरस्कार तथा सम्मान पनि प्राप्त गरिसकेका छन् (शाह, २०६५)।

३.३.१ चिल्ली उपन्यासको सङ्क्षिप्त परिचय

गणेश शाहको साहित्यिक यात्राको पहिलो कृतिको रूपमा **चिल्ली** उपन्यास वि.सं. २०६१ सालमा प्रकाशनमा आएको हो । आफ्नो जीवनको परवाह नगरी राष्ट्रको प्रगति र समाजको परिवर्तनका निमित्त मृत्यु अङ्गालेकाहरूप्रति समर्पण गरिएको **चिल्ली** उपन्यास राप्ती साहित्य परिषद् दाङले प्रकाशन गरेको हो । नारायणप्रसाद शर्माको भूमिका रहेको प्रस्तुत उपन्यासमा गिरिराज शर्माले मन्तव्य लेखेका छन् र लेखकीय मन्तव्य पनि समावेश गरिएको छ । उपन्यासलाई विभिन्न ११ वटा खण्डमा विभाजन गरिएको छ । ७४ पृष्ठमा संरचित यस उपन्यासमा चिल्ली नामले अभिधा अर्थ प्रदान गरेको छ । चिल्ली कै वरिपरि कथावस्तु घुमेकोले शीर्षक सरल प्रकारको छ । सरल भाषा शैलीको प्रयोग गरिएको यस उपन्यासमा सामाजिक सांस्कृतिक विषयवस्तुलाई समावेश गरिएको छ ।

उपन्यासका पहिलो खण्डमा जुठे र उसका परिवार घरमा बसिरहेको बेला उसकी आमा कानपुरबाट आएको प्रसङ्ग छ । ढोगभेटको सन्दर्भ, तीर्थ गरेका सन्दर्भ, नयाँ विवाह गरेको सन्दर्भ समावेश छ । खण्ड दुईमा बिर्खराजले चिल्लीलाई जिस्काएको सन्दर्भ उल्लेख छ । खण्ड तीनमा जुठेकी आमा र जुठेका बीच घर व्यवहार र पैसाको कुरा हुन्छ अनि भोलिपल्ट छोरी तुलसीका घर सिमलतारा गएको सन्दर्भ र आमा उतैबाट जाने भएकीले निराश भएर जुठे दिदीका घरबाट आफ्नो घरतिर लागेको सन्दर्भ उल्लेख छ । खण्ड चारमा जुठे र दामले जेठाको कुराकानीको सन्दर्भ, चुनावको कुराकानी, छोरीको बारेमा चिन्ता व्यक्त, नेताको बारेमा कुराकानीको सन्दर्भ उल्लेख छ । खण्ड पाँचमा बिर्खराजले चिल्लीलाई जवरजस्ती बलात्कार गरेका प्रसङ्ग, उसको पेटमा गर्भ रहेको प्रसङ्ग, चिल्ली आफ्नो घरमा गएको प्रसङ्ग, कान्छी आमाले उसलाई गरेको अत्याचारको सन्दर्भ उल्लेख छ । खण्ड छ मा चिल्लीले घर छाडेर हिँडेको प्रसङ्ग, विमासँग चिल्लीको भेटको प्रसङ्ग, चिल्ली मास्टरनी आमा कहाँ बसेको सन्दर्भ, उल्लेख छ । सातौँ खण्डमा भाइ दिदीलाई भेट्न गएको प्रसङ्ग छ भने नभेटेपछि भाइले दिदीलाई चिठी लेखेका प्रसङ्ग उल्लेख छ । आठौँ खण्डमा चिल्लीले

भाइलाई पठाएको चिठीको प्रसङ्ग, चिठीमा चिल्लीले सबै वृत्तान्त सुनाएकोले उसको भाइले विर्खेसँग बदला लिने भनेको प्रसङ्ग उल्लेख छ । नवौँ परिच्छेदमा चिल्ली मर्छु भनेर गएको तर नसकेर दारिमबोटेनी आमा कहाँ गएको प्रसङ्ग उल्लेख छ । दारिमबोटेनी आमाले पनि आफ्नो पीडा सुनाउँछे । दुवैजनाले एक आपसमा सुख दुःख साटासाट गरेको सन्दर्भ, उल्लेख छ । दसौँ खण्डमा विर्खराजको विवाहको तयारी भइरहेको र विवाहको गाडी रोकेर चिल्लीलाई दुलहीको ठाउँमा राखेर पठाएको सन्दर्भ, विर्खराजले दुइवटी दुलही र छोरी भित्र्याइएको सन्दर्भ, एकवर्ष पछि सौतालाई छोरी जिम्मा लगाएर चिल्ली युद्ध तिर लागेको सन्दर्भ उल्लेख छ । एघारौँ खण्डमा चिल्ली बसमा चढेर दारिमबोट तिर लागेको बेला चार/पाँच जना क्याम्पसका विद्यार्थीहरूबीच भएका समसामयिक कुराकानीको सन्दर्भ, चिल्ली आमासँग भेट भएको र चालुको फोटोको बारेमा आमासँग कुराकानी गरेको सन्दर्भ, चालु कमाण्डरको बारेमा आमासँग छलफल भएको प्रसङ्ग उल्लेख छ । बेलुकी खाना खाएर सुत्छन् । बिहान चिल्ली सुतेको मैरो खाली हुन्छ । अनि कथानकको अन्त्य हुन्छ (रिजाल, २०६२ : ९५) ।

३.४ उपन्यासकार रामप्रकाश पुरी

रामप्रकाश पुरी बाँफिकोट ६ काडा रुकुममा वि.सं. २०२९ साल साउन १६ गते जन्मिएका हुन् । उनका आमा धनवती पुरी र पिता सर्मु पुरी हुन् । उनले स्नातक सम्मको अध्ययन पूरा गरेका छन् (इतिहासमा) । पेशाले उनी एक राजनीतिज्ञ हुन् । वि.सं. २०४६ सालदेखि विद्यार्थी संगठनमा आबद्ध रही सुरु गरेको राजनैतिक यात्रा हाल राष्ट्रिय जनमोर्चाको केन्द्रीय सदस्य हुँदासम्म पनि निरन्तर चलिरहेको छ ।

विद्यार्थी जीवनदेखि नै साहित्य सिर्जना तिर लागेका पुरी रुकुमका एक सशक्त साहित्यकार हुन् । उनको पहिलो प्रकाशित रचना 'मानिस हुनुमा बाच्नुको विवशता' (रातोथुँगा २०५३) शीर्षकको कथा हो । नेपाली साहित्यका उपन्यास, कथा, खण्डकाव्य, महाकाव्य, समालोचना आदि विभिन्न क्षेत्रमा कलम चलाएका पुरीका प्रकाशित कृति निम्न रहेका छन् ।

१. नानीकी आमा (उपन्यास, २०६३)
२. सच्चाइको गीत (उपन्यास, २०६४)

३. बनमाराका बुटाहरू (उपन्यास, २०६५)
४. विचरण (महाकाव्य, २०६६)
५. ग्रहण नलागोस् (खण्डकाव्य, २०६७)
६. अक्षुण्ण (महाकाव्य, २०६८)
७. विचरण (महाकाव्य, २०६६)

यी प्रकाशित कृतिका साथै थुप्रै अप्रकाशित कृतिहरू रहेका छन् भने विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा राजनैतिक साहित्यिक लेख, समालोचना प्रकाशित भएका छन् । उनले राप्ती साहित्य पुरस्कार लगायत विभिन्न सम्मान पनि पाएका छन् र राप्ती साहित्य परिषदका आजीवन सदस्य पनि हुन् ।

रामप्रकाश पुरीले नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा रुकुम जिल्लामा एक प्रतिनिधि उपन्यासकारका रूपमा आफूलाई उभ्याएका छन् । उनका उपन्यासको परिचय निम्नानुसार दिएको छ ।

३.४.१ नानीकी आमा उपन्यासको सङ्क्षिप्त परिचय

रामप्रकाश पुरीको साहित्यिक यात्राको पहिलो प्रकाशित कृतिका रूपमा नानीकी आमा उपन्यास देखापरेको छ । वि.सं. २०६३ सालमा सर्मुधन अध्ययन प्रतिष्ठान काठमाडौँद्वारा प्रकाशित यस उपन्यासलाई जम्मा २२८ पृष्ठसम्म विस्तार गरिएको छ । आमाका महान गर्भहरू, महान् क्रान्तिकारी विराशतहरू र वर्तमानको अँध्यारोमा न्यायको दीप बालेर भविष्यको उज्यालो खोजिरहेको विश्वका न्यायप्रेमी जनसमुदायहरूमा समर्पण गरिएको यस उपन्यासमा क. मोहन विक्रम सिंहको भूमिका रहेको छ र लेखकीय मन्तव्यपनि समावेश गरिएको छ । उपन्यासलाई तेह्रवटा खण्डमा विभाजन गरिएको छ भने प्रत्येक खण्डलाई छुट्टाछुट्टै शीर्षक पनि दिइएको छ । अभिधा रूपमा नानीकी आमा भन्नाले साना बच्चा सिर्जना गर्ने माता भन्ने अर्थ लाग्दछ भने यस उपन्यासमा न्याय, मुक्ति र समताको सिर्जना गर्ने न्यायिक वर्गयुद्धमा समर्पित भई पथ प्रदर्शन गर्ने तथा विचारपथका वंशजहरू सिर्जना गर्ने मातृत्व शक्तिलाई नानीकी आमा शीर्षक दिई लक्षणा अर्थमा प्रष्ट पारिएको छ । मार्क्सवादी विचार, त्यसप्रतिको समर्पण र त्यसले निर्माण गर्ने नवीन मूल्यमान्यताको विषयवस्तु यस उपन्यासमा समावेश गरिएको छ ।

यस उपन्यासको पहिलो खण्डलाई रक्तयुद्धको धुँवाभिन्न आमाका नानीहरूको घोषणा शीर्षक दिइएको छ । यसमा विराङ्गनाको शोकसभाको विषय समावेश गरिएको छ । दोस्रो खण्डको शीर्षक जब ऊ नानीकी आमा थिइ भने यसमा शोभारामको घरमा डेरा लिई प्रकाशले गरेको राजनीतिक गतिविधिको विषय समावेश गरिएको छ । तेस्रो खण्डलाई मान्छेहरूको अस्तित्वको सुराक शीर्षक दिइएको छ भने प्रकाशहरूले सञ्चालन गरेको वर्ग सङ्घर्षको विषय समावेश गरिएको छ । चौथो शीर्षक उसको जीवनयात्रामा समेटिएका आमाका सपनाहरू राखिएको छ यसमा नम्रताले व्यहोरेको कहालीलाग्दो विगत र जेलकी आमाले प्रशिक्षण दिएको विषय समावेश गरिएको छ । पाँचौ शीर्षक खुला आकाश र खेतका आलीहरूको सन्देशमा नम्रताले तय गरेको सच्चाइको यात्रा आरम्भको विषय समावेश गरिएको छ । छैटौँ खण्डमा नम्रताले आमाको वास्तविक रूपको खोजी गरी क्रान्तियात्रामा अगाडि बढेको विषय समावेश छ । सातौँ खण्डमा नम्रता र चिहान बीच भएको संवादमा कठिन र लामो मानव मुक्तियात्रालाई गलत प्रवृत्तिबाट जोगाउँदै सम्भौताहीन तरिकाले र विश्वासका साथ अगाडि बढाउनु पर्छ भन्ने विषय समावेश छ । नवौँ खण्डमा नम्रता र प्रकाश बीच भएको वैवाहिक सम्बन्धको चर्चा गरिएको छ दसौँमा नम्रताको पूर्व वैवाहिक सम्बन्धको समीक्षा र प्रकाशमा देखा परेको सैद्धान्तिक विचलनको विषयलाई समावेश गरिएको छ । एघारौँ खण्डमा विचारले मान्छेको विनास र अस्तित्व गर्दछ भन्ने कुरा देखाएको छ । बाह्रौँ खण्डमा जीवन र मृत्युको परिभाषाभिन्न प्रकाशले वीरगति प्राप्त गरेको विषय समावेश गरिएको छ । र तेह्रौँ खण्ड उपसंहार शीर्षकमा नम्रतालाई अपहरण गरी अज्ञात बनाइएको विषय समावेश गरिएको छ ।

३.४.२ सच्चाइको गीत उपन्यासको सङ्क्षिप्त परिचय

रामप्रकाश पुरीको नानीकी आमा उपन्यासपछि दोस्रो प्रकाशित कृतिका रूपमा सच्चाइको गीत उपन्यास देखापरेको छ । सर्मुधन अध्ययन प्रतिष्ठानद्वारा वि.सं. २०६४ सालमा काठमाडौँबाट प्रकाशित सच्चाइको गीत उपन्यास भविष्य द्रष्टाहरूमा समर्पण गरिएको छ । जम्मा ६९ पृष्ठसम्म फैलिएको यस उपन्यासमा विष्णु ओलीको भूमिका र लेखकीय भनाई समावेश गरिएको छ । यसलाई स-साना एघार खण्डमा विभाजन गरी प्रत्येकलाई छुट्टाछुट्टै शीर्षक दिइएको छ । यस उपन्यासभिन्न गहन र विस्तृत विषयवस्तु

समावेश गरिएको छ । मार्क्सवादीको दार्शनिक विचार वर्गसङ्घर्ष, र मानवमुक्ति जस्ता विषय सच्चाइको गीत उपन्यासमा समावेश गरिएको छ ।

उपन्यासको पहिलो खण्डलाई भव्य उद्घाटन शीर्षक दिएर यसमा वीभत्स जिन्दगीलाई क्रान्तिमा समाहित गरेको विषयवस्तु समावेश गरिएको छ । दोस्रो खण्डको शीर्षक आफन्तहरूबाट विद्रोह राखिएको छ भने यसमा सच्चाइको लागि दीपले घर परिवार त्यागेको विषयवस्तु समेटिएको छ । तेस्रो खण्डको शीर्षक हिड्दा ढुङ्गे वगरमा राखिएको छ यसमा दीपले सच्चाइको लागि गरेको कठिन यात्रा सङ्घर्षको विषयवस्तु समावेश छ । चौथो खण्डको शीर्षक भविष्यले दिएको फैसलामा दीपको घरपरिवारले सच्चाई बोध गरेको विषय समेटिएको छ । पाँचौं खण्डको शीर्षक वीभत्स जिन्दगीसितको भेटमा दीप र वीभत्स जिन्दगीबीच भएको सच्चाइको प्रतिको वार्तालाप समावेश छ । छैटौं खण्डको शीर्षक दोवाटोमा आइपुग्दामा जीवनदर्शनको विषयवस्तु समावेश गरिएको छ । सातौं खण्डको शीर्षक सच्चाइको मूल मार्गमा प्रस्थान गर्दामा भुट मार्गको खण्डन र सच्चाइमार्गको खण्डन गरिएको छ । आठौं खण्डको शीर्षक अग्नि परीक्षामा दीपले व्यहोरेको कठिन सङ्घर्षको विषयवस्तु समावेश छ । नवौं खण्डको शीर्षक राजनीतिक गोरेटोमा सच्चाइको यात्रामा तीन थरी प्रवृत्ति देखापरेको विषय प्रसङ्गको सविस्तार गरिएको छ । दसौं खण्डलाई जीवनको उत्सर्ग भन्ने शीर्षक दिइएको छ । यसमा दीपले सच्चाइको लागि गरेको बलिदानी पूर्ण वीरताको विषयवस्तु समावेश गरिएको छ । एघारौं खण्डको शीर्षक सच्चाइको विजय राखिएको छ । भने जनताले विजय प्राप्त गर्दै गरेको विषयवस्तु यस अन्तिम खण्डमा समावेश गरिएको छ ।

३.४.३ बनमाराका बुटाहरू उपन्यासको सङ्क्षिप्त परिचय

रामप्रकाश पुरीको साहित्यिक यात्राको तेस्रो प्रकाशित कृतिका रूपमा बनमाराका बुटाहरू उपन्यास देखापरेको छ । वि.सं. २०६५ सालमा समीक्षा ओलीद्वारा प्रकाशित यस उपन्यासमा डि. आर. ओझाका 'दुई शब्द' तथा समीक्षा ओलीको प्रकाशकीय लेख पनि समावेश गरिएको छ । बाबाआमामा समर्पण गरिएको यस उपन्यासको आयामगत लम्बाइ २०० पृष्ठसम्म विस्तार गरिएको छ । जम्मा २७ खण्डमा विभाजन गरिएको यस उपन्यासमा नेपालको राजनीतिक सामाजिक विषयवस्तु समावेश गरिएको छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा सत्ताइसवटा खण्ड छन् । तर तिनको शीर्षक भने राखिएको छैन । पहिलो खण्डमा पड्यन्त्रपूर्वक धनलालको हत्यागरी मङ्गलेलाई जेल पठाइ अन्यलाई वारेन्ट जारी गरिएको विषय समावेश छ । दोस्रो खण्डमा षड्यन्त्रपूर्वक गोमतीको हत्या गरी आइतेलाई वारेन्ट जारी गरिएको विषय राखिएको छ । बुद्धिलाल, मनलाल र धनलाल मिलेर गाउँमा भ्रम फैलाउँदै शासन गरेको विषय तेस्रो खण्डमा समावेश छ । आइतेको दुःखद बाल्याकालको विषय चौथो खण्डमा समावेश छ । पाँचौ खण्डमा बुद्धिलाल, मनलाल र धनलाल मिली गाउँमा चर्को शोषण गरेको विषय समावेश गरिएको छ । छैटौँ खण्डमा योजनाबद्ध ढङ्गले आइतेको सर्वस्व हडपिएको विषय छ । भने सातौँ खण्डमा आइते बाठो हुँदै गएकाले ठेगान लगाउनु पर्ने विषय समावेश छ । आठौँ खण्डमा समयको सम्बोधन पछि आइते र गोमती वैचारिक रूपमा स्पष्ट हुँदै गएका छन् । नवौँ खण्डमा आइते र मङ्गलेले मनलाललाई हपारेको विषय, दसौँ खण्डमा बुद्धिलाल, मनलाल र धनलालले पैसा खर्च गरेर भए पनि चुनाव जित्ने निर्णय गरेका छन् । एघारौँ खण्डमा आइतेको सम्भावित विजय देखेर बुद्धिलालहरू त्रसित भएका छन् । बाह्रौँ खण्डमा बुद्धिलालहरूले गोमतीको हत्या गर्ने योजना बनाएको विषय समावेश छ । तेह्रौँ खण्डमा आइतेलाई गोमतीको हत्यारा प्रमाणित गर्न खोजिएको विषय समेटिएको छ । भने चौधौँ खण्डमा गोमती विनाको गाउँमा आइतेको मनोदशा उद्घाटित भएको विषय समावेश छ । पन्ध्रौँ खण्डमा बुद्धिलालहरूले नयाँ युग भएर आइते आउने आँकलन गरेको विषय समावेश छ । सोह्रौँ खण्डमा जनताले शोषणको प्रतीकार गरेको विषय समेटिएको छ भने सत्रौँ खण्डमा लाभ देखाएर आइतेलाई फसाउने योजना बनाइएको छ । अठारौँ खण्डमा आइतेको जग्गा फिर्ता दिन गएको धनलाल लाचार भएर फर्किएको छ । उन्नाइसौँ खण्डमा बुद्धिलालहरूले हार स्वीकार गरेको विषय अनि बीसौँ खण्डमा राजनीतिक रूपमा आइतेहरूको विजय र बुद्धिलालहरूको हार भएको विषय समावेश छ । व्यवस्था नबदलिए पनि कुसंस्कारको अवस्था बदलिएको विषय एक्काइसौँ खण्डमा छ । आइतेद्वारा चुनावमा परास्त मनलालको गुटमा फुट आएको विषय बाइसौँ खण्डमा र बुद्धिलाल र मनलालद्वारा धनलालको हत्या गर्ने योजना बनाइएको विषय तेइसौँ खण्डमा समावेश छ । चौविसौँ खण्डमा बुद्धिलाल र मनलालबीच फुट आएको विषय त्यस्तै पच्चिसौँ खण्डमा बुद्धिलालले मनलाललाई पनि सिध्याउने सोच बनाएको विषय समावेश छ । छब्बीसौँ खण्डमा आफ्नो प्रवृत्ति रक्षा गर्न बुद्धिलाल अन्तिम सम्म लड्दै गरेको विषय

समेटिएको छ । सत्ताइसौँ खण्डमा उपन्यासको अन्तिम खण्ड हो यस खण्डमा आइतेले बुद्धिलाललाई लखेट्दै गरेको विषय समावेश गरिएको छ ।

३.५ उपन्यासकार नदीराम के.सी.

उपन्यासकार नदीराम के.सी. को जन्म वि.सं. २०२५ जेठ ८ गते रुकुम जिल्लाको दुली गा.वि.सं. वडा नं. ६ मा भएको हो । उनी कथाकार, निबन्धकार कवि र समालोचकका रूपमा पनि चिनिएका व्यक्तित्व हुन् । उनको पहिलो प्रकाशित कृति, **विद्रोहको गीत** उपन्यास वि.सं. २०६४ सालमा प्रकाशनमा आएको हो । स्नातकोत्तर तह सम्म अध्ययन गरेका के.सी. सिद्धार्थ जनता मा.वि. मकमा रुकुममा प्रधानाध्यापकका रूपमा शिक्षण पेशामा सम्लग्न छन् ।

विद्यार्थी कालदेखि नै साहित्य सिर्जना तिर लागेका के.सी. रुकुमका एकसशक्त साहित्यकार हुन् । कविता विधाबाट लेखन कार्य सुरु गरेका के.सी.को पहिलो पत्रिकामा प्रकाशित कविता 'यी ओइलाएका फूलहरू' हो । उनको प्रकाशित कृति **विद्रोहको गीत** उपन्यास मात्र हो । अन्य लेखनका रूपमा उनका कृति यसप्रकार छन् ।

१. किसान (उपन्यास)
२. घसारी (खण्डकाव्य)
३. केही सत्य कुरा (लेख सङ्ग्रह)
४. आफैँ बोल्छन लाखौँ चिहानहरू (कविता स्रग्रह)
५. विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित करिब १२ दर्जन भन्दा बढि फुटकर कविता, गीत, निबन्ध तथा लेखहरू ।

उनले राप्ती साहित्य परिषद् दाङ्ग, प्रगतिशील लेखक सङ्घ काठमाडौँ लगायतका विभिन्न सङ्घ संस्थाद्वारा आयोजित साहित्यिक कार्यक्रममा सहभागी भई विभिन्न पुरस्कार तथा सम्मान प्राप्त गरेका छन् । राप्ती साहित्य परिषदका आजीवन सदस्य रहेका के.सी. विभिन्न सङ्घ संस्थाहरूमा पनि आवद्ध रहेका छन् (के.सी, २०६५ : ४६) ।

३.५.१ विद्रोहको गीत उपन्यासको सङ्क्षिप्त परिचय

नदीराम के.सी. को साहित्यिक यात्राको पहिलो प्रकाशित कृतिका रूपमा **विद्रोहको गीत** उपन्यास देखापरेको छ । अन्य उपन्यास लेखे पनि प्रकाशनका हिसावले यो उनको एक मात्र कृति हो । वि.सं. २०६४ सालमा अखिल नेपाल जनसांस्कृतिक महासङ्घ, राप्ती क्षेत्रले प्रकाशन गरेको यस उपन्यासको भूमिकामा ईश्वरचन्द्र ज्ञवालीले 'जनयुद्धको पहिलो उपन्यास' शीर्षक दिएर लेखेका छन् । लेकाली खड्काको धन्यवाद ज्ञापन रहेको उपन्यासमा लेखकले आफ्नो भनाइ पनि समावेश गरेका छन् । देश र दुनियाँ बदल्न **विद्रोहको गीत** गाउँदा गाउँदै भौतिक जीवन गुमाउने सम्पूर्ण ज्ञातअज्ञात सहिदहरूका साथै त्याग, तपस्या र समर्पण भावका साथ अधि बढ्ने योद्धाहरूप्रति ..... समर्पण गरिएको यस उपन्यासको आयामगत लम्बाइ १३७ पृष्ठ सम्म फैलिएको छ । जम्मा ३० खण्डमा विभाजित यस उपन्यासमा जनयुद्धको सजीव चित्रण गरिएको छ ।

उपन्यासको पहिलो खण्डमा रोत्याको दयासिंह बुढा सिज अभियान सकेर घरमा गएको समयमा गिरफ्तारीमा परी शाहदत प्राप्त गर्छ । उसकी बहिनी जलजला बदला लिन निशा र अन्जनाको साथमा जनमिलिसियामा भर्ना हुन्छे । खण्ड दुईमा रुकुमका दुते पुनको प्रहरीद्वारा हत्या हुन्छ । उसको छोरो धनबहादुर (सिस्ने) ज्यान जोगाउन मावली गएको बेला उतै जनमिलिसियामा भर्ना हुन्छ । तेस्रो खण्डमा हर्कबहादुर र वीरे घर्तीले खपीमायालाई भट्टी पसलमा बलत्कार गर्दछन् । चौथो खण्डमा ढोरबहादुरले प्रहरी संग साँठगाँठ गर्छ ॥ सिस्नेलाई मार्नको लागि । पाँचौ खण्डमा रवि र विनितालाई गुमाएर सिस्ने भाग्न सफल हुन्छ । जलजलाले दाजुको र बाबुको हत्यारा हर्कबहादुर र वीर घर्तीलाई सफाया दिएको छ । छैटौ खण्डमा ढोरबहादुरको सफाया भएको र जलजलाकी दिदी कुमारीको हत्या भएको प्रसङ्ग छ । सातौँ खण्डमा महत प्रहरी चौकी आक्रमण सफल भएको प्रसङ्ग छ । आठौँ खण्डमा अजम्बरी बूढा र तागधारी बूढाले पुलिससँग मिलेर महतगाउँमा आतङ्क मच्चाएको छन् । नवौँ खण्डमा जलजलाको विश्वाससँग र सिस्नेको सन्ध्यासँग विवाह भएको प्रसङ्ग छ । दसौँ खण्डमा जलजला र विश्वास गाउँमा एउटा घरको भडमा रात बिताउछन् एघारौँ खण्डमा तकसेरा कार्वाही सफल भएको र सुकिदह तालिमकेन्द्रमा विश्वासको सहादत भएको प्रसङ्ग उल्लेख छ । बाह्रौँ खण्डमा सुकिदह र भावाड हत्याकाण्डका नाइकेहरूको सफाय भएको छ । जनसेना डोल्या कार्वाही तिर अगाडि बढेको छ । यती विरामी भएको वहानामा लड्न गएको छैन । तेह्रौँ खण्डमा डोल्याकार्वाही सफल भएको छ । सिस्ने नदीमा

हाम फालेर सम्पर्क बिहीन भएर धाइते अवस्थामा आफैँ सम्पर्क खोजेर एक युवतीको साथमा गोतामकोट पुगनु र जलजला पनि घाइते भएकी छ । चौधौँ खण्डमा सिस्ने र जलजला ठीक भएर युद्धमा जान तयारी भएको प्रसङ्ग छ । पन्ध्रौँ खण्डमा जलजला घोराही र यती सोलुखुम्बुमा लडेको प्रसङ्ग छ ।

यसै खण्डमा पहिला यती र जलजलाको विवाह भएको र विवाहपछि यतीले लडाइ छोड्ने भनेको प्रसङ्ग उल्लेख छ । सोह्रौँ खण्डमा यतीले पलायनवादी नीति लिएपछि जलजलाले यतीसँग सम्बन्ध विच्छेद गरेकी छे । सत्रौँ खण्डमा कपुरकोट र रातामाटे टावर कार्वाहीको प्रसङ्ग छ । अठारौँ खण्डमा कार्वाही बाट जाँदै गर्दा लामो यात्रामा सेल्टर नजिकै पुग्दै गर्दा दुस्मनसँग भीडन्त भएको प्रसङ्ग छ । उन्नाइसौँ खण्डमा जनसेना पश्चिमतिरको कार्वाही तिर लामो यात्रामा हिड्छन् । यतीले आत्मा समर्पण गरेको खबर रेडियोले भन्दछ । मंगलसेन र साँफेवगर कब्जा र सिस्ने घाइते केही मृत्यु जस्ता प्रसङ्ग छन् । बीसौँ खण्डमा संकटकाल लम्बिएको, सिस्ने र सन्ध्या लेख रचना तिर लागेको प्रसङ्ग र पार्टी सम्पर्कमा जाँदै गर्दा स्यालापाखाको भुरुङ्गामा सेनाद्वारा बलत्कार पछि सन्ध्याको हत्या भएको प्रसङ्ग उल्लेख छ । एककाइसौँ खण्डमा उक्त घटनाबाट सन्ध्या लगायत १४ जनाको हत्याको खबर थाहा पाएर सेक्रेटरी सिस्नेलाई दुःख बनाएको प्रसङ्ग उल्लेख छ । बाइसौँ खण्डमा सिस्नेले सन्ध्याको हत्याको बदला लिएको, जलजलाको घरमा आमासँग भेटेर सिस्ने लडाइँतिर गएको प्रसङ्ग उल्लेख छ । तेइसौँ खण्डमा गामको कारवाही सफल भएको, थुप्रै हतियार कब्जा र कमाण्डर विजयलाई गुमाएको प्रसङ्ग उल्लेख छ । चौबिसौँ खण्डमा उवा र जेलवाड्तिरबाट थवाड्को सेनालाई आक्रमण गर्न जाँदा सेना भागेको प्रसङ्ग छ । त्यतिबेला सिस्ने कम्पनी कमाण्डर र जलजला प्लाटुन कमाण्डर भएको प्रसङ्ग पनि देखाइएको छ । पच्चिसौँ खण्डमा पत्रकार तथा मानव अधिकार वादीले जनसेनासँग मानव अधिकार र कानूनको विषयमा छलफल गरेको प्रसङ्ग छ भने छब्विसौँ खण्डमा सिस्नेका विवाह र सन्धीखर्कको लडाइँएको कुरा भइरहेको बेला जलजलाले मुसिकोटबाट महत दोमाइ खोलातिर शाही सेना आएको खबर ल्याउँछिन् । सत्ताइसौँ खण्डमा राती १२ : ०० बजे लडाइँ चल्छ, सेना पछि हटेको जस्तो गरेर गाउँमा पसि आतङ्क मच्चाउँछ । अठ्ठाइसौँ खण्डमा क्षतिको विवरण पत्ता लगाउने काम, एकजना किशोरी सेनाद्वारा सामुहिक बलत्कार, सिस्नेले आमासँग एकपल्ट भेट गरेको, जनसेना कर्णाली तिर प्रस्थान गर्ने क्रममा दुलीमा नाचगान भएको र त्यसैबेला खलङ्गाबाट आएको सेनाले गाउँमा आतङ्क मच्चाएको प्रसङ्ग उल्लेख छ । उनन्तिसौँ खण्डमा

जुम्ला र पिली कार्वाहीको सफलता सँगै सिस्ने र जलजला फेरी गम्भिर घाइते भएको र क. कर्णालीले उनीहरूलाई भेरीनदीको तिरैतिर रुकुमतिर लगेका प्रसङ्ग र एक शिक्षकको घरमा भएका विविध कुराकानीको प्रसङ्ग उल्लेख छ। तीसौं खण्डमा भेरी नदीको नजिकै सिस्ने र जलजलाहरू पुगेको। विजय घलेलाई सम्झिएको त्यतिबेला भेरीको अष्टेरो खोचमा भएको बेला शाहीसेना आएको, घाइते अवस्थामै भए पनि सिस्ने र जलजला लडिरहेको प्रसङ्ग उल्लेख छ। अन्त्यमा सिस्ने र जलजला मरे या त बाँचे थाहा भएको छैन तर कथाको अन्त भएको छ (के.सी, २०६५ : १२७)।

३.६ उपन्यासकार दिनेश खड्का

उपन्यासकार दिनेश खड्काको जन्म वि.सं.२०४५ साल जेठ १९ गते खलङ्गा ९, रुकुममा भएको हो। उनको आमाको नाम मिना खड्का र बुवाको नाम मोतीराम खड्का हो। उनले स्नातक सम्मको अध्ययन गरेका छन्। सानैदेखि साहित्यका क्षेत्रमा लागेका खड्का विभिन्न सङ्घ संस्थामा र पत्रकारितामा संलग्न रहँदै आएका छन्। उनी सिस्ने स्यार्पु तथा सिस्ने सुसेली मासिक पत्रिकाका सम्पादक छन्। जीवन साहित्यिक मासिकका सम्पादक, शान्तिका लागि युवा सञ्जाल रुकुमका अध्यक्ष, शान्ति जागरण युवा क्लब जिल्ला समिति रुकुमका अध्यक्ष र शान्ति जागरण युवा क्लब मध्य तथा सुदूरपश्चिम क्षेत्रीय सञ्जाल समितिका उपाध्यक्ष जस्ता दायित्व निर्वाह गरेका छन्। उनका विभिन्न लेख रचनाहरू दैनिक, साप्ताहिक र मासिक पत्रिकामा प्रकाशित भएका छन्। उनको एक मात्र र पहिलो प्रकाशित कृति भने **क्षितिजपारिको मिलन** २०६४ उपन्यास हो। यो सामाजिक र प्रेमकहानीमा आधारित उपन्यास हो। खड्का जिल्लाकै सानो उमेरका उपन्यासकार पनि हुन्।

३.६.१ क्षितिजपारिको मिलन उपन्यासको सङ्क्षिप्त परिचय

दिनेश खड्काको साहित्यिक यात्राको पहिलो प्रकाशित कृतिका रूपमा **क्षितिजपारिको मिलन** उपन्यास देखापरेको छ। वि.सं. २०६४ सालमा रमेश खड्काद्वारा प्रकाशित उपन्यास नेपाल अफसेट प्रेस घोराही दाङ्गाट मुद्रण भएको हो। यसमा नरेन्द्र, विवश र शारदा डाँगीले शुभकामना मन्तव्य दिएका छन्। साथमा लेखकीय केही शब्द पनि राखिएको छ। उपन्यासमा विभिन्न १७ वटा खण्डहरू विभाजन गरिएको छ। प्रत्येक खण्डको शीर्षक

राखिएको छैन, अड्क मात्र राखिएको छ । अभिधा अर्थमा उपन्यासको शीर्षक **क्षितिजपारिको मिलन** राखिएको छ । प्रेममा विश्वास गर्ने र धोका दिनेहरूले भोग्नुपरेका परिणतिलाई उपन्यासमा देखाउन खोजिएको छ ।

साना-साना १७ वटा खण्डमा विभाजन गरिएको **क्षितिजपारिको मिलन** उपन्यासको पहिलो खण्डमा समीर लगायत साथीहरू श्रीनगरको यात्रामा जान्छन् । प्रकाशको समीरसँग परिचय हुन्छ । सरितासँग समीरको भेट हुन्छ । सरिता स्कुल प्रथम भएकीले समीरले बधाइ दिन्छ, त्यतिबेलै दुवैको आँखा जुद्धछन् । दोस्रो खण्डमा आमाले सरितालाई सम्झाउँछिन्, सरिता र समीर दुवैले एक अर्काको भेट्न मन गर्छन्, सरिताले विशेष रूपले सम्भेकी छ । तेस्रो खण्डमा प्रकाश र समीर श्रीकोटको यात्रातिर लाग्छन्, त्यही सरितासँग भेट हुन्छ । कमलदह वरिपरि घुम्छन्, होटेलमा नास्ता गर्न जान्छन् प्रकाश बाहिर निस्कन्छ । सरिता र समीरको भोलिपल्ट मुसिकोट जाने सल्लाह हुन्छ । राती समीरले सुरिलो स्वरमा सरिताले गीत गाएको सपना देख्छ । चौथो खण्डमा सरिताले बुबालाई चिठी पठाउने भनेर आमालाई विदा मागी खलङ्गा तिर लाग्छे, शितलपोखरीमा समीरसँग भेट हुन्छ । हुलाकको काम सकेर गफ गर्दै फिल्म हलमा जान्छन् । फिल्म सकिएपछि आ-आफ्नो गन्तव्य तिर लाग्छन् । पाँचौँ खण्डमा सरिताले समीरलाई पत्र लेखेको समय अनुसार समीर सरिताको घरमा जान्छ । उसको घरमा कोही हुँदैनन् । एक रात दुवैजना सँगै सुत्छन् । भोलिपल्ट प्रकाशसँग भेटी समीरले बदेलले मान्छे, मारेको समाचार लेख्नु थाल्छ । छैटौँ खण्डमा प्रकाश र समीर सरिताको घरमा जान्छन्, सरिताकी आमासँग परिचय हुन्छ । त्यहाँ भान्सामा सरिता र समीर एकलै हुन्छन्, दुवैले फोटो साटासाट गर्छन् । सातौँ खण्डमा समीर मुसिकोट तिर जान्छ, बदेलले मान्छे, मारेको समाचारले चर्चा पाउन्छ । साँझ समीर आफ्नो घरमा पुग्छन् जतिबेला उसका बा-आमाले चिन्ता मानिरहेका हुन्छन् । आठौँ खण्डमा सरिता विशाल जस्ता अन्य केटाहरूसँग लहसिएको देखिन्छ । समीरले पत्र पठाउँछ तर सरिताले कुनै वास्ता गर्दैन । सरिताको बानी बेहोरामा धेरै परिवर्तन भएको देखिन्छ । नवौँ खण्डमा समीरले प्रकाशलाई सरिताको बारेका वास्तविकता बुझ्न लगाउँछ तर सरिताले समीरलाई वास्ता नगरेको कुरा प्रकाशले भनेपछि समीर चिन्तित हुन्छ । दशौँ खण्डमा सरिता मुसिकोटमा शिल्डमा भलिवल खेलमा भाग लिन जान्छे र समीर पनि शान्ति ज्यालिमा सहभागी हुन त्यही गएको हुन्छ । त्यतिबेला सरिताको बानी व्यहोरा आफ्नै आँखाले देख्छ । तैपनि विश्वास नमानी पत्रमार्फत मनका भावना लेखेर पठाउँछ तर सरिताको कठोर मनलाई ती भावनाले

कुनै पनि असर गर्दैन । एघारौँ खण्डमा समीरले वीरेन्द्रलाई सरिताको मन बुझ्न पठाएको तर सरिताले उल्टै समीरलाई विभिन्न शब्दले गाली गरेको खबर वीरेन्द्रबाट पाएपछि धेरै प्रयास गरेपनि केही सीप नचल्ने भएपछि समीरले सरितालाई अन्तम विछोडको पत्र लेख्छ । पत्र पढेर सरिता केही दुःखी त भई तर विस्तारै समीरलाई भुल्दै गई । बाह्रौँ खण्डमा समीर आइ.ए पास गरेर डाक्टर पढ्ने अठोटका साथ विदेशतिर लाग्छ भने सरिता नेपालगंजको क्याम्पसमा पढ्न जान्छे । त्यहाँ अमिर भन्ने साथीसँग माया प्रेममा बाधिन्छे । सम्बन्ध बढ्दै गएपछि सरिताको गर्भमा अमिरको गर्भ रहन्छ । अमिरले घरमा विहे गरेको हुन्छ । उसका बच्चाबच्ची पनि भएको कुरा सरितालाई थाहा हुँदैन । विहेको तयारी गर्छु भनेर गएको अमिर उतै वेपत्ता हुन्छ । केही समयपछि सरिताले छोरी सिर्जनालाई जन्मदिन्छे । अमिरको ठेगानासम्म पनि थाहा छैन । तेह्रौँ खण्डमा सरिता अमिरको घर पत्ता लगाउनका लागि नेपालगञ्जबाट बस चढी अछाम जान्छे त्यहाँ होटेलमा बसेको बेला अमिरसँग भेट हुन्छ । अमिरले भोलिपल्ट विहानै घर लैजाने भनेर जङ्गलमा सरिता र सिर्जना दुवैलाई मार्ने प्रयास गर्छ तर बाटो हिँड्ने बटुवाले गर्दा उनीहरू बाँच्न सफल हुन्छन् । त्यसपछि आमाछोरी नेपालगञ्ज मै फर्किन्छन् । आमाले खरिदार जागिर खान्छे भने छोरीलाई पढाएर एस्.एल.सी. पास गराउँछे । सिर्जनाले स्टाप नर्स पढ्न थाल्छे । चौधौँ खण्डमा समीर १० वर्ष अमेरिकामा बसी विद्यावारिधि उपाधि प्राप्त गरी नेपालगञ्ज मेडिकल कलेजको प्रमुख भएर काठमाडौँबाट जान्छ । सिर्जना त्यही कलेजमा पढ्छे । सरिताले न्युरोडमा आफ्नै सुविधा सम्पन्न घर बनाएकी छे । एकदिन छोरीले साँचो भेटाएर दराज खोली केही समान हेर्छे । त्यसपछि आमाले सिर्जनालाई समीर र अमिरको बारेमा सबै बेलीविस्तार भन्छे । पन्ध्रौँ खण्डमा सिर्जनाको पढाई तीव्र गतिमा चल्छ । दशौँ तिहारको विदाको मौका छोपी सरिता छोरी सिर्जनालाई लिएर १६ वर्ष पछि माइतीघर रुकुम जान्छे । त्यतिबेला खरिदारबाट ऊ सुब्बामा बढुवा भएकी हुन्छे । सल्यान, दाङ हुँदै मुसिकोटबाट उनीहरू घरमा पुग्छन् । रातीमा आमासँग भेट्दा खुशीयालीको वातावरण देखिन्छ । धेरैवेर कुराकानी हुन्छ । दशौँ तिहार तेतै मनाउँछन् (खड्का, २०६४ : ६८) ।

दशौँ खण्डमा दशैतिहार पछि आमाछोरी नेपालगञ्ज (सहर) फर्किन्छन् । सिर्जनाको परिक्षा भयो र तीन महिना पछि परिक्षाफल पनि प्रकाशित भयो । सिर्जना क्याम्पस प्रथम भइन् । समीरले सिर्जनालाई आफ्नै छोरी जस्तै माया गरेको प्रसङ्ग पनि छ । त्यही कलेज मै समीरको सहयोगले सिर्जनाले जागिर पाउँछे । सबैतिर खुसियाली छाउँछ, भोज चल्छ ।

सत्रौं खण्डमा अस्पतालमा सिर्जना विरामीको हेरचाहमा अति व्यस्त भएको देखिन्छ । सरिता छोरीलाई भेट्न गएको बेला समीरसँग कुराकारी हुन्छ । विगतलाई स्मरण गर्ने काम हुन्छ । त्यतिकैमा छोरी आउँछे तीनै जनाको कुराकानी हुँदाहुँदै एउटा स्वास्थ्य कर्मिले अछामको अमिर भन्ने १०३ नं. बेडको विरामी मरेको खबर गर्छ । ऊ एच. आइ. भी भएर मरेको कुरा सिर्जनाले बताउँछे । आमाको आँखाबाट आँसु खस्छन् । सिर्जनालाई अमिर नै उसको बाबु भएको कुरा बताउँछे । त्यसपछि समीरले पनि सबै कुरा बुझिसक्यो । तिनैजना रुदै आ-आफ्नो गन्तव्यतिर लाग्छन् । उपन्यासको पनि अन्त्य हुन्छ ।

३.७ निष्कर्ष

रुकुम जिल्ला राप्ती अञ्चलका अन्यचार जिल्लाका तुलनामा साहित्यिक दृष्टिले केही पछाडि परेको छ । नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा पनि पछाडि परेको छ । प्राथमिक र माध्यमिक कालमा उपन्यास लेखनको प्रयास समेत भएको देखिएन र लेख्ने माहोलको सृजना पनि भइसकेको थिएन । राजनैतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक, संचार, यातायात आदिको विकास भइसकेको अवस्थामा त्यतिखेर साहित्यले पनि पाइला टेक्न सकेन ।

नेपाली उपन्यासको प्राथमिककाल वि.सं. १८२७ बाट प्रारम्भ भयो भने माध्यमिक काल वि.सं. १९४६ बाट भएको हो । जसमा महाभारत विराट पर्व र वीर सिक्कालाई प्रतिनिधि कृति मान्ने गरिन्छ । आधुनिक उपन्यासको आरम्भ गर्ने कृति रुद्रराज पाण्डेको रूपमती (१९९१) हो । यसै सन्दर्भमा रुकुम जिल्लाले उपन्यासको क्षेत्रमा नेपाली आधुनिक कालको पछिल्लो अवधि वि.सं. २०४३ सालबाट मात्र लागेको पाइन्छ । जतिबेला नेपाली उपन्यासले विभिन्न प्रयोगवादी लेखनतर्फ फड्को मारिरहेको थियो । रुकुम जिल्लाका पहिलो उपन्यासकार हस्त गौतम 'मृदुल' हुन् । उनको उपन्यास अनामिका (२०४३) पहिलो उपन्यास हो । यो उपन्यास प्रकाशन भएको जानकारी छ । तर उपलब्ध हुन सकेन । त्यसपछि गौतम कै अग्निकुण्डभिन्नको बिहे (२०४५) उपन्यास प्रकाशित भएको छ । त्यसपछि प्रकाशनका दृष्टिले दोस्रो उपन्यासकार जुद्धबहादुर बूढामगर हुन् । उनको दुःख २०५९ उपन्यास प्रकाशित छ । त्यस्तै तेस्रो उपन्यासकार गणेश शाह चिल्ली (२०६१) उपन्यास लिएर देखा पर्दछन् । अर्का सशक्त उपन्यासकारका रूपमा उदाएका रुकुमको चौथो उपन्यासकार व्यक्तित्व रामप्रकाश पुरी हुन् । उनका नानीकी आमा (२०६३), सच्चाइको

गीत (२०६४), बनमाराका बुटाहरू (२०६५) गरी तीन वटा औपन्यासिक कृति प्रकाशित भएका छन् (के.सी., २०६५ : ६८) ।

अर्का प्रगतिवादी उपन्यासकार नदीराम के.सी. ले विद्रोहको गीत (२०६४) उपन्यास प्रकाशन गरेका छन् । दिनेश खड्काले क्षितिजपारिको मिलन (२०६४) उपन्यास प्रकाशित गरेका छन् ।

यसरी आधुनिककालको पछिल्लो अवधिमा आएर पनि रुकुम जिल्लामा ६ जना उपन्यासकारले नौ वटा उपन्यास लेखेर प्रकाशन गरेको पाइन्छ । अप्रकाशित अरू पनि रहेको पाइन्छ भने रुकुममा उपन्यासको विकास तीव्र रूपमा भइरहेको देखिन्छ । नेपाली साहित्यको औपन्यासिक क्षेत्रमा रुकुमले पनि महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ ।

परिच्छेद चार

रुकुमका औपन्यासिक कृतिको विश्लेषण

४.१ अग्निकुण्डभिन्नको बिहे उपन्यासको विश्लेषण

अग्निकुण्डभिन्नको बिहे उपन्यास हस्त गौतम मृदुलको २०४५ सालमा मृदुल खाल उद्योग, काठमाडौँबाट प्रकाशित सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो । ३० पृष्ठमा लिखित प्रस्तुत लघु उपन्यासमा दसवटा परिच्छेदको विभाजन गरिएको छ । यसले नेपालको काठमाडौँ हुँदै रुकुमको र आसपासका क्षेत्र र विशेषगरी स्वयम्भू क्षेत्रमा बसोबास गर्ने मानिसहरूको सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक र राजनीतिक, संस्कृति तथा विसङ्गतिलाई यथार्थको धरातलमा टेकेर कारुणिक रूपमा प्रस्तुत गरेको छ ।

४.१.१ कथानक

प्रस्तुत उपन्यासको कथानक आरम्भदेखि अन्त्यसम्म प्रमुख रूपमा एउटै घटनामा केन्द्रित देखिन्छ । “कथानक उपन्यासमा घट्ने घटनाहरूको योजनाबद्ध ढाँचा हो” (बराल र एटम, २०६६ : २०) । कथावस्तुको व्यवस्थित विन्यास गर्नुलाई कथानक भनिन्छ । त्यसैले कथानक कुनै निश्चित परिणाम देखाउने घटना वा क्रियाव्यापारको क्रमबद्ध प्रस्तुति हो । (कोइराला, २०६८ : १०) । हस्त गौतमद्वारा लिखित अग्निकुण्डभिन्नको बिहे उपन्यासका सामाजिक विषयवस्तुलाई कथानक बनाइएको छ । जसअनुसार घले मगरको आर्थिक, सामाजिक दुरवस्था र उसले साभ विहान छाक टार्न कार्की बूढोको जे पनि काम गर्नुपर्ने अवस्थाबाट कथाको सुरुवात भएको छ ।

ठूलावडाले मान्छे मारे पनि केही नहुने त तल्लो स्तरका गरिबले कुकुरलाई छोए पनि जेलनेलको सामना गर्नुपर्ने अवस्थालाई देखाइएको छ । अत्याचारी कार्की बूढोको कुकुरलाई मारेर वसन्त आफ्नो बाटो तिर हिँडिरहेको अवस्थामा नदीले वगाएकी एउटी फूललाई बचाउँछ । जसको नाम विमला हो । उनीहरूको माया मोह बढ्दै जान्छ । त्यो माया मोह देख्न नसकी कार्की बूढोले कुकुर मारेको अभियोगमा वसन्तलाई जेल चलान गर्छ । त्यो भन्दा पहिला वीरबहादुरको चिठी वसन्तले उसका बाबुलाई दिन्छ । चिठीमा लेबनान, इजरायल, तिरको युद्धको अवस्थालाई वर्णन गरिएको हुन्छ । पत्रका कुराले चकटीमा बसेको

वसन्तका आँखाबाट आँशु खस्छन् । वीरबहादुरको बाबुले वसन्तसँग भन्दछन् । “खै बाबु यो मान्छे भन्ने जन्तु कैलेसम्म आफ्नो मुखतामा रमाई बस्ने हो । यहाँका मान्छेहरू देख्न त देख्छन् तर हेर्दैनन् । सुन्न त सुन्छन् तर बुझ्दैनन्, भन्न त भन्छन् तर गर्दैनन् यस्तो अवस्था छ देशको” (पृ. ८) । कुकुर मरेको आरोपमा घिसाउँदै वसन्तलाई जेलमा छ, नम्बर कोठामा राखिएको छ । यातना गृहमै पत्रकारसँग संवाद हुन्छ । ऊ पनि छ महिना देखि बन्दी जीवन बिताइरहेको छ । उसले भन्छ, “घसारु चेली बेटीले घाँस दाउरा मात्र होइन नारी बन्धन र अन्यायलाई धुजाधुजा पारेर काट्नु । ” (पृ. ११) । वसन्तले रुकुम जिल्लाको परिचय गराउँछ । अनि रिहा हुन्छ । विमलाको आँखामा कहिल्यै ननिभ्ने खुशीको प्रकाश भरिन्छ । सुन्तली र विमलाको कुराकानी भइरहेको बेला साइलाबाजेले पनि देश युवाको काँधमा बाँचेको कुरा व्यक्त गर्दछन् ।

२०४५ साल भदौ ५ गतेको भुइँचालोमा परि कार्की बूढो पुरिन्छ, जतिबेला उसले अशान्ति मच्चाइरहेको थियो । वसन्त र शान्ति, विमला पनि पुरिए तर उनीहरूलाई केही भएन साधारण चोटपटक मात्र लाग्यो । शान्ति र वसन्त घुम्न गए । शान्तिले आइमाइको स्वभावको चर्चा गर्छिन् । वसन्तलाई उसले मन पराएकी हुन्छे । त्यतिबेलै विमला आउँछे अनि वसन्त र शान्ति विदा भए । विमला र वसन्त भेटिन्छन् माया प्रीतिका कुरा हुन्छन् । राष्ट्रियताको कुरा हुन्छन् । देशका भ्रष्ट नेताले गण्डकी, कोशी, कर्णाली, सस्तोमा बेचेको प्रसङ्ग आउँछन् । जिन्दगीका बारेमा विभिन्न खाले गफ तथा गीतको दोहोरो संवाद चल्दछ । अन्तिममा उनीहरूको विहे हुन्छ । दुवैले सबैलाई साक्षी राखेर विहेपत्रमा हस्ताक्षर गर्दै एक अर्कोमा समर्पित भएको घोषणा गर्दछन् । त्यतिबेलै दुलही र दुलाहा पक्षबाट दोहोरी गीतको युद्ध हुन्छ । नसे र गोरेले रूपक गाउँछन्, सबैलाई हसाउँछन् । यसरी वसन्त र विमलाको विहे भएरै छाड्छ । जतिसुकै बाधा अड्चन आए पनि उनीहरूले अग्निकुण्डभित्रको विहे गरेरै छाड्छन् अनि कथानकको अन्त्य हुन्छ ।

४.१.२ पात्र/चरित्रचित्रण

उपन्यासमा प्रयोग भएका मानवीय र मानवेतर प्रसङ्ग वा कार्यमा देखा पर्ने प्राणीलाई पात्र/चरित्र भनिन्छ । चरित्र वा पात्रलाई देखाउने कार्य पात्र विधान हो । पात्रको संवाद तथा कार्यव्यापारलाई चरित्रको चित्रण भनिन्छ (शर्मा, २०५५ : ३८५) ।

अग्निकण्डभिन्नको बिहे उपन्यासमा एक दर्जन बढि पात्रको उपस्थिति रहेको छ । वसन्त र विमलाको केन्द्रीयतामा उपन्यास अगाडि बढेको छ । यसमा कार्की बूढो जस्ताले खलपात्रको भूमिका निर्वाह गरेका छन् । केही पात्रको वर्णन निम्नानुसार गरिएको छ ।

क. वसन्त

वसन्त प्रस्तुत उपन्यासको प्रमुख नायक पात्र हो । ऊ अन्याय, अत्याचार, विकृति र विसङ्गतिका विरुद्धमा लड्ने पात्र हो । उसले कार्की बूढोजस्तोलाई थर्कमान पारेको छ । कार्कीको कुकुर मार्ने हिम्मत गरेको छ । कुकुर मारेको अभियोगमा जेल जीवन पनि विताएको छ । जेलमा पत्रकारसँग धेरै कुरा सिकेको छ । अनि जेलबाट छुटेपछि अन्याय र अत्याचारको विरुद्धमा शोषक कार्कीको मृत्यु भयो भने वसन्तहरू बाच्चन सफल भए र उसको बिहे विमलासँग भएरै छाड्यो । यसरी उपन्यासमा वसन्त लिङ्गका आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा प्रमुख, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा गतिशील, जीवन चेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय, आबद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हो ।

ख. विमला

प्रस्तुत उपन्यासका प्रमुख नायिका पात्रका रूपमा विमला देखिएकी छे । समाजमा देखापरेका विकृति र विसङ्गतिको विरुद्धमा वसन्तसँग बिहे भएर अगाडि बढेकी छे । यहाँ सम्मकी उनीहरू बिहेको नातामा बाँधिन पुगेका छन् र सदाको लागि शोषक र सामन्ती शासन विरुद्धमा जाइलाग्ने प्रण गरेका छन् । त्यसकारण विमला लिङ्गका आधारमा स्त्री, कार्यका आधारमा प्रमुख, प्रवृत्तिका आधारमा मञ्चीय, आबद्धताका आधारमा बद्ध पात्रको रूपमा देखिएकी छे ।

ग. कार्की बूढो

कार्की बूढो उपन्यासमा प्रमुख पात्रको रूपमा देखिएको छ । उसले देशमा अशान्ति फैलाउने काम गरेको छ । आफ्नो राज चलाउने काम गरेको छ । मान्छेलाई कुकुर भन्दा पनि तल्लो स्तरको व्यवहार गर्दछ । घले मगर जस्तालाई उसले श्रमशोषण गरेको छ । शरण पर्दा हरण गरी रहेछ । वसन्तलाई कुकुर मारेको अभियोगमा जेलचलान गर्छ । अन्ततः

उसको अत्याचारलाई २०४५ सालको भूइँचालोले सखाप पारिदिन्छ । भूइँचालोसँग कार्की बूढो र अत्याचारको पनि मृत्यु हुन्छ । अनि समाजमा शान्ति छाउँछ । वसन्त र विमलाको बिहे पनि सम्पन्न हुन्छ । यसरी प्रस्तुत उपन्यासमा कार्की बूढो लिङ्गका आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा प्रमुख, प्रवृत्तिका आधारमा प्रतिकूल, स्वभावका आधारमा गतिशील, जीवन चेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय, आबद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हो ।

यी बाहेक अग्निकुण्डभिन्नको बिहे उपन्यासमा घले मगर, शान्ति, जेलको पत्रकार, वीरबहादुर, लक्ष्मी, सुन्तली, साइला बाजे, नसे, गोरेजस्ता मानवीय पात्रको पनि महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । त्यस्तै कुकुर, परेवा, भिङ्गा, लामखुट्टे जस्ता अमानवीय पात्र पनि प्रसङ्गवश आएका छन् । यसरी प्रस्तुत उपन्यासमा विभिन्न पात्रहरू आफ्नो व्यक्तिगत तथा वर्गगत आ-आफ्नै भूमिकामा देखा परेका छन् ।

४.१.३ परिवेश

कुनै पनि काम हुनका लागि उपयुक्त मानिएको स्थल उपन्यासको कार्य पीठिका हो । त्यही कार्य पीठिका नै उपन्यासको परिवेश हो (सुवेदी, २०६४ : २५) । उपन्यासमा पात्र वा चरित्रले कार्यव्यापार गर्ने स्थान, समय र वातावरण अथवा घटनाहरू घटित हुने वस्तु जगत्लाई परिवेश भनिन्छ (बराल र एटम, २०६६ : ३२) । अग्निकुण्डभिन्नको बिहे उपन्यासमा समयको हिसाबले पञ्चायत काल र विशेष गरी २०३०-२०४५ सम्मको अवधिलाई देखाइएको छ । स्थानका रूपमा काठमाडौँ, स्वयम्भू, रुकुम, दाङ घोराही, डोल्पाको ताराभोटसम्मको चर्चा देखापरेको छ भने नेपाल बाहिर इजरायल, साउदी अरब, साइप्रस, तेलम्बु, अलनिया सम्मको परिवेश पनि प्रसङ्गवस आएको छ ।

त्यस्तै सामाजिक परिवेशमा तत्कालीन सामन्ती संस्कार धनी र गरिब बीचको भेदभाव, नेपालीले विदेशी सेनामा भर्ती हुनुपर्ने अवस्था, शासकलाई शाषितले गर्नु पर्ने चाकडी, रुकुमका जनताले नुन बोक्न दाङ सम्म हिँड्नुपर्ने अवस्था, र तल्लो जात र माथिल्लो जातको विभेदलाई पनि परिवेशको रूपमा देखाइएको छ । यसमा माया प्रीतिलाई कसैले छेक्न खोजेर छेकिन्न भन्ने वातावरणको निर्माण गरिएको छ । अनाहकमा जेल वस्नु पर्ने वातावरणको सृजना भएको समग्रमा नेपालको सामन्ती समुदायद्वारा गरिएको आर्थिक,

सामाजिक र सांस्कृतिक शोषणको ज्यादै प्रखर चित्रणलाई प्रस्तुत उपन्यासले परिवेशको रूपमा देखाउने काम गरेको छ ।

४.१.४ उद्देश्य

उपन्यासमा समाविष्ट केन्द्रीय वा आधारभूत विचारलाई सारवस्तु भनिन्छ । यसलाई केन्द्रीय अन्तर्दृष्टि वा नियन्त्रित विचार पनि भनिन्छ । (बराल र एटम, २०६६ : ३८) यस आधारमा उपन्यासको माध्यमद्वारा लेखकले भन्न खोजेको कुरा नै उद्देश्य हो ।

उपन्यासकार हुर्के बढेको ठाउँ रुकुमको नाथिगार, सानी भेरीको छेउछाउमा वस्ने विभिन्न जातजातिका मानिसहरूको र काठमाडौँका विभिन्न प्रकारका मान्छेहरूको सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक, आर्थिक आदि विभिन्न पक्षको चित्रण गर्नु प्रस्तुत उपन्यासको प्रमुख उद्देश्य हो । प्रस्तुत उपन्यासमा एकातिर अन्याय, अत्याचारलाई, उदाङ्गो पार्ने उद्देश्य राखेको देखिन्छ । भने अर्कातिर ती अन्याय, अत्याचारमा परेका शोषित, पीडित जनताहरूमा अन्यायी र अत्याचारीका विरुद्ध लड्नुपर्छ भन्ने आक्रोश पनि जागेको पाइन्छ । जबसम्म शोषण दमनको अन्त्य हुँदैन तबसम्म शोषित पीडित जनताले सुख शान्तिको सास फेर्न सक्दैनन् भन्ने उद्देश्य रहेको देखिन्छ । उपन्यासको प्रमुख पात्र वसन्तलाई जेलमा पत्रकारले भन्छ “आशुले भिजेका छाप्राहरू जुरमुराएर उठ्नुपर्दछ (पृ.११) । यस उपन्यासको विचारको प्रतिनिधित्व वसन्तले गरेको छ । त्यसलाई पत्रकार विमला लगायतले साथ दिएका छन् । उपन्यासको शीर्षक र उद्देश्य बीचमा तादात्म्यता रहेको छ ।

४.१.५ दृष्टिबिन्दु

उपन्यासमा कथयिताले कथावाचनका लागि उभिन वा वस्नलाई रोजेको ठाउँ नै दृष्टिबिन्दु हो (बराल र एटम, २०६६ : ३५) । अग्निकुण्डभिन्नको बिहे उपन्यासमा भएका सम्पूर्ण घटना क्रिया र द्वन्द्वलाई बाहिरै बसेर उपन्यासकार स्वयम्ले वर्णन गरेका छन् । कुनै पात्रमा केन्द्रित नभइ सबै घटना, प्रकृतिचित्रण, क्रियाकलाप, संवाद तथा पात्रका मानसिक अवस्था समेत उपन्यास भन्दा बाहिरै बसी कथयिताले वर्णन गरेका हुनाले यसमा तृतीय पुरुष (बाह्य) को सर्वदर्शी दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरिएको छ । कथयिताले मायाप्रीतिका कुरा चलिरहेका बेला विमलाको तर्फबाट वसन्तलाई भन्छन् “वसन्त तिमी ओछ्यान भन्दा टाढा नजाउ । आँखाका दृष्टिमा भन्दा पर नजाउ, मिठो सनिमा तिमीलाई पाइरहुँ, सपनामा पनि

साथ नछुटोस् (पृ. ६) । त्यस्तै उपन्यासको सुरुवात यसरी हुन्छ । साडेसातको दशा लागेको छाप्रोभिन्न आँशुको तिउन र भुसको रोटी खान थालेका मानवीय प्राणीहरू .....(पृ. १) । उपन्यासकारले सबै पात्रको मनभिन्नको विचारलाई जस्ताको तस्तै कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेकाले यसको सौन्दर्य चेतना सशक्त वन्न पुगेको छ । यी टिप्पणीबाट उपन्यासमा बाहिर वसेपनि कथयिताको वर्णन र विश्लेषणमा गहन भूमिका रहेको देखिन्छ ।

४.१.६ भाषाशैली

भाषा प्रयोगका हिसाबले अग्निकुण्डभिन्नको बिहे पृथक् खालको छ । यसमा कवितात्मक भाषाको प्रयोग सामान्यतालाई व्यङ्ग्यात्मक बनाउने प्रयास गरिएको छ । प्रतीक र विम्बको अत्याधिक प्रयोग गरिएको छ । उखान टुक्काको प्रशस्त प्रयोग छ । हास्यव्यङ्ग्य प्रस्तुति पनि प्रशस्त पाइन्छ । यसमा भाषाले खारिने मौका पाएको छ । उपन्यासको सुरुवात नै यसरी भएको छ । “साडेसातको दशा लागेको छाप्रो भिन्न आँशुको तिउन र भुसको रोटी खान स्वयम्भूबाट उडेका सेता परेवालाई बन्दुक ताकिरहेको छ” (पृ. १) । उपन्यासमा तिउन, भुस, रोटी, सातु, मेल, चकटी, भुत, हग्न, हारेलसुन, गुन्यु, छेराउटी, जस्ता भर्रा नेपाली शब्दको प्रयोग गरिएको छ । मामाको बारीमा साग छ भान्जाका के लाग्छ, जे पर्ला उसै टर्ला, धेरै भए बोझ थोरै भए भोज, अन्धा अगुवा बाटो भगुवा, ठूलाबडालाई टोपी छैन ..... कुरुरलाई पाइजामा, आशुको तिउन भूषको रोटी जस्ता उखानको प्रयोग गरिएको छ आइए, खाइए, बडो जस्ता हिन्दी शब्द पनि भेटिन्छन् । बीच बीचमा गीतको संवाद पनि मार्मिक रूपमा दिइएको छ । जस्तै –

रुँदारुँदै थाक्यो जीवन सुख मैले पाइन ।

जीवनमा कैले पनि हाँसो मैले पाइन ....(पृ. १८) ।

त्यस्तै पोखरीको वास्तविक गहिराई पत्ता लगाउन पोखरी मानै पस्नुपर्छ । तिमी पसेको मात्र होइन फसेको पनि छौ (पृ. १९) । जस्ता सरल शब्दको प्रयोग पनि गरिएको छ भने अलङ्कारिता र विचलनलाई पनि भाषाले पछ्याएको छ । तर समग्रमा अग्निकुण्डभिन्नको बिहेको भाषाशैलीले समाजकै यथार्थलाई टिपेर पात्र अनुकूल बनाएको देखिन्छ ।

४.१.७ निष्कर्ष

हस्त गौतम 'मृदुल' (वि.सं. २०२६) द्वारा लिखित अग्निकुण्डभिन्नको बिहे उपन्यासमा ३० पृष्ठ र विभिन्न १० खण्ड रहेका छन् । यो सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो । यस उपन्यासको प्रमुख पात्र बसन्त हो । बसन्तले सत्चरित्रको रूपमा आफूलाई उभ्याएको छ । विमलासँग बसन्तले कठिन सङ्घर्षका बावजूद पनि बिहे गर्न सफल भएको छ । उपन्यासमा विभिन्न प्रकारका एक दर्जनभन्दा बढी पात्रको प्रयोग गरिएको छ । तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुमा लेखिएको प्रस्तुत उपन्यासको भाषाशैली सरल र सहज प्रकारको छ । षड्यन्त्र, जालभेल, अन्याय र अत्याचारको एक दिन अवश्य पतन हुन्छ र गरिब, शोषित, पीडित जनताको दिन अवश्य आउँछ भन्ने सन्देश उपन्यासले दिएको छ ।

४.२ दुःख उपन्यासको विश्लेषण

यस दुःख उपन्यासको विश्लेषण कथावस्तु पात्र विधान, परिवेश, उद्देश्य, दृष्टिबिन्दु र भाषाशैली जस्ता औपन्यासिक तत्वका आधारमा गरिन्छ ।

४.२.१ कथानक

प्रस्तुत उपन्यासको कथानक आरम्भदेखि अन्त्यसम्म प्रमुख रूपमा एउटै खाले घटनामा केन्द्रित रहेको देखिन्छ । उपन्यासका बीचमा देखिने अन्य प्रसङ्गिक कथावस्तुले पनि मुख्य घटनालाई नै गति दिएको छ । कोपिला पाँचथरको सेरा गाउँबाट एस.एल.सी. पास गरी काठमाडौँ पद्म कन्यामा पढ्न आएदेखि सुरु भएको यस उपन्यासको कथावस्तु कोपिलाकी छोरी कल्पना (लक्ष्मी) लाई केन्द्रबिन्दु बनाई घुमेको छ । पाँचथर सेरा, काठमाडौँ पोखरा, म्याग्दी, रुकुम, रोल्पा, दाङ, नुवाकोट, दोलखा आदि परिवेशमा उपन्यासको कथावस्तु अडेको छ । उपन्यासले पोखरामा गएर विश्राम लिएको छ ।

उपन्यासको प्रमुख पात्र कल्पनासँग सम्बन्धित कथावस्तु र त्यस कथावस्तुसँग जोडिन आउने अन्य सहायक पात्रहरूको चरित्रलाई समेत समेट्दै उपन्यासको कथावस्तु अगाडि बढेको छ । कल्पना नेपाली ग्रामीण समाजको तल्लो उपेक्षित नारी वर्ग मध्येकी गरिब सडक बालिका पात्र हो । धनबहादुर जस्तो जमिन्दारले भेटेपछि कल्पनाको नाम लक्ष्मी रहन जान्छ । भीषण जस्तो सामन्तीबाट ऊ शोषित भएकी छ । आर्थिक, सामाजिक

दृष्टिले कमजोर, बाबुआमा नभएकी अवला लक्ष्मीको आफ्नो भन्ने कोही हुँदैन । पाँच वर्षको उमेरमा उसकी आमाको मृत्यु हुन्छ भने उसको बाबुको बारेमा उसलाई केही थाहा छैन । सहरको गल्ली-गल्लीमा फोहोर टिप्दै दिन विताउने क्रममा एकजना धनबहादुर जस्तो असल मान्छे पाएर उसले पढ्ने अवसर पाउछे । भूपेन र अनिल जस्ता असल साथी हुँदाहुँदै पनि मनको कुरा व्यक्त गर्न नसक्दा उनीहरू भीषण जस्ताको फन्दामा पर्दछन् । भीषणले लक्ष्मीलाई बहिनीको नाता जोडेर फसाउँछ । विहे गरेपछि गर्भवती बनाई घरबाट निकालिदिन्छ । अनि लक्ष्मी काठमाडौँ छोडेर पोखरा जान्छे । त्यहाँ उसले छोरी सरस्वतीलाई जन्म दिन्छे । सरस्वतीको गाडिले किचेर मृत्यु भएपछि उसलाई भन चिन्ता थपियो । त्यहाँ बस मालिक नारायणसँग विहे गरेपछि उसले पनि गर्भवती भएपछि छाडेर गयो । “भगवान पनि कति सम्म निष्ठुरी हुँदारहेछन् कसैलाई दुखै दुख त कसैलाई सुखै सुखमा रमाउन मद्दत पुऱ्याएको छ । पहिला सडक बालिका थिए भने अहिले पनि सडक महिलाको रूपमा लिनुपर्‍यो” (पृ. २२८) आदि उनले रातको दुई वजे त्यस ठाउँबाट विदा लिएर कता लागिन कसैलाई थाहा भएन ।

लक्ष्मी पोखरामा वस्दा रत्न, उसको दुष्ट साथी, नरेश, फुलमाया, सरिता, ब्रह्मण, विष्णु, (बस मालिक), सन्ते र नन्दे, आदिको कथा व्यथाको पनि यस कथानक भिन्न वर्णन गरिएको छ । प्रस्तुत उपन्यासको कथावस्तुले यथार्थ चित्रणका माध्यमबाट गाउँ र सहरको अन्याय अत्याचारको सजीव चित्रण गरेको छ ।

उपन्यासमा गौण कथानकका माध्यमबाट सूक्ष्म रूपमा प्रशस्त अन्याय, शोषण, अत्याचार, भ्रष्टाचार, अनाचार, पापाचार, दुराचार र जालझेललाई देखाइएको छ । लक्ष्मीलाई भीषण र नारायणले पहिला प्रयोग गर्छन् र गर्भ रहेपछि हटाउछन् यो एउटा उदाहरण हो ।

प्रासङ्गिक कथावस्तुहरूमा मूलतः सङ्गमले कोपिलालाई गरेको बनावटी मायाको परिणाम रत्नलाई दुष्ट साथीले गरेको व्यवहार, नरेशलाई दलालीले विदेश पठाउन भनेर गरेको शोषण, सन्त र नन्देको विदेश जाने सपनामा भएको तुषारापात अनि फुलमाया र सरिताको कहानी जसले नेपाली दलाल दुष्टद्वारा वेचिएर बक्वैमा नारकीय जीवन विताएका

थिए । समग्र रूपमा हेर्दा नेपाली पूर्व पश्चिम विकट बस्ती तल्लो वर्गका निमुखा सोभा किसानहरूलाई सामन्ती समुदायद्वारा आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, आदि शोषणको ज्यादै प्रखर तर स्वाभाविक चित्रणलाई प्रस्तुत उपन्यासले आफ्नो कथावस्तु बनाएको देखिन्छ ।

कोपिलाको १५ वर्ष देखि सुरु भएको उपन्यासको सन्दर्भ उसकी छोरी लक्ष्मीको नाराणसँगको बिहे पश्चात्को गर्भावस्था सम्म हेर्दा अनुमान गर्दा भन्दाै तीस वर्ष जतिको घटनालाई विषयवस्तु बनाइएको प्रस्तुत उपन्यासको कथावस्तुलाई पूर्वदृष्टि शैलीद्वारा तन्काइए तापनि एउटै पात्रको केन्द्रियतामा अगाडि बढेको छ । विभिन्न पात्रहरूले भोग्नु परेको निम्न आर्थिक अवस्था, सामाजिक परिवेश, वर्गीय द्वन्द्व आदि समेतलाई समावेश गरी उपन्यासको कथावस्तु निर्माण गरिएकाले केही दुःखान्त र विसङ्गतिपूर्ण पनि देखिन्छ ।

४.२.२ चरित्रचित्रण

दुःख उपन्यासमा मूर्त र अमूर्त गरी करिव दुई दर्जन जति पात्रको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासमा देखा पर्ने पात्रहरूलाई मुख्य सहायक र गौण गरी तीन किसिमले हेर्न सकिन्छ । लक्ष्मी, भूपेन, जस्ता पात्र मुख्य रूपमा देखा परेका छन् भने सङ्गम, भीषण, जस्ता पात्रले मुख्य जलपात्रको भूमिका खेलेका छन् । कोपिला, प्रकाश, अनील, रत्न, नरेश, फूलमाया, सरिता, सन्ते, नन्दे, नारायण जस्ता पात्रको सहायक भूमिका छ भने अन्य पात्रको गौण भूमिका रहेको छ । उपन्यासका मुख्य पात्रहरूको चित्रण निम्नानुसार गरिएको छ ।

(क) कल्पना (लक्ष्मी)

दुःख उपन्यासकी प्रमुख पात्र तथा नायिकाको रूपमा कल्पना देखिएकी छे । गाउँको सम्पन्न परिवारमा जन्मिएकी कोपिला उच्च शिक्षाको लागि काठमाडौँ आउँछे । उसको रूपले आकर्षित भएर सङ्गमसँग सम्बन्ध गासिएपछि कल्पना कोपिलाको गर्भमा रहन्छे । सङ्गम बेपत्ता भएपछि कोपिला पनि काठमाडौँ छोडेर अन्यत्रै विभिन्न काम खोज्दै हिँड्छे र कल्पनालाई जन्म दिइन्छे । कमजोरी मानसिक तनावका कारण कल्पना पाच वर्ष हुँदा कोपिलाको मृत्यु भयो कल्पना सडक बालिका भएर दुःख पाउँदै हिँड्छे । एकजना जमिन्दार धनबहादुरको घरमा काम गर्दै उनले पढ्ने मौका पाइन । उनको नाम धनबहादुरले परिवर्तन गरेर लक्ष्मी राखिदिए । भूपेन उनको राम्रो मिल्ने साथी थियो । दुवैले एक अर्कालाई मन

मराउँथे तर व्यक्त गर्न कहिले पनि सकेनन् । अनील पनि उसलाई मन पराउँथ्यो तर पनि विछोडिए । उच्च शिक्षाका क्रममा भीषण जस्तो अत्याचारीसँग लक्ष्मीको बिहे भयो । भीषणको स्वार्थ पूरा नहुँदा उसले लक्ष्मीलाई छोडिदियो । गर्भावस्थामा रहेकी लक्ष्मीले काठमाडौँ सहरलाई सदाकालागि छोडेर पोखरा गइन । त्यहाँ धेरै साथीहरू भेट भएर छोरी सरस्वतीलाई जन्मदिई । तर सरस्वती गाडिले किचिएर मरी । उसले नारायणसँग बिहे गरेपछि । उसले पनि गर्भरहेपछि छोडिदियो । अनि ऊ कता गई अज्ञात रहेको छ ।

यसरी लक्ष्मी लिङ्गका आधारमा स्त्री, कार्यका आधारमा प्रमुख, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा गतिशील, जीवन चेतनाका आधारमा वर्गीय आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आवद्धताका आधारमा बद्ध पात्रका रूपमा देखा परेकी छे ।

(ख) भूपेन

दुःख उपन्यासमा वर्णित भूपेन उपन्यासको नायक पात्र हो । सम्पन्न परिवारमा जन्मेको भूपेन एस.एल.सी. पास गरेपछि मन परेकी लक्ष्मीसँग एउटै विद्यालयमा भर्ना हुन्छन् । उसले लक्ष्मीलाई असाध्यै मन पराउँछ, तर जतिपटक प्रयास गर्दा पनि भन्न सक्दैन धेरै पछि आफ्नो मिल्ने साथी भीषणलाई मनको कुरा भन्न लगाउँछ, तर भीषणले आफूले लक्ष्मीलाई मन पराएकोले उनीहरूको प्रेम सम्बन्धलाई भत्ताभुङ्ग पारिदिन्छ । बहिनीको नाता लगाएर लक्ष्मीलाई विहे गर्छ । यो अवस्थामा भूपेन पागल जस्तै हुन्छ । पछि पाइलट पढ्न क्यानडा जान्छ, तर उसको मानसिक अवस्थाले गर्दा उसले सफलता पाउँदैन र नेपाल फर्केर कुलत नसा तिर लाग्छ, अनि दुर्घटनामा उसको मृत्यु हुन्छ ।

भूपेन एक सच्चा प्रेमी हो । जसलाई प्रेममा छलकपट, जात, धनी, गरिबको भेदभाव छैन । ऊ लिङ्गका आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा प्रमुख, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा गतिशील, जीवन चेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आबद्धताका आधारमा बद्ध पात्रका रूपमा देखा परेको छ ।

(ग) भीषण

दुःख उपन्यासमा भीषण खलपात्रको रूपमा देखा परेको छ । उसको बाबु कुख्यात राजनीति गर्ने नेता हो । नेताको छोरा भएकोले भीषणले छलढाँटको खेती गर्न जानेको छ । उसले नारीलाई यौन विलासिताको साधनको रूपमा हेरेको छ । उसले अन्यायी, अत्याचारी, भ्रष्टचारी प्रवृत्ति धारणा गरेको छ । लक्ष्मीलाई शारीरिक, मानसिक यातना दिएर तड्पाइ – तड्पाइ बाँच्न विवश पारेको छ । लक्ष्मीलाई पाउनलाई भूपेनसँग नजिकिएर लक्ष्मीलाई धर्म बहिनी बनाएर जालरची बलत्कार गरेर विवाह गरी वेपत्ता बनाएको छ । भूपेनलाई मानसिक रूपमा अर्धपागल बनाई तड्पाउने भूमिका पनि भीषण कै हो । देखावटी माया देखाउने क्रममा जवरजस्ती यौन सम्पर्क गरिसकेपछि भीषणले लक्ष्मीलाई भन्छ – “किन रोएकी लाटी ? म हुँदाहुँदै पनि फिक्री मान्नुपर्छ र ? म तिमीलाई यति माया गर्छु कि छाती चिरेर देखाउने भए देखाइदिन्थे । म तिमी नभइ एकछिन पनि रहन नसक्ने भइसकेको छु (पृ ११७) ।

यस उपन्यासमा भीषण लिङ्गका आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा प्रमुख, प्रवृत्तिका आधारमा प्रतिकूल, स्वभावका आधारमा गतिशील, जीवन चेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आवद्धताका आधारमा बद्ध पात्रका रूपमा प्रस्तुत भएको छ ।

(घ) चिया पसलकी दिदी

पोखराको वसपार्कमा चियापसल गरेर बसेकी दिदीको भूमिका यस उपन्यासमा सहायक पात्रका रूपमा रहेको छे । उनले उपन्यासका शीर्षक बमोजिमका धेरै पात्रलाई जम्मा गर्ने गरेकी छे । लक्ष्मी जस्ती दुःख पाएकीलाई आश्रय दिएकी छ । ऊ पनि अन्तर्जातीय विवाह पछि लोम्नेको मृत्यु भएर बच्चासँगै पोखरा बस्दै आएको सत् पात्र हो । यी दिदी लिङ्गका आधारमा स्त्री, कार्यका आधारमा सहायक, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा गतिशील, जीवन चेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आवद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हुन् ।

यी बाहेक यस उपन्यासमा कोपिला लक्ष्मीकी आमा हुन् । दुःखको सुरुवात उनीबाट भएको हो । धनबहादुर, उसकी स्वास्नी जहाँ लक्ष्मीले बाल्याकाल र पढाई लेखाई सम्पन्न गरेकी थिइ । अनिल लक्ष्मीसँग सँगै पढ्ने केटो जसले लक्ष्मीलाई मन पराएको थियो । पुनम भन्ने केटोले भूपेनलाई मन पराएकी थिई । सडक बालबालिकाको पङ्खु जसले आफैँ सडक बालक भएर पनि शोषण गरेको छ । कोपिलाको घरमा काम गर्ने प्रकाश, चिया पसलमा आउने एक जना भलाद्मी मानिस, बस मालिक, विष्णु, सरिता र फुलमाया, सन्ते, नन्दे, दलाल, पुलिस, लक्ष्मीको छोरी सरस्वती, नारायण आदि पात्रको भूमिका सहायक रूपमा रहेको छ । उपन्यासमा अन्य थुप्रै गौण पात्रहरू पनि रहेका छन् । मानवेत्तर पात्र गाई, भैंसी, कुकुर, पनि छन् । यसरी दुःख उपन्यासमा विविध पात्रको प्रयोग गरिएको छ ।

४.२.३ परिवेश

सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित भएकाले दुःख उपन्यासमा ग्रामीण बस्तीदेखि सहरका परिवेशलाई समेटिएको छ । पाँचथरको कुनै गाउँ सेराबाट कथाको सुरुवात हुन्छ । कथा काठमाडौँ पोखरा, रुकुम, रोल्पा, बाग्लुङ, दैलेख, बम्बै, लगायतका विभिन्न परिवेशमा घुमेको छ । नेपालको पूर्वदेखि पश्चिम सम्मको पहाडी गाउँले जीवनका निमुखा सोझा

किसानको सामन्ती समुदायद्वारा गरिएको आर्थिक सामाजिक र सांस्कृतिक शोषणको ज्यादै प्रखर अनि स्वाभाविक चित्रणलाई देखाउने काम प्रस्तुत उपन्यासले गरेको छ । प्रस्तुत उपन्यासको समय प्रजातन्त्र पश्चात् वि.सं. २०५७/२०५८ सम्मको देखिन्छ । उपन्यासले समग्र देशका परिवेशलाई उद्घाटन गरेको छ । सबै पक्षको दुःखलाई समेट्ने प्रयास गरेको छ । आजभोलिका नेताको चरित्रलाई पनि भीषणको र उसको बाबुबाट छर्लङ्ग हुने काम भएको छ ।

४.२.४ उद्देश्य

कुनै पनि रचनाको सृजना गर्दा सर्जकले एक न एक उद्देश्य राखेको हुन्छ । मानवीय जीवनको अध्ययन गरी आफूले अनुभव गरेको सत्यलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष तवरमा कुनै जीवनदर्शन वा विचार अभिव्यक्त गर्नु उसको कृतिको उद्देश्य हुन्छ । उपन्यासकारमा आफ्नो उपन्यासद्वारा कुनै न कुनै विचार अभिव्यक्त गर्ने वा कुनै कुरा भन्ने उद्देश्य हुनु स्वभाविक हो (बालकृष्ण पोखरेल, बृहत् नेपाली शब्दकोश, २०५५, पृ. ८०) ।

उपन्यासकार र जुद्ध बूढामगर जन्मेको ठाउँ रुकुमको तकसेरा भएकोले त्यहाँको समाज, संस्कृति, राजनीति, आर्थिक आदि विभिन्न पक्षको चित्रण गर्नु प्रस्तुत उपन्यासको मुख्य उद्देश्य हो । देशका विभिन्न ठाउँको बारेमा देखाइएको भए पनि लेखकले आफ्नो आँखाले देखेका र आफूले भोगेका कुराहरूलाई समेटेर उपन्यास सिर्जना गर्नु उनको उद्देश्य रहेको छ । हाम्रा समाजमा नेपाली नारीहरूले कसरी नारकीय जीवन बिताउनु परेको हुन्छ (भूमिका) भन्ने कुरा देखाउनु उनको उद्देश्य रहेको देखिन्छ । उपन्यासको प्रमुख पात्र लक्ष्मीको जीवनमा घटेको घटना र उसको जीवन भोगाइले प्रस्तुत उपन्यासको उद्देश्य र शीर्षक बीचमा तादात्म्यता रहनुले पनि उक्त कुराको पुष्टि गर्दछ ।

४.२.५ दृष्टिबिन्दु

दुःख उपन्यासमा कथावाचक स्वयं लेखक हुन् । उनले उपन्यासभित्र कतैपनि उपस्थिति नभई सरासर कथा वाचन गरेका छन् । धनबहादुरले लक्ष्मीलाई उसको भविष्यको लागि एउटा भुटो कुरा बोल्न यसरी सिकाएका छन् – “लक्ष्मी ! तिमीले विसैर पनि बाबाआमा नभएको कुरा कसैलाई नभन्नु” (पृ. ४०) ।

यसरी यस उपन्यासमा बाहय (तृतीय पुरुष) दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरिएको छ ।

४.२.६ भाषाशैली

दुःख उपन्यासको भाषा सरल छ । त्यही सरलता भित्रै प्रतीकात्मक, आलङ्कारिक र उखान टुक्काको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासमा कतै कतै भर्रा नेपाली शब्द र आगन्तुक अङ्ग्रेजी शब्दको प्रयोग गरिएको छ । वर्ण विन्यास शुद्ध छ भने वाक्यहरू पनि सरल छन् । कतै-कतै संयुक्त वाक्यको प्रयोग भएता पनि सरल वाक्यको बाहुल्यता रहेको छ । उपन्यासमा प्रयोग भएको लटरपटर, गु, दलान, कसम, वा, लफङ्गा, आदि भर्रा नेपाली शब्द हुन् भने बाई, गुड प्रमिस, आई लभ यू, प्लिज, थाङ्क्यूजस्ता अङ्ग्रेजी भाषाका शब्दको प्रयोग गरिएको छ । पात्र सुहाउँदो भाषाको प्रयोग र कथ्य भाषाको प्रयोग गरेको देखिन्छ । तपाईं ढुक्क रहनु होस् । डकुमेन्ट आइपुग्नासाथ तुरुन्त फोन गरेर बोलाउछु (पृ. १७६) ।

त्यस्तै तातै खाउँ जल्दै मरौ, अगुल्टाले हानेको कुकुर विजुली चम्किँदा तर्सन्छ, खुट्टा भए जुत्ता जति पनि, जसले सोच्छ धर्म उसकै फुट्छ कर्म, जसले गर्छ पाप उसकै फलिफाप, आफैँ वोक्सी आफैँ धामी, नखाउँ त दिनभरीको सिकार खाउँ त कान्छा बाको अनुहार जसता उखान टुक्काको प्रयोग र तुमारा, भुलगया, नई जस्ता हिन्दी शब्द पनि प्रयोग भएका छन् । त, नि, क्यारे, हगि जस्ता निपातको प्रयोग गरेर भाषालाई मीठो बनाउने प्रयत्न उपन्यासकारले गरेका छन् ।

प्रस्तुत उपन्यासमा सरल वाक्यको प्रयोग, भर्रा नेपाली शब्द, हिन्दी तथा अङ्ग्रेजी आगन्तुक शब्दको उचित प्रयोग, कथ्य भाषाको सन्दर्भमा आउने निपात आदिको प्रयोगले गर्दा यो उपन्यासको भाषाशैली मध्यम स्तरको रहेको छ ।

४.२.७ निष्कर्ष

समाजमा ग्रामीण परिवेशमा रहेका सोभ्रा जनताका छोरीहरूले भोग्नुपरेका तमाम समस्या र विदेश पठाउने भनेर धन पैसा सखाप पारिदिने दलालको फन्दामा परेका नेपाली दाजुभाइको समस्यालाई मुख्य विषयवस्तु बनाइएको दुःख उपन्यास नेपाली समाजको दर्पण हो । दुःख उपन्यासलाई विभिन्न तीसवटा खण्डमा विभाजन गरिएको छ । यसमा विभिन्न २ दर्जन जति पात्रको प्रयोग गरिएको छ ।

४.३ चिल्ली उपन्यासको विश्लेषण

४.३.१ कथानक

गणेश शाहको चिल्ली उपन्यासमा सामाजिक विषयवस्तुको चर्चा गरिएको छ । यो उपन्यास सानो भएर पनि आँखाको नानी जस्तै छ । यो एउटा आँखीभ्यालबाट कसैले अहिलेको सेरोफेरोका समाज र संसारलाई चियायो भने अन्यायी समाजको अवलोकन गर्न सक्नेछ (भूमिका नारायणप्रसाद शर्मा) । यो उपन्यास नेपालका रुकुम जिल्ला जस्ता अनकन्टारमा बस्ने सोभा, निमुखा, शोषित पीडितहरूबारे लेखिएको लघुगीता हो (भूमिका नारायणप्रसाद शर्मा) । प्रस्तुत उपन्यासको कथावस्तुले सामाजिक यथार्थलाई निकै मार्मिक रूपमा चित्रण गरिएको छ । उपन्यासका कथानक निम्नानुसार रहेको छ ।

जुठे आफ्नी जेठी श्रीमती मरेपछि घरवार चलाउन कान्छी श्रीमती ल्याउन बाध्य हुन्छ र खिनाउरीलाई विहे गर्छ । जेठी श्रीमतीको औषधी उपचार गर्दागर्दै बिर्खराज जस्ता शोषकको ऋणी बन्न पुग्छ । ऋण तिर्ने नसकेपछि जुठेले छोरी चिल्लीलाई साहुको घरमा कामदारको रूपमा पठाउँछ । चिल्ली १५/१६ वर्षकी हुन्जेल सम्म पनि नोकर कै रूपमा बस्छे । चिल्लीको जवानी देखेर साहुको छोरा बिर्खराज चिल्ली माथि हातपात गर्न खोज्छ । चिल्ली बाहिर सरेका अवस्थामा कटेरोमा सुतेका बेला राति बिर्खराजले जाड रक्सी खाएर जवर्जस्ती बलात्कार गर्छ । आफ्नो इज्जत लुटिएपछि चिल्ली यसरी दुःख पाएर बस्नु भन्दा आफ्नै घरमा जान्छे । घरमा चिल्लीको आगमनले सौतेनी आमा साह्रै रिसाउँछे । दिनदिन भगडा, कलह मच्चाउँछे, सौतेनी आमाको व्यवहार पनि चिल्लीलाई असह्य भएर ऊ छिमेकी मास्टर्नीको घरमा जान्छे । चिल्लीको भाइ प्याउटे आफ्नो जीवन निर्वाहका लागि एउटा साहुको घरमा काम गर्न बसेको छ । दशैं, तिहार जस्तो चाडपर्व आफ्नै घरमा मनाउने आशा लिएर प्याउटे घरमा आउँछ । प्याउटे घरमा आउदै गर्दा चिल्लीले मास्टर्नीको घर छोडेर अन्तै गएको कुरा थाहा पाउदा ऊ छाँगाबाट खसेभै हुन्छ ।

चिल्ली पेटमा गर्भ भएकाले कठोर सामाजिक पिडा सहन नसकेर अत्महत्या गर्ने इच्छा बोकेर हिँडेकी तर बच्चाको लागि मर्न नसकेर दारिमबोटेनी आमाको घरमा पुग्छे । उसले आफू गर्भिणी भएको कुरा दारिमबोटेनी आमालाई सुनाउँछे । त्यही छोरी जन्माउँछे । बिर्खराजको विहेको गाडी आइरहेको बेला गाडी रोकेर चालु कमाण्डरले चिल्लीलाई दुलही बनाएर बिर्खराजको घरमा छोरीसँगै भित्र्याउँछ लगाउँछ । एकवर्षपछि छोरीलाई सौता

बिन्दुको जिम्मा लगाएर चिल्ली पनि शान्ति र सुव्यवस्थाका लागि युद्धतिर जान्छे । किनभने ऊ साभ सुतेको मैरो बिहान खाली हुन्छ । यसरी कथानकको अन्त भएको छ ।

४.३.२ चरित्रचित्रण

चिल्ली उपन्यासमा धेरै पात्रको संयोजन गरिएको छ । अथवा यसमा बहुलपात्र छन् । चिल्ली, बिर्खराज, चालु कमाण्डर, दारिमबोटेनी आमा जस्ताको भुमिका महत्वपूर्ण छ भने जुठे माइलो, सिउरी, चाउरे, खिनाउरी, प्याउटे, बिन्दु लगायतको उपस्थिति गौण रहेको छ । यस उपन्यासमा प्रयोग भएका प्रमुख पात्रहरूको चरित्र चित्रण निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

(क) चिल्ली

चिल्ली उपन्यास चिल्ली केन्द्रीय पात्र तथा नायिक पात्र हो । उपन्यासको शीर्षक पनि चिल्ली कै नामबाट राखिएकाले यो नारीप्रधान उपन्यास हो । सिङ्गो उपन्यास भरि नै क्रियाशील पात्रका रूपमा प्रमुख भूमिकामा रहेकी चिल्ली आफ्नो पारिवारिक समस्या र ऋणका कारण साहुको घरमा काम गर्न जान्छे । आठ वर्षसम्म काम गरेको घरको मालिकको छोरा बिर्खराजले एक दिन रजस्वाला भएको बेला राती ऊ बाहिर गोठमा सुतिरहेको बेला जवरजस्ती बलात्कार गर्छ । त्यहाँ बस्न असुरक्षित ठानी आफ्नो घरमा गएकी चिल्ली सौतेनी आमाको पीडा सहन नसकी छिमेकी मास्टर्नीको घरमा जान्छे । त्यहाँ पनि समाजले हेला गर्न थालेपछि आत्महत्या गर्न गएकी चिल्ली दारिमबोटेनी आमाको घरमा जान्छे र त्यही छोरीको जन्म हुन्छ । चालु कमाण्डरले चिल्लीलाई न्याय दिन्छ । बिर्खराजसँग बिहे भएको एक वर्षपछि छोरीलाई सौता बिन्दुको जिम्मा लगाएर ऊ मुक्तिका लागि दारिमबोटेनीआमाको घर जान्छे र त्यहाँबाट बिहान कता जान्छे थाहा हुँदैन ।

यसरी उपन्यासमा चिल्ली लिङ्गका आधारमा स्त्री, कार्यका आधारमा प्रमुख, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा गतिशील, जीवन चेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आवद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हो ।

(ख) बिर्खराज

बिर्खराज चिल्ली उपन्यासको प्रमुख खल पात्रको रूपमा देखिएको छ । उसले चिल्लीलाई आफ्नो काम बासनाको शिकार बनाएको छ । पछि चिल्ली गर्भवती हुन्छे तर बिर्खराजले अर्को बिहे गर्छ । चिल्लीलाई विभिन्न मानसिक यातना दिएको प्रसङ्ग पनि उल्लेख छ । बिर्खराजले समाजको सामन्त, शोषक, प्रवृत्तिको प्रतिनिधित्व गरेको छ । डर, त्रासले मात्र उसले छोरीसँगकी चिल्लीलाई भित्र्याएको छ । मायाममता चाहिँ अर्कीलाई गर्छ ।

यसप्रकार बिर्खराज लिङ्गका आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा प्रमुख, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा गतिशील, जीवन चेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आबद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हो ।

(ग) चालु कमाण्डर

चिल्ली उपन्यासमा चालुकमाण्डरको उपस्थिति राजनीतिक र वैचारिक एक लडाकु पात्रको रूपमा देखिन्छ । उसले सशस्त्र माओवादी जनयुद्धको समयमा भूमिगत जीवन बिताएको छ र समाजमा रहेका विकृति र विसङ्गतिलाई जरै देखि उखेलन युद्धमा लागिपरेको छ । बिर्खराज जस्ता सामन्ती, बलात्कारी, लुटेरा प्रवृत्तिका विरुद्ध लड्न उसले घरपरिवार पूरै त्यागेको छ । उसले चिल्लीलाई बिर्खराजको जिम्मा लगाएर छोरीलाई बाबु चिनाउन मद्दत गरेको छ । चालु कमाण्डर लिङ्गका आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा सहायक, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा गतिशील र जीवन चेतनाका आधारमा वर्गीय पात्र हो ।

(घ) दारिमबोटेनी आमा

दारिमबोटेनी आमाको पनि सहायक पात्रको भूमिका रहेको छ । उनी चालु कमाण्डरकी आमा हुन् । चिल्लीलाई उसले छोरी जस्तै माया दिएकी छे । चिल्लीकी छोरीलाई बाबुको नाम दिनमा दारिमबोटेनी आमाको मुख्य भूमिका रहेको छ । उनीमा मानवीय सम्बेदनाका उजागर भएको छ । यसकारण दारिमबोटेनी आमा लिङ्गका आधारमा स्त्री, कार्यका आधारमा सहायक, अनुकूल, सतचरित्र बोकेकी आदर्श पात्र हुन् ।

यी बाहेक चिल्ली उपन्यासमा माया, बीमा, जुठे, माओवादी लडाकुहरूले पनि सत्चरित्रको भूमिका निर्वाह गरेका छन् । भने साउनी वज्रै, जिम्मावाल, चिल्लीकी सौतेनी आमा जस्ताले खलपात्रको भूमिका खेलेका छन् । र यी सबै पात्रको गौण भूमिका रहेको छ ।

४.३.३ परिवेश

चिल्ली उपन्यासमा समयको हिसाबले वि.सं. २०४५/०४६ सालदेखि वि.सं. २०६०/२०६१ सम्मको परिवेशको झल्को पाइन्छ । र त्यतिबेलाको नेपालको अवस्था विशेषगरी रुकुमका जनताले भोगेका दुःख, कष्ट, पीडा, व्यथालाई देखाइएको छ । स्थानगत रूपमा रुकुमका विभिन्न विकट बस्तीहरू, भारतको कानपुर, तिलौराको धुरी, बडेली, सिमलतारा बजार, दारिमबोट, रानीबन, पूर्खे पानी जस्ता परिवेशको उल्लेख गरिएको छ । धनी र गरिब, तल्लो जात र माथिल्लो जात बीचको भेदभावलाई पनि परिवेशको रूपमा देखाइएको छ । यसमा निराश र कारुणिक वातावरणको सिर्जना भएको छ । चिल्लीले आफ्नो एक वर्षको छोरीलाई छोडेर युद्धमा जानुपरेको अवस्था, विवाह नै नभईकन छोरी जन्मेको अवस्था नारीका लागि कठिनपूर्ण परिवेशका घटना हुन् ।

४.३.४ उद्देश्य

उपन्यासकारले आफूलाई जतिसुकै लुकाउन खोजेपनि उपन्यास यस्तो विधा हो जहाँ कतै न कतै केही न केही नभनी हुँदैन । (न्यौपाने, २०४९ : २४१) ।

यसकारण चिल्ली उपन्यासको माध्यमद्वारा लेखकले भन्न खोजेको कुरा नै उद्देश्य हुन जान्छ । उपन्यासकार गणेश शाह जन्मेको हुर्केको ठाउँ रुकुमकोट र त्यसको वरपरको छेउछाउमा बग्ने सानी भेरी र त्यस नदीका छेउछाउमा बस्ने विभिन्न जातजातिका मानिसहरूको सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक, आर्थिक आदि विभिन्न पक्षको चित्रण गर्नु उपन्यासको प्रमुख उद्देश्य हो । प्रस्तुत उपन्यासले एकातिर अन्याय, अत्याचारलाई उदाङ्ग पार्ने उद्देश्य राखेको देखिन्छ भने अर्कातिर ती अन्याय अत्याचारमा परेका शोषित पीडित जनताहरूमा अन्यायी र अत्याचारीका विरुद्ध लड्नुपर्छ भन्ने आकांक्षा पनि जागृद्वै गरेको तथ्यलाई देखाइएको पाइन्छ । जबसम्म शोषण दमनको अन्त्य हुँदैन तबसम्म शोषित पीडित जनताले सुख शान्तिको सास फेर्न सक्दैनन् । भन्ने उद्देश्य यस उपन्यासको रहेको देखिन्छ । उपन्यासको प्रमुख पात्र चिल्लीले अन्याय र अत्याचार सहेर अन्तिममा चालुकमाण्डरको साथ

र विचारबाट युद्धमा न्यायको लागि लड्नु पर्छ भन्ने सम्मको भावना विकास भएको छ । समाजलाई अन्याय र अत्याचारका विरुद्धमा लडेर मुक्ति पाइन्छ भन्ने चेतना दिनु प्रस्तुत उपन्यासको उद्देश्य रहेको पाइन्छ ।

४.३.५ दृष्टिबिन्दु

चिल्ली उपन्यासमा भएका सम्पूर्ण घटना, क्रिया र द्वन्द्वलाई बाहिरै बसेर उपन्यासकार आफैँले वयान गरेका छन् । कुनै पात्रमा केन्द्रित नभई सबै घटना, क्रियाकलाप, संवाद, पात्रको मानसिक उतारचढाव समेत उपन्यास भन्दा बाहिर बसिकन पात्रका माध्यमबाट वयान गरेका हुनाले चिल्ली उपन्यासमा तृतीय पुरुष (बाह्य) अन्तर्गतको सर्वदर्शी दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासकारले सम्पूर्ण पात्रको मन भित्र प्रवेश गरी तिनीहरूको चिन्तन, सोचाई, भावना, पीडा आदिको प्रस्तुति दिएका छन् ।

४.३.६ भाषाशैली

चिल्ली उपन्यासमा सरल नेपाली तद्भव तथा केही तत्सम शब्दको सरल प्रस्तुति छ । लेखकले आफ्नै गाउँ ठाउँमा बोलिने शब्दहरूको प्रयोग गरेका छन् । स्थानीय भाषिकाको प्रयोगले उपन्यासमा मिठास ल्याएको छ । स्थानीय नेपाली ठेट शब्दहरू जो त्यस भेगका मान्छेले बोल्छन् । जस्तै सुल्पा, कक्कड, ज्यै, बई, मोरो, चट्का, पट्कै जस्ता शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । कतै कतै हिन्दी भाषाको पनि प्रयोग गरिएको छ । जस्तै बेटा, रहो, खुश, कसुर, मेरे, बहुत, कितना आदि हिन्दी शब्दहरू प्रयोगमा आएका छन् । धेरै ठाउँमा बौद्धिक जगत्का भाषाको प्रयोग देखिन्छ । ठाउँ ठाउँमा शब्द संयोजन र वाक्य संयोजन पनि सहज जस्ता देखिन्छन् । केही ठाउँमा संवादको प्रयोग पनि गरिएको छ भने नेपाली उखान र टुक्काको प्रयोग पनि उपन्यासको बीच बीचमा भएको पाइन्छ । कतै कतै संयुक्त वाक्यको प्रयोग भएतापनि सरल वाक्यको अधिकता पाइन्छ ।

यसरी उपन्यासमा सरल वाक्यको प्रयोग अधिक छ । झर्ना नेपाली शब्दको प्रयोग कथ्य भाषाका सन्दर्भमा आउने निपातको प्रयोग उखान टुक्काको प्रयोग आदिले उपन्यासको भाषाशैली मध्यम स्तरको रहेको देखिन्छ ।

४.३.७ निष्कर्ष

गणेश शाहद्वारा लिखित **चिल्ली** उपन्यासमा ७४ पृष्ठ र विभिन्न ११ खण्डमा संरचित छ । यो सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो । कतै कतै अस्तित्ववाद र विसङ्गतिवादलाई पनि देखाउन खोजिएको छ । यसमा शोषक वर्ग र शोषित वर्ग बीचको सङ्घर्षलाई देखाइएको छ । यो उपन्यास नेपालको ग्रामीण बस्तीको वास्तविकता हो । यसमा चिल्ली प्रमुख पात्र हो भने चिल्ली लगायत चालुकमाण्डर, दारिमबोटेनी आमा, राउटे, वीमा, लगायतको भूमिका सत्चरित्रको छ र बिर्खराज, साहुनी बज्यै, चिल्लीकी सौतेनी आमा लगायतको भूमिका असत चरित्रको रहेको छ । यसमा षड्यन्त्र र जालभेल सधैं टिक्न सक्दैन भन्ने सन्देश दिइएको छ । समाजका अध्यारा कुनाहरूमा वीर्खराज जस्ता दानवीय पात्रहरू पनि रहेका हुन्छन् । हरेक नारीले आफूलाई सधैं सचेत अवस्थामा राख्नुपर्छ । अरूको घरमा नेकर बस्नु हुँदैन बरु आफ्नै घरमा पसिना बगाउनुपर्छ । बिर्खराज जस्ताको पासोमा कतिबेला कुन चेली पर्ने हुन थाहा हुँदैन वीर्खराज जस्ता कुकर्म गर्नेहरूलाई सबै शोषित पीडित जनता सङ्गठित भएर जागेर उठेर सजाय दिनुपर्दछ भन्ने सन्देश दिनु यस उपन्यासको उद्देश्य रहेको छ । शोषक, सामन्तको अन्याय र अत्याचारका विरुद्ध एक भएर लड्नुपर्छ भन्ने उपन्यासको मूल सार हो । उपन्यासमा तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरिएको छ । ग्रामीण परिवेश, नेपालमा प्रजातन्त्र आएपछि माओवादी जनयुद्ध चलेको समयको परिवेश र त्यतिबेलाका जनताले पाएको मानसिक पीडाको अवस्थालाई देखाइएको छ । र **चिल्ली** उपन्यासमा सरल र सहज स्थानीय भाषिकाको प्रयोग गरिएको छ । कतै-कतै बौद्धिक जगत्को भाषाको प्रयोग पनि गरिएको छ ।

४.४ 'नानीको आमा' उपन्यासको विश्लेषण

४.४.१ कथावस्तु

क्रान्तिकारी विचार, सम्भौताहीन वर्गसङ्घर्ष र त्यसबाट स्थापित हुने नयाँ सांस्कृतिक मूल्यको खोजी जस्ता विषय प्रसङ्गमा लेखिएको **नानीकी आमा उपन्यास**मा मानवमुक्तिका लागि सम्पूर्ण जीवन समर्पण गरेका नम्रता र प्रकाश जस्ता पात्रको जीवनवृत्त समावेश गरिएको छ । सामाजिक यथार्थको सजीव उद्घाटन पात्रहरूको विहङ्गम चरित्र चित्रण सघन र जीवन्त घटनाक्रमहरूको प्रस्तुतिमा भन्दा उपन्यासकारको बढि सैद्धान्तिक, वैचारिक, आदर्श र प्रतिबद्धताको प्रष्टीकरणमा रहेको देखिन्छ (गिरी, २०६३ : ४) । शोषित

पीडितहरूले मुक्तिका लागि चलाएको न्यायिक युद्ध संसारभरि चलिरहेको छ । केही संशोधनवादी, उग्रवादी तथा तरङ्गवादीले क्रान्तिको बाटो निरन्तर हिँडिरहेका छन् । उच्च सहादत प्राप्त गर्दै क्रान्तिलाई थप उचाइमा पुऱ्याएका छन् । लक्ष्य प्राप्त नभएसम्म पुस्तौँपुस्तासम्म वर्गयुद्ध चलिरहनेछ । यही वर्गयुद्धको कथावस्तुलाई राजनीतिक सच्चाइको विचारले सिङ्गारिएको छ । प्रेम, विवाह वंशज तथा महिला प्रतिको परम्परागत दृष्टिकोणलाई कच्चाककुचु क पारिएको छ भने नयाँ रूपमा परिभाषित पनि गरिएको छ । प्रस्तुत **नानीकी आमा उपन्यास**को कथावस्तुलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

पढाइमा दानुहरूसँग सम्भौता गरेर क्याम्पसमा पढ्न सहर आएको प्रकाश राजनीतिक विचारधाराबाट प्रवाहित भई भूमिगत राजनीतिमा सक्रिय रहनु, न्यायिक सङ्घर्षमा सधैं डटिरहन प्रोत्साहन दिइरहने नम्रता र शोभारामलाई भाउजु-दाजुको रूपमा हेरे तापनि शोभारामले नम्रता र प्रकाश बीचका सम्बन्धमा शङ्का व्यक्त गर्नु, प्रकाश सरुवा भएर राजनीतिक गतिविधि सञ्चालन गर्न पहाडतर्फ जानु जस्ता (खण्ड २) घटनाक्रमले औपन्यासिक आख्यानको आरम्भ भाग बनेको छ । स्वास्नीको गलत बानीले कुलतमा फसेको हर्कबहादुरको घरमा केही समय बिताएर प्रकाश र हर्कबहादुर दुवैजना अर्को गाउँमा वर्ग सङ्घर्ष सञ्चालन गर्न जानु, हर्कबहादुरको स्वास्नीले आफ्ना गलत कार्य त्याग्नु र सच्चाई मार्गमा हिँड्नु, हर्कबहादुरको शहादत भइसकेपछि प्रकाश पुनः अर्को गाउँमा अमरबाजे कहाँ चमारेको रूपमा नेकर हुनु र उनकै कान्छी बुहारीलाई विद्रोह गर्न प्रेरित गर्नु, वर्ग सङ्घर्षकै क्रममा प्रकाशको भेट दसवर्षे दाम्पत्य जीवनमा विद्रोह गरी घर छाडेर आएका नम्रता र अञ्जुसित हुनु, नम्रताले बुबा सार्की बहादुरलाई गाउँका फटाहाले डकैती काण्डमा फसाएर जेल हालेको, आमा चरित्रहीन भएकाले गाउँकै फटाहासित पोइल गएको, घरबाट धपाइएर आफूले सहरका गल्ली-गल्ली चाहाउँँ दिन बिताएको १४ वर्ष मै बलात्कृत भएको, जेल परेको, जेलमा रहेकी बूढी आमाले आफूलाई वैचारिक प्रशिक्षण दिएको, बूढी आमाको हत्या गरिए पश्चात् आफू रिहा भएको, चिहान र इतिहाससँगको वैचारिक बहसमा खारिएर दर्शनको मार्गदर्शन तथा आशा र विश्वासको साथले तरङ्ग, अवसर वेगसित वैचारिक सङ्घर्ष गर्दै क्रान्तिमा निरन्तर लागेको बेला सहर जाँदा सरकारी गुप्तचर शोभाराम सित नाटकीय ढङ्गले बिहे भएको, शोभारामले आफूलाई चरित्रहीनको रूपमा हेरेको र लामो समयसम्म असह्य यातना सहदै वसेको बताउनु जस्ता (खण्ड ३, ४, ५, ६, ७, ८) घटनाक्रममा औपन्यासिक आख्यानको विकास भाग निर्माण भएको छ । नम्रताले प्रकाशसित वर्गीय प्रेम

विवाहको प्रस्ताव राख्नु, प्रकाशले अपठ्यारो मान्दै स्वीकार गर्नु र उच्च प्रेमानुभूतिसँगै पहिलो रात किताउनु जस्ता (खण्ड ९) घटनाक्रममा औपन्यासिक आख्यानको उत्कर्ष भाग बुनिएको छ । शोभारामसित भएको वैवाहिक सम्बन्धको समीक्षा गर्नु, प्रकाशमा देखिएको गलत सोचाई तथा वैचारिक विचलनप्रति नम्रताले सचेत गराउनु प्रकाश अमर बाजेको घर तथा शोभारामको घरमा पुगी तिनीहरूको पतनको कारण खोज्नु, सङ्घर्ष कै क्रममा प्रकाशले वीरगति प्राप्त गर्नु जस्ता (खण्ड १०, ११, १२) घटनाक्रमले औपन्यासिक आख्यानको अपकर्ष भाग बनेको छ । जेलबाट मुक्त भएकी नम्रतालाई सेता फेटा बाँधेका र राता फेटा बाँधेकामध्ये कसैले अपहरण गरी अज्ञात बनाएकाले अञ्जु, हर्कबहादुरकी स्वास्थ्यी, अमर बाजेकी कान्छी बुहारीहरूमा नानीकी आमा बन्ने क्रम सुरु भएको सङ्केत गरिएको घटना (खण्ड १३) औपन्यासिक आख्यानको उपसंहार भाग बनेको छ ।

४.४.२ चरित्रचिण

नानीकी आमा उपन्यासमा मूर्त र अमूर्त गरी करिब डेढ दर्जन भन्दा बढी पात्रको प्रयोग गरिएको छ । पात्रहरू क्रान्तिकारी विचारप्रति समर्पित भई बलिदानी भावनाले आलोकित भएका छन् । धेरै जसो पात्रहरू वर्गीय चरित्रका छन् भने अमूर्त पात्रहरूले प्रवृत्तिगत विशेषता बोकेको पाइन्छ । शोभाराम र अमरबाजे जस्ता पात्रले खलचरित्रको भूमिका निर्वाह गरेका छन् । नम्रता, जेलकी बूढीआमा, प्रकाश, हर्कबहादुर, सार्कीबहादुर जस्ता पात्रहरूले सत् र क्रान्तिकारी चरित्र बोकी महान् सहादत प्राप्त गरेका छन् । यस उपन्यासका मुख्य पात्रहरूको चित्रण निम्नानुसार गरिएको छ ।

क. नम्रता

नम्रता नानीकी आमा उपन्यासकी प्रमुख पात्र तथा नायिकाको रूपमा देखिएकी छे । गाउँका फटाहाहरूको विरोध गरेवापत डकैती काण्डमा फसाएर नम्रताका बुबा सार्कीबहादुरलाई जेल हालिएको र हत्या गरिएको छ । नम्रता १० वर्षको हुँदा उसकी आमा गाउँकै फटाहासित पोइल हिडेकी छिन् भने उसलाई घरबाट लखेटिएको छ । गास वासको कुनै ठेगान नभएपछि सडक छाप जिन्दगी लिएर नम्रता सहर पसेकी छे । सहरका गल्ली-गल्ली चाहादै जुठा भाँडा माभदै कहिले सडकपेटी त कहिले वगैचामा उसले रात कटाएकी छे । चौध वर्षको उमेरमा एक रात नम्रता बलात्कृत हुन्छे । असह्य पीडा र दर्द सबै सामु

पोखरा पनि कही कतैबाट न्याय पाएको देखिन्न । उल्टै उसैकी (सार्कीबहादुर) छोरी हो भनेर जेल हालिन्छ । जेलमा बूढीआमाको संसर्ग तथा प्रशिक्षणले वैचारिक रूपमा स्पष्ट हुँदै गएको छे । बूढीआमाको हत्या पछि रिहा भएकी नम्रता चिहान, इतिहास सहितको वहसले खारिएको छे । अवसर, वेग, तरङ्गका गलत चिन्तन, दृष्टिकोण र प्रवृत्तिका विरुद्ध कडा प्रतिवाद गरेकी छे भने दर्शनका स्पष्ट निर्देशन, आशा र विश्वासको साथले निरन्तर न्यायिक युद्धमा लडिरहेकी हुन्छे । क्रान्तिकै क्रममा सहर प्रवेशपछि जासुस शोभारामको कुटिल प्रेमका फन्दामा फसी छोरी अञ्जुलाई जन्म दिएको छे । प्रकाशलाई क्रान्ति मार्गमा लागि रहन ढाडस र प्रेरणा दिएको छे । शोभारामले उसलाई चरित्रहीन बेश्याको नजरले हेरेको छ । रातदिन शोभारामले दिने मानसिक, शारीरिक यातना सहेर पनि नम्रताले आस्थाको मन्जिललाई सुरक्षित राखेको पाइन्छ । शोभारामसित बसिरहनु जिउज्यानको खतरा हुने थाहा पाएपछि विद्रोह गरेर छोरी अञ्जुसित वर्ग युद्धमा सामेल भएकी छे । युद्ध मैदानमै प्रकाशसित पुनः भेट भएको छ उच्च वैचारिक बोधको वर्गीय प्रेमले यी दुवैलाई दाम्पत्य जीवनमा अनुबन्धित गरेको पाइन्छ । प्रकाशसितको दाम्पत्य जीवनमा नम्रताले प्रेममा सौदा नहुने, वासनायुक्त भन्दा उच्च वैचारिक हृदयको प्रकटीकरण हुने कुरा देखाएको पाइन्छ । बेलाबेला प्रकाशको चिन्तनमा देखा पर्ने गलत प्रवृत्तिलाई सही मार्गमा उसले डोच्याएकी छे । भने क्रान्ति र सही विचार यसरी व्यक्त गरेकी छे ।

“हाम्रो सामु उभिएको सुन्दर आगतलाई न्यायपूर्ण बनाउनकालागि नै हामीले रगत बगाइरहेका छौं । विर्सनु हुँदैन कि, हाम्रो क्रान्ति बिनासका लागि होइन, सिर्जनाका लागि नै हो तर सिर्जना गर्ने कुरालाई सुधारवादको पिँजडाभित्र कैद गरेर वर्तमानको भयावह परिस्थितिसित सम्भौतामा सही लैजानु हुँदैन, सिर्जना गर्ने कुरा निरपेक्ष ध्वंसको आत्मघाती माग पनि होइन । निरपेक्ष र जडरताको परिसरबाट हाम्रो चेतनालाई गतिशील यात्रामा निकाल्नुपर्छ” (पृ. १९२) ।

न्यायिक युद्ध लडिरहेकै अवस्थामा नम्रता पुनः जेल परेर रिहा भएकी छे । न्यायिक युद्धमा डटिरहेकै बेलामा सेता फेटा बाँधेका र राता फेटा बाँधेका मध्ये कसैले उसको अपहरण गरेका छन् तर कसले गरे भन्ने तथ्य अज्ञात रहेको छ । यसरी नम्रता लिङ्गका आधारमा स्त्री, कार्यका आधारमा प्रमुख, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा

गतिशील, जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र अवद्धताका आधारमा बद्ध पात्रका रूपमा देखा परेकी छे ।

(ख) प्रकाश

प्रकाश नानीकी आमा उपन्यासको प्रमुख तथा नायक पात्र हो । निम्न किसान परिवारमा पाँचौ सन्तानको रूपमा जन्मिएको प्रकाश म्याट्रिक पास गरेपछि दाजुहरूसँग पढाइ खर्चबारे निश्चित सम्झौता गरेर क्याम्पस पढ्न सहर भरेको छ । सहरमा पुगेपछि राजनीतिक विचारधाराबाट प्रभावित हुँदा आफन्तसँगको सम्बन्ध टुटाएरै राजनीतिको यात्रा तय गरको छ । विभिन्न अभावको सामना गर्दै कठिन भूमिगत राजनीतिक यात्रा कै क्रममा केन्द्रीय तहको मान्छेले उसलाई शोभारामको घरमा डेरा लिई राजनीतिक गतिविधि सञ्चालन गर्ने जिम्मा दिएका छन् । विद्यार्थी सङ्गठन, किसान सङ्गठनको मोर्चामा प्रत्यक्ष अनुभव सँगालेका प्रकाश कैयौ पटक निरङ्कुश शासनको कुटाइबाट घाइते भएको छ र जेल जीवन पनि विताएको छ । शोभाराम र नम्रतालाई दाजु र भाउजुको रूपमा हेर्ने प्रकाश नम्रताको सहयोगी भावना, खुलेर कुरा गर्ने शैली र क्रान्तियात्रामा दिएको प्रेरणा तथा सल्लाहदेखि अत्यन्त प्रभावित छ भने शोभारामको शङ्कालु स्वभाव, स्वार्थी भावनादेखि दुःखी बनेको छ । हर्कबहादुर जस्तो रक्सी र जुवाको कुलतमा फसेका मान्छेलाई क्रान्ति मार्गमा ल्याई सहयोद्धा बनाएको छ । वर्ग सङ्घर्षलाई अगाडि बढाउँदै जाँदा अमर बाजेको घरमा चमारेको रूपमा नोकर बनेको छ । अमर बाजेको शोषण, दमन, अत्याचारका विरुद्ध उनकै कान्छी बुहारीसित एक भई विद्रोह गरेको छ । युद्ध मोर्चामा नम्रताको उच्च वर्गीय प्रेमप्रति सम्मान प्रकट गर्दै वैवाहिक बन्धनमा बाँधिएको छ । जीवन, प्रेम, विवाह, सन्तान जस्ता कुरामा परम्परागत मूल्यमान्यतालाई च्यातेर नयाँ परिभाषा दिन सफल भएको छ । वैवाहिक सम्बन्ध पश्चात् उसको चेतनामा उठेका मानवीय कमजोरीको वैचारिक प्रदूषणलाई नम्रताले राम्ररी सफा गरिदिएकी छे । जीवनमा कहिल्यै नहारेको, सम्झौतामा नफसेको, अनवरत सङ्घर्षमा रहेको प्रकाश रणमैदानमा लड्दा लड्दै महान मृत्युवरण गरेर अमर सहिद बन्न पुगेको छ । उसले क्रान्तिका लागि गरेको त्याग, समर्पण र बलिदान उच्च स्तरको छ । यसरी नानीकी आमा उपन्यासमा प्रकाश लिङ्गको आधारमा पुरुष कार्यका आधारमा प्रमुख, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा गतिशील, जीवनचेतनाका

आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र अवद्धताका आधारमा बद्ध पात्रका रूपमा देखा परेको छ ।

(ग) शोभाराम

नानीकी आमा उपन्यासमा सरकारी जासुसी अफिसको कर्मचारी रहेको शोभाराम खलपात्रको रूपमा देखा परेको छ । क्रान्तिमार्गमा लागेका व्यक्तिहरूको सुराकी गर्ने, रिपोर्ट दिने र तिनलाई मार्न, पक्रन सहयोग गर्ने कार्य उसका दैनिकी बनेका छन् । भुट क्रान्तिकारिता देखाएर नम्रतालाई विहे गरेको पहिलो रातको अनुभवबाट ऊ शङ्कालु बनेको छ । आफ्नो आन्तरिक चरित्र यसरी उद्घाटन गरेको छ ।

“किन हो नम्रता, तिम्रो शरीर अलि हल्का र खुकुलो लाग्यो ।” (पृ. १४१) ।

“हामी पुरुष आईमाईका सम्बन्धमा पारखी हुन्छौं” (पृ. १४२) ।

“पुरुष वेश्या हुन सक्दैन, एउटी आइमाई मात्र त्यस्तो विशेषता बोकेकी हुन्छे” (पृ. १४२) ।

उसले नम्रतालाई चरित्रहीन, वेश्यावृत्ति गर्दै हिड्ने नारीका रूपमा हेरेको छ । अञ्जुलाई आफ्नो वीर्य वंशज नै नभएको ठानेको छ। नारीलाई यौन विलासिताको साधनको रूपमा हेरेको छ । उसले क्रान्ति, सभ्यता, स्वतन्त्रता र समता विरोधी चरित्र बोकेको छ । अन्याय, अत्याचारी, भ्रष्टाचारी प्रवृत्ति धारण गरेको छ । नम्रतालाई उसले शारीरिक, मानसिक यातना दिएर तड्पाइ – तड्पाइ बाँच्न विवश पारेको छ । प्रकाश र नम्रताको सम्बन्धलाई शंकास्पद ठानेको छ । नम्रताले उसलाई छोडेर गएपछि आफ्नै बाँकी स्वास्थ्य र हाकिमको मिलेमतोमा मारिएको छ । यसरी नानीकी आमा उपन्यासमा शोभाराम लिङ्गका आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा प्रमुख प्रवृत्तिका आधारमा प्रतिकूल, स्वभावका आधारमा गतिशील, जीवन चेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आवद्धताका आधारमा बद्ध पात्रका रूपमा प्रस्तुत भएको छ ।

(घ) अञ्जु

नम्रता र शोभारामको छोरीको रूपमा अञ्जुको सहरमा जन्म भएको हो । पतित शोभारामले कहिल्यै पनि उसलाई आफ्नो वंशजको रूपमा स्वीकार गरेको छैन । उसले

आमासँग राजनीतिक रूपमा भूमिगत भएर न्यायिक युद्धमा आफ्नो क्रियाशीलता अगाडि बढाएकी छे । प्रकाशलाई उसले न्यायिक बाबुको रूपमा लिएकी छे भने प्रकशले पनि वर्गवंशजको रूपमा छोरी स्वीकार गरेको छ । प्रकाश र नम्रतासँगै क्रान्तिपथमा सक्रिय अञ्जु नम्रताको अपहरण र प्रकाशको सहादतपछि नानीको आमाको प्रतिरूप बनेर निरन्तर युद्ध लडिरहेकी महासमरकी यात्री हो । यसरी अञ्जु वर्गीय चेतनाले लैस भएकी वर्तमान र भावी पिढीको भरभराउँदो चेतनापुञ्ज बनेर नानीकी आमाको प्रतिरूपमा उदाउँदै गरेकी छे । नानीकी आमाको प्रतिरूप बनेकी अञ्जुले नै नम्रता र अपहरणकर्ताको वास्तविक जानकारी दिने छे । साथै सच्चाइको मार्गलाई भन उचाईमा पुऱ्याउने छे । भन्ने विश्वास राख्न सकिन्छ ।

(ड) हर्कबहादुर

सानैमा आमा बाबु बितेका र दुःख कष्ट भेल्दै जिएको हर्कबहादुर सुरुमा शिक्षकको रूपमा गाउँ प्रवेश गरेको छ । चौतारीमा परिणत भइ सकेकी युवतीसँग सँधै यौन तृप्तिको लागि जाँदै गर्दा उसैलाई स्वास्नीको रूपमा स्वीकार गरी दुइवटा साना नानीको बाबु बनेको छ । स्वास्नीको गलत बानी सुधार नभएपछि प्रताडित बनेर रक्सी र जुवाको शरणमा पुगेको छ । यसरी कुलतमा फसिसकेको हर्कबहादुर प्रकाशको संगतले जीवनलाई नयाँ रूपमा बुझी महासमरको यात्रामा निस्किएको छ । भूमिगत राजनीतिमा क्रियाशील हुँदै गर्दा नरभक्षी रक्तपिपासु डफ्फासितको लडाइँमा सहादत प्राप्त गरेको छ । देश र जनताको मुक्तिका लागि जीवन बलिदान गरेर पहाड भन्दा गहुँको मृत्युवरण गरेको छ भने मरेर पनि जनताको मन मस्तिष्कमा बाँचिरहेको छ ।

यी बाहेक नानीकी आमा उपन्यासमा जेलकी बूढी आमा, सार्कीबहादुर, हर्कबहादुरकी स्वास्नी, कान्छी बुहारी, डाक्टर जस्ता क्रान्तिकारी पात्र र अमर बाजे जस्ता शोषकीय पात्र पनि देखा परेका छन् । दर्शन, आशा, विश्वास, चिहान, तरङ्ग, वेग, अवसर जस्ता अमूर्त पात्रको पनि प्रयोग गरिएको छ । जेलकी बूढीआमा जसलाई शासकहरूले जेलको चिसो छिँडीमा कैद गरेर अन्तिममा हत्या गरेका छन् । उनले नम्रतालाई मातृत्वको ममता र न्याय प्राप्तिको क्रान्तिकारी विचार प्रदान गरेकी छिन् । सार्कीबहादुर यस उपन्यासमा स्मृति पात्रको रूपमा देखा परेको छ । शोषक सामन्तको विरोध गरेवापत डकैती काण्डमा फसाएर जेल हालि त्यही हत्या गरिएको छ । हर्कबहादुरकी स्वास्नी यौन धन्दा जस्ता गलत कार्यमा

लागेका कारण बानी सुधार नभएपछि हर्कबहादुर देखि विछोडिनु परेको छ र अन्तिम चरणमा सुधेर न्याय युद्धमा लाग्ने प्रयास गरेकी छे । कान्छी बुहारी अमरबाजेको कान्छा छोराको स्वास्नी र हर्कबहादुरकी बहिनी हुन् । डाक्टरले अञ्जु जन्मदा सहयोग गरेका थिए । अमरबाजे श्रमशोषण गर्ने प्रवृत्तिका प्रतिकूल पात्र हुन् । आफ्ना गलत प्रवृत्तिका कारण गोठाले चमारे र कान्छी बुहारीको चङ्कन चाखेका छन् ।

त्यस्तै अमूर्त रूपमा व्यक्त भएको पात्र वेगले नारामा क्रान्तिकारीता र व्यवहारमा दुस्साहसवादी चरित्र देखाएको छ । कम्युनिष्ट आन्दोलनमा वर्ग सङ्घर्ष निरन्तर क्रान्ति, सच्चाई आदि त्यागी बाहिरिने भगुवाहरूको चरित्रलाई तरङ्गले प्रतिनिधित्व गरेको छ । अवसरले जता क्षणिक फाइदा हुन्छ त्यतै लहसिने प्रवृत्ति समाएको छ भने दर्शनले न्यायिक युद्धमा लड्न सिकाएको छ । दर्शनको साथ आशा र विश्वासले दिएका छन् । इतिहासले मानवको विगतको सङ्घर्षको झल्को दिएको छ भने चिहानले इतिहासका नराम्रो पक्ष र यथास्थितिको चित्र उतारेको छ । यसरी नानीकी आमा उपन्यासमा धेरै विशेषता भएका पात्रको प्रयोग गरिएको छ ।

४.४.३ परिवेश

नानीकी आमा विचारप्रधान उपन्यास भएकाले स्पष्ट नामाङ्कित स्थानको चित्रण त गरिएको छैन तर प्रकाश जन्मिएको गाउँ, प्रकाश पढ्न गएको सहर, अमर बाजेको शोषणमा पिल्सिएको गाउँ, विकृति र विसङ्गतिले भरिएको हर्कबहादुरको गाउँ, घाँस, दाउरा, ढिकी जाँतो गर्ने ठाउँ, सहरका गल्ली, वँगैचा, भीर, पहरा, घनघोर जङ्गल, गाईवस्तुको गोठ आदिका चित्रणमा नेपालकै सामाजिक परिवेशको झल्को पाइन्छ । यस उपन्यासले लिएको समयावधिको स्पष्ट रेखाङ्कन नगरिए तापनि भूमिगत रूपमा राजनीतिक गतिविधि सञ्चालन गर्नुपर्ने अवस्थाले पञ्चायतकाल र राताफेटा बाँधेका सशस्त्र समूहले गाउँ प्रवेश गरी नम्रताको भोला जफत गर्नु, उसलाई आतङ्ककारी भन्नु र अपहरण गरी अज्ञात स्थलतर्फ लगनुले सशस्त्र द्वन्द्वको समयावधिलाई सङ्केत गरेको पाइन्छ । सार्कीबहादुरलाई षड्यन्त्रपूर्वक जेल हाली मृत्यु दण्ड दिनु, १४ वर्षकी नम्रतालाई बलत्कार गर्नु र जेल हाल्नु, जेलमा बूढी आमाको हत्या गर्नु, हर्कबहादुर मारिनु, प्रकाश मारिनु, नम्रता अपहरण हुनु जस्ता दुःखद र मार्मिक परिस्थितिको चित्रण उपन्यासमा गरिएको छ ।

घाँस दाउरा, मेलापात गर्ने ग्रामीण चलन र घरभाडामा दिएर गुजारा चलाउने सहरिया परिवेशको चित्रण गरिएको छ । शोभारामले नम्रता माथि सामन्ती संस्कृतिको चित्रण गर्दै वेश्या भनेर शारीरिक र मानसिक पीडा दिएको छ । हर्कबहादुरको घरमा जाडरक्सी खाने र खुल्ला रूपमा यौन क्रियाकलाप गर्ने जस्ता पतनोन्मुख संस्कृतिको चित्रण पनि गरिएको छ । नम्रता र प्रकाश बीचको वर्गीय प्रेम, प्रगतिशील विवाह, उर्जाशील दाम्पत्य जीवनको प्रस्तुतिले क्रान्तिकारी सांस्कृतिक परिवेशको भूभल्को दिएको छ । प्रकाश रानजीतिक विचारधाराबाट प्रभावित हुनु, हर्कबहादुरको सहादतपछि, प्रकाशको निराश मनस्थितिमा वैवाहिक जीवनमा प्रकाशले व्यक्त गरेका निम्न पुँजीवादी मान्यता र चिन्तनमा आन्तरिक परिवेश प्रस्तुत भएको छ । त्यस्तै नम्रताले बोकेको क्रान्तिकारी विचार र लक्ष्यप्रतिको समर्पण, सार्कीबहादुर, हर्कबहादुर, जेलकी बूढीआमा र प्रकाशले क्रान्तिको उचाइमा प्राप्त गरेको उच्च बलिदानको प्रस्तुतिले क्रान्तिकारी वैचारिक परिवेश सिर्जना गरेको छ । यस उपन्यासमा स्थानगत र कालक्रमिक परिवेश चित्रण गरिएको छ ।

४.४.४ उद्देश्य

मार्क्सवादी विचारको विजविन्दुमा लेखिएको नानीकी आमा उपन्यासले मान्छेलाई क्रान्तिकारी विचार तथा लक्ष्यप्रति समर्पित बनाएर नयाँ मूल्य मान्यताको स्थापना गर्ने उद्देश्य बोकेको पाइन्छ । यस उपन्यासमा सघन रूपमा वैचारिक मान्यता प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा एकातिर क्रान्तिकारी सिद्धान्त र लक्ष्यहरूप्रति सम्पूर्ण रूपले समर्पणको भावना व्यक्त गरिएको छ भने अर्कातिर पुन विवाह र नैतिकता सम्बन्धी पुराना रुढीवादी मान्यताहरूसित सम्बन्ध छोडेर तिनीहरूलाई नयाँ क्रान्तिकारी धरातलमा स्थापित गरिएको (भूमिका मोहन विक्रम सिंह) यस उपन्यासमा गलत विचारको खण्डन र सही विचारको मण्डन गरिएको छ । समाज वर्गीय रूपमा विभाजित भएको छ । बहुसङ्ख्यक श्रमिकवर्गमाथि अल्पसङ्ख्यक सामन्त तथा पूजीपतिले अन्यायपूर्ण शासन गरिरहेका छन् । श्रमिकका खुनपसिनाको शोषण गरी धनीहरूले भव्य महल खडा गरिरहेका छन् र विलासिताको जीवन बिताइरहेका छन् । श्रम पसिना बगाउने श्रमिक भने खाना नपाई तड्पिरहेका छन् । यो विभेदको अन्त्य गर्न यहाँ वर्गसङ्घर्ष चल्ने र अन्याय अत्याचार, शोषण, उत्पीडनको अन्त्य हुने विचार यस उपन्यासमा यसरी व्यक्त गरिएको छ (गिरी, २०६३ : ४) ।

“यहाँ मानवजातिको न्याय र समानताको लागि लडाई लड्ने सत्यवादी र मानवजातिको रगतले स्नान गर्ने असत्यवादीहरू बीचमा लडाई हुन्छ । सत्यवादीहरूको सत्यको धरोहरले यो रणभूमिलाई विजयमा परिणत गर्दछ । र असत्यवादीहरूलाई रगतको आहालमा डुबाएर नाश गरिन्छ ।” (पृ. ६८) ।

मानवमुक्तिको महासमरमा सहिद बनेर महान मृत्यु प्राप्त गर्ने सुन्दर इच्छा, उच्च वैचारिक, बोधले मात्रै सम्भव हुन्छ भन्ने कुरा यस उपन्यासमा व्यक्त गरिएको छ । समग्रमा भन्नुपर्दा उपन्यासले उठाएको क्रान्तिप्रतिको असीम आस्थाको उच्च प्रकारको वैचारिक सन्देश नै यसको सबल र सशक्त पाटो हो (खरेल, २०६३ : ४) । परम्परागत रूपमा थोपरिएको गलत मूल्य मान्यता, भुटो संस्कृतिलाई चकनाचुर पारेर नवीन मूल्यमान्यताको स्थापना न्यायिक युद्धबाट मात्रै सम्भव भएकाले त्यसको लागि निरन्तर प्रयत्न गरिरहनु पर्दछ भन्ने उद्देश्य नानीकी आमा उपन्यासले मूल रूपमा लिएको पाइन्छ ।

४.४.५ दृष्टिबिन्दु

नानीकी आमा उपन्यासमा नम्रता, प्रकाशजस्ता पात्रको माध्यमबाट लेखकीय विचार व्यक्त गरिएको छ । औपन्यासिक आख्यान नम्रता र प्रकाशको जीवनवृत्तमा घुमेको छ भने उपन्यासमा रहेको वैचारिक चिन्तन यी पात्रले व्यक्त गरेका छन् । क्रान्तिकारी विचार वर्गसङ्घर्षप्रति समर्पण भाव र नयाँ मूल्य मान्यता स्थापना गर्ने सन्दर्भका चिन्तन नम्रता, प्रकाश, जेलकी बूढी आमा, दर्शन जस्ता पात्रले व्यक्त गरेका छन् । पढाइलाई सिर्जनात्मकता र उपयोगितामा जोडेर प्रकाशमार्फत लेखकीय विचार यसरी व्यक्त गरिएको छ – “विश्वविद्यालय त त्यो पो हो जहाँ जीवनका कुराहरू सिकाइन्छ । म त्यो विश्वविद्यालयमा गएँ अनि धेरै कुरा सिकेर आए अर्थात् तपाईंलाई थाहा छ भाउजु, मैले किसानहरूबाट थुप्रै काम सिकेको छु” (पृ. १३) ।

यसरी प्रस्तुत उपन्यासमा लेखक बाहिर बसेर प्रकाश, नम्रता जस्ता पात्रका माध्यमबाट औपन्यासिक विचार व्यक्त गरिएको तृतीय पुरुष (बाह्य) दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

४.४.६ भाषाशैली

नानीकी आमा उपन्यासमा सरल नेपाली तद्भव तथा केही तत्सम् शब्दको सरल प्रस्तुतिमा कतै बिम्बात्मक र कतै प्रतीकात्मक शैली अपनाइएको छ । सरल शैली, सरल विचार तथा यथोचित बिम्ब, प्रतीकको प्रयोगले यस उपन्यासलाई काव्यात्मक उचाई प्रदान गरेको पाइन्छ । यस उपन्यासमा प्राकृतिक, ऐतिहासिक, विज्ञान, समसामयिक स्रोतका बिम्ब प्रस्तुत गरिएको छ । विभिन्न प्रतीकहरूको सहारामा क्रान्तिबिम्बलाई उपन्यासमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ । “कुनै बेला हामीले सडकको फोहोर बढार्न भनी कुचो समाएका थियौ । रोगका भाइरसहरूसँग लडेका थियौ, हाम्रा प्रेमपूर्ण आत्मालाई साटेर । हो हामी उभिएका थियौ खुकुरीको धारमा जीवन जिउनलाई । हो, हामी हिँडेका थियौ अग्निकुण्डमा टेक्दै” (पृ. ४७) ।

यस उपन्यासमा टुकुटुक, टुकुटुकु, कुटुककजस्ता अनुकरणात्मक शब्द, लाटो हो केरा हेरेभै, पीठो र खरानी मिसिएको जस्तो, रक्तयुद्धको धुवाँजस्तै आदि शब्द गुच्छमा अलङ्कारको प्रयोग गरिएको छ । कवितात्मक वान्कीका वाक्यहरूको सुगठनले अर्थगत गम्भीरता र भावगत सघनता प्रदान गरेको पाइन्छ । यस उपन्यासमा प्रयोग भएको भाषिक विचलनले लेखकीय शैलीगत नवीनता थपेको छ । अर्थगत गम्भीरता प्रदान गर्ने वाक्य र भाषिक विचलन युक्त वाक्यको केही नमुना निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

“भ्रुप्राहरूमा आगो बलेको छैन तर त्यहाँका जीवनहरूको अन्तर्हृदयमा विद्रोहको आगो त अवस्य पनि बलेको छ ।” (पृ. १३४) ।

“आमा एउटा युद्ध हो, आमा एउटा शान्ति हो, आमा एउटा न्याय हो” (पृ. ९९) ।

भाषिक प्रस्तुतिमा केही कसर रहे तापनि यस उपन्यासमा विचार र भावको प्रस्तुति भने उच्च स्तरमा गरिएको छ । प्रस्तुतिगत सबलतामा उपन्यासकारको कवि क्षमता पनि प्रदर्शन भएको पाइन्छ । यस उपन्यासमा अभिधा हुँदै लक्षणासम्मको अर्थ भेट्न सकिने वाक्यहरू प्रयोग गरिएको छ । जस्तै:- “समयको प्रवाहमा उनको जवानी चुलीमा पुग्यो र चौतारीमा पनि परिणत भयो” (पृ. ३५) ।

यसरी भाषिक त्रुटि र विन्यासगत त्रुटिजस्ता केही कसर रहे तापनि यस उपन्यासको भाषा सरल, सहज रहेको छ भने शैलीगत प्रस्तुतिले काव्यात्मक उचाइ प्राप्त गरेको पाइन्छ । काव्यात्मक शैलीले नानीकी आमा उपन्यासको कलागत मूल्य उच्चस्तरमा पुगेको छ ।

४.४.७ निष्कर्ष

क्रान्तिकारी विचार, लक्ष्यप्रतिको समर्पण भाव र नया मूल्य मान्यताको खोजीमा लेखिएको नानीकी आमा उपन्यासलाई तेह्र वटा खण्डमा विभाजन गरिएको छ भने प्रत्येक खण्डको छुट्टाछुट्टै शीर्षक पनि दिइएको छ । नम्रता, प्रकाश, जेलकी आमा, हर्कबहादुर, जस्ता क्रान्तिकारी पात्रहरूले अनवरत सङ्घर्ष गरेका छन् भने शोभाराम र अमरबाजे जस्ता दुष्प्रवृत्तिका पात्रले क्रान्तिका विरुद्ध कार्य गरेका छन् । प्रवृत्तिगत विशेषता बोकेको दर्शन, आशा, विश्वास, वेग, तरङ्ग, अवसरजस्ता अमूर्त पात्रहरूको पनि प्रयोग गरिएको छ । ती अमूर्त पात्रहरूले नेपाली कम्युनिष्ट आन्दोलनमा देखापरेका विभिन्न विचारधाराको प्रतिनिधित्व गरेको पाइन्छ । पात्रगत द्वन्द्वलाई सघन रूपमा नदेखाइनु, शोभाराम तथा अमरबाजेको चरित्र चित्रणमा कमी देखिनु, तिनीहरूको अन्त्य वर्गसङ्घर्षकै क्रममा सत्पात्रबाट भएकै नदेखाइनु, माओवादी जनयुद्धले विकास गरेको वैचारिक उठान र स्थापना गर्न खोजेको नयाँ मूल्यमान्यताप्रति वेखबर रही त्यसका नकारात्मक पक्षको मात्रै टिप्पणी गर्नु, परिवेशको व्यापक र उच्च चित्रण नगरिनु, प्रकाश र नम्रताका कतिपय कार्यव्यापार अमिल्दा र अस्वभाविक हुनु, अमूर्त पात्रहरूको प्रयोग गरिनु जस्ता यावत् कमजोरी यस उपन्यासमा रहे तापनि यसले उठान गरेको वैचारिक सबलताको पक्ष भने उच्च रहेको पाइन्छ । यस उपन्यासमा जीवनको सार्थकता खोजिएको छ । मानव मुक्तिको यात्रा र समर्पणको भावनालाई उच्च मूल्याङ्कन गरिएको छ । परम्परागत रूपमा चलदै आएको गलत प्रवृत्तिको ध्वंश र नयाँ मूल्यमान्यताको स्थापना गर्न जोड दिइएको छ । सिर्जनात्मक मातृत्व शक्तिको महिमा गाइएको छ । मुक्तियात्रामा देखापर्ने गलत र सही तत्वको पहिचान गरिएको छ । सुन्दर समाज निर्माण गर्न वर्गयुद्धमा जीवन अर्पण गर्ने महान सहिदप्रति गौरव र सम्मान भाव प्रकट गरिएको छ । यस उपन्यासले प्रस्तुत गरेको उच्च वैचारिक तथा कलागत मूल्य कै आधारमा नेपाली साहित्यको प्रगतिवादी फाँटमा यसको सघन उपस्थिति रहेको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

४.५ 'सच्चाईको गीत' उपन्यासको विश्लेषण

४.५.१ कथावस्तु

मार्क्सवादी दर्शनको आधारमा लेखिएको सच्चाईको गीत उपन्यासले भिनो आख्यान समावेश गरेको छ । संसारलाई बुझ्ने एउटा आध्यात्मवादी र अर्को भौतिकवादी गरी दुई प्रकारका दर्शन रहेको पाइन्छ । अध्यात्मवादले यो संसार परमात्माले सिर्जना गरेको, रहस्यमय रहेको र जीवन व्यर्थ, निस्सार भएको तर्क गर्छ भने भौतिकवादले पदार्थको द्वन्द्वात्मक नियमअनुसार कार्यकारण श्रृङ्खलामा यो संसारको निर्माण भएको र जीवन महत्वपूर्ण तथा मूल्यावान् भएको तर्क गर्छ । यही भौतिकवादी चिन्तनमा समाजलाई द्वन्द्वात्मक र ऐतिहासिक, भौतिकवादी ढङ्गले बुझ्ने र बदल्ने प्रयत्न गर्ने राजनीतिक दर्शन मार्क्सवाद हो । यही मार्क्सवादी दर्शनको सत्यता उद्घाटन गर्न यस उपन्यासमा भिनो कथावस्तु बुनिएको छ, जुन निम्नानुसार दिइएको छ ।

सच्चाईको गीत उपन्यासमा गरिबी र अभावसँग जुध्दै हुर्किएको दीपलाई दाजुहरूले सच्चाईको मार्ग छाड्न आग्रह गर्नु, ती आग्रहको प्रतिवाद गर्दै एकलै भए पनि सच्चाईको मार्गमा हिँडिरहने प्रणका साथ घर परिवार त्यागेर दीप सच्चाई मार्गमा निस्कनु जस्ता घटनाक्रमले (खण्ड २) औपन्यासिक कथानकको आरम्भ भाग बनेको छ । सच्चाईको मार्गमा निस्किएको दीपले काँडा पहिरो, ढुङ्गा, माटाका डल्ला जस्ता अवरोध तथा नग्न परेवारूपी विकृत संस्कृति छिचोल्दै भव्य महलमा सुख भोग गर्नु गरिएको आग्रह, नग्न सुन्दरी, सुनौला लड्डु अस्वीकार गर्नु, क्रान्तिका अवसरवादी चरित्रले दीपलाई भेलमा हुत्याउनु, भयावह नदी पार गरिसकेपछि दीपको घरपरिवारले सच्चाईको बोध गर्नु, सडक बढारेर खाने ज्यामीको छोरी भएर पनि रङ्गीन संसारमा भुल्दा एक जना धनाढ्य गर्भधारण गरेको र उसले अस्वीकार गर्दा घरपरिवारले पनि बहिष्कार गरेकाले बाध्य भएर यौन धन्दामा वीभत्स जिन्दगी बिताएकी सन्ध्याको कुरा सुनी सच्चाईको मार्गमा लाग्न दीपले प्रेरणा दिनु, सच्चाई कै मार्गमा पहुँला कपडा लगाउने र सेता कपडा लगाउनेले आफ्ना-आफ्ना दार्शनिक विचार बताउँदा सत्य छुट्याउन नसकी दीप अलमलमा पर्नु जस्ता (खण्ड ३, ४, ५, ६ र ९) घटनाक्रमले औपन्यासिक आख्यानको विकास भाग निर्माण भएको छ । जीवनलाई बुझ्ने गलत मार्गको खण्डन गर्दै मार्क्सवादी दर्शनले निर्माण गरेको सच्चाईको मार्गमा दीपले प्रस्थान गर्नु, सच्चाईको यात्रा रोक्न खडा भएको सिंहराज जस्तासँग प्रतिवाद गर्दै दीप क्रान्तिमा अधिबढ्नु, सच्चाईको यात्रामा देखापरेका अवसरवादी र उग्रवादी चरित्रको खण्डन

गर्दै आशा र विश्वासका साथ दीप निरन्तर क्रान्तिमा लागि रहनु, दीपले सच्चाइको सिपाहीबाट च्युत बन्न नसक्ने उद्घोष जेलको यातनागृहबाटै गर्नु, सन्ध्या र दीपबीच वर्गीय प्रेम सम्बन्ध रहनु र सत्ताका राक्षसी सिपाहीद्वारा अमानवीय तरिकाले दीपको हत्या गरिनु, (खण्ड ७, ८, ९ र १०) को मध्यसम्म) जस्ता घटनाक्रममा औपन्यासिक कथानकको उत्कर्ष भाग देखिएको छ । दीपको सहादत पश्चात् सन्ध्याले जेलमा गएर दीपले लेखेको सन्देश पढ्नु, जङ्गलमा गएर दीपको लास भेटाउनु र उसको विचारपथ पछ्याइरहने घोषणा गर्नु (खण्ड १० को अन्तिम भाग) जस्ता घटनाक्रमले औपन्यासिक कथानकको अपकर्ष भाग बुनिएको छ । विशाल जनताको साथमा रही दीपले उठाएको झण्डा बोकेर सन्ध्या वर्गयुद्धमा होमिएकी र जनताको विजय हुँदै गरेको घटनाक्रम (खण्ड ११) औपन्यासिक कथानकको उपसंहार भाग रहेको छ ।

४.५.२ चरित्रचित्रण

सच्चाइको गीत उपन्यासमा भिनो आख्यानमा थोरै पात्रको उपस्थिति भएको पाइन्छ । दीप र सन्ध्याजस्ता मूर्त र मञ्चीय पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ । दयालु, सिपाही जस्ता गौण पात्रको पनि प्रयोग गरिएको छ । यी पात्रहरू मार्क्सवादी विचारद्वारा प्रशिक्षित भई सम्भ्रौताहीन वर्गसङ्घर्षमा लामबद्ध छन् । यी पात्रले मानव मुक्तिका खातिर सारा जीवन समर्पण गरेका छन् । सच्चाइको गीत उपन्यासका पात्रहरूको चित्रण निम्नानुसार गरिएको छ ।

(क) दीप

सच्चाइको गीत उपन्यासमा दीप नायक तथा प्रमुख पात्र हो । उपन्यासको पहिलो खण्ड देखि दसौँ खण्ड सम्म दीपको उपस्थिति रहेको पाइन्छ । उसले वीभत्स, उत्पीडित जनताको पक्षधर भएर लडिरहने क्रान्तिकारी चरित्र बोकेको छ । ऊ विद्रोही स्वभावको छ भने अन्तिमसम्म पनि सम्भ्रौताहीन युद्ध लडिरहेको छ । गरिब, शोषित, घरपरिवारमा जन्मिएको दीपले सच्चाइको मार्गमा हिँड्दा भने घरपरिवारबाट साथ र समर्थन पाउन सकेको देखिँदैन । घरबाट विद्रोह गरी आफूभित्र रहेको वैचारिक द्वन्द्वलाई तिखाउँदै मानवमुक्तिको लागि सच्चाइको मार्ग नै एक मात्र विकल्प भएको विचार दीपले यसरी व्यक्त गरेको छ ।—

“सुख त सच्चाइभिन्न छ, जसले मानवलाई सारपूर्ण तुल्याउँछ । म कथित आनन्दको मार्ग गर्नाका निम्ति संसारमा आएको होइन । विपत्तिहरूको सामना गरेर सभ्यताको भण्डा गाड्नु म आफ्नो दायित्व सम्भन्धु । मलाई थाहा छ, कठिन बाटोको यात्रा अनन्तकालसम्म मानवजातिले गर्नुछ, त्यो मार्गमा म थोरै मात्र हिँडेको छु” (पृ. २४) ।

दीप सच्चाइको मार्गबाट विचलित गराउन आउने काँडा, दुङ्गेवगर, पहिरो, माटाका डल्ला, पहाड, नदीजस्ता अप्ठ्यारासँग जुधेको छ । कछुवा, भ्यागुता, गोमन, सिंहराजा जस्ता धनी र शक्ति सम्पन्न जनताका दुस्मनसँग सम्भौताहीन लडाई लडी विजय प्राप्त गरेको छ । हरेक वाधा र गलत प्रवृत्तिका विरुद्ध अनवरत सङ्घर्षरत दीपले सन्ध्यालाई वर्गीय प्रेम गरेको छ । सङ्घर्षको मैदानमा अगाडि बढिरहेको बेला खुनी शासन सत्ताका राक्षसी सिपाहीद्वारा जेलबाट जङ्गलमा लिएर मारिएको दीपले पहाडभन्दा गड्ढो मृत्युवरण गरेको छ । दीप सच्चाइको गीत उपन्यासमा लिङ्गका आधारमा पुरुष कार्यका आधारमा प्रमुख, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा गतिशील, जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आवद्धताका आधारमा बद्ध पात्रका रूपमा देखा परेको छ ।

(ख) सन्ध्या

सन्ध्या सच्चाइको गीत उपन्यासकी सहायक तर नायिका पात्र हो । सडक बढार्ने, गरिब तिरस्कृत परिवारकी छोरीको रूपमा जन्मिएकी सन्ध्या जीवनको वास्तविक अर्थ नबुझेर अल्लारे यौवनमा एउटा सम्पन्न व्यक्तिसँग प्रेमसम्बन्ध गाँस्न पुगेकी छ । पेट बोके पश्चात् स्वास्नीको रूपमा अस्वीकार गरिएकी सन्ध्या घरबाट समेत बहिष्कृत भएकी छे । ऊ विवश भएर पेट पाल्नको लागि देहव्यापारमा संलग्न भई वीभत्स जिन्दगी बिताउन बाध्य भएकी छे । दीपसँगको सम्पर्कबाट भने गलत कार्य त्याग्दै जीवन जगत्लाई सच्चाइको दृष्टिकोणबाट हेर्न थालेकी छे । त्यसपछि ऊ आशा र विश्वासका साथ क्रान्तिपथमा विचलित नभई मानव मुक्तियात्रामा निरन्तर सहभागी हुँदै आएकी छे । जनदुश्मनका राक्षसी गणद्वारा दीपको अमानवीय तरिकाले हत्या गरिएपछि क्रान्तिको लागि उठाइएको सच्चाइको ध्वजा उसले बोकेकी छे । मानव जातिको अन्तिम लडाइमा विशाल सङ्गठन सहित विजय प्राप्त गर्दै गएकी छे । सन्ध्या लिङ्गका आधारमा स्त्री कार्यका आधारमा सहायक, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा गतिशील,

जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आबद्धताका आधारमा बद्ध पात्रका रूपमा देखा परेकी छे ।

यी बाहेक यस उपन्यासमा फरक-फरक वैचारिक धार बोकेका सादा पोसाक लगाउने र पहेला पोसाक लगाउने मान्छे, भनेर अमूर्त र प्रतीकात्मक पात्रको पनि प्रयोग गरिएको छ । भ्यागुता, कछुवा, कमिला, भालु, गोमन, सिंहराजजस्ता प्रवृत्तिगत विशेषता बोकेका गैर मानवीय प्रतीकात्मक अमूर्त पात्रहरूको पनि प्रयोग यस उपन्यासमा गरिएको छ ।

४.५.३ परिवेश

दर्शन बुझाउने विचारप्रधान उपन्यास भएकाले सच्चाइको गीतमा मुर्तरूपमा स्थानको चित्रण गरिएको छैन । तैपनि दीपको घरपरिवारले गरेका, दुःख, उकाली ओराली र सन्ध्याको परिवारको सडक सफा गर्ने कार्यले नेपालकै ग्रामीण तथा सहरी क्षेत्रको भ्रमलको दिएको पाइन्छ । औपन्यासिक आख्यानले लिएको समयावधि प्रष्ट नभए तापनि शोषित, उत्पीडित दीपको परिवार तथा मजदुरी गरेर खाने सन्ध्याको परिवारको चित्रण, सत्ताका साक्षसी गणले सच्चाइको सिपाहीलाई जेल हालेको र हत्या गरेको प्रसङ्गले राजाको प्रत्यक्ष शासनकालको भ्रमलको दिएको छ । दीप भयावह नदीमा फालिएको स्थितिमा, दीप गोमनका अगाडि पर्दा आएका चुनौतीमा र दीपको हत्या गरिँदाको स्थितिमा भयावह परिस्थितिको चित्रण गरिएको पाइन्छ । दीपको गरिब परिवार र सन्ध्याको तिरस्कृत श्रमिक परिवारको चित्रणमा वर्गीय सामाजिक परिवेश देखाइएको छ । आत्मागत रूपले दीपले गरेको वैचारिक सङ्घर्ष, विचारको प्रकृटीकरण, सन्ध्याको स्वभाव, विचार र दयालु सिपाहीको भित्री कुराले आन्तरिक परिवेशको भ्रमलको दिएका छन् । रूपवती सुन्दरीको नग्न शरीरमा सर्पले चुम्बन गरेको र नाङ्गो परेवाजस्ता यौनसँग जोडिएका कुराले भ्रष्ट सांस्कृतिक पर्यावरणको छनक दिएका छन् । यस उपन्यासमा दार्शनिक विचारको विषयवस्तु समावेश गरिएकाले समय र स्थानको चित्रणमा भने केही कमजोरी रहेको पाइन्छ । तर परिस्थितिको चित्रण भने उपयुक्त ढङ्गकै रहेको देखिन्छ ।

४.५.४ उद्देश्य

सच्चाइको गीत उपन्यासको मुख्य उद्देश्य गलत विचारको खण्डन गर्नु र मार्क्सवादी दार्शनिक विचारको वकालत गर्नु, रहेको पाइन्छ । गलत बाटो र गलत बुझाइले अलमलमा परेका शोषित पीडितहरूलाई सत्यतथ्य जानकारी गराई सच्चाइप्रति आबद्ध हुन अभिप्रेरित गर्ने वैचारिक लोककल्याणकारी उद्देश्य पनि यस उपन्यासले लिएको छ । मानव मुक्तिका लागि निराशा र कुण्ठालाई त्यागेर सङ्घर्षमा आशावादी भएर बाँच्नु नै जीवनको सार्थकता भएको कुरा यस उपन्यासमा यसरी व्यक्त गरिएको छ – “खानका लागि मात्र नबाँच, तिम्रो अगाडिको पर्दा च्यात्न जीवनको बाटोमा बढ, जीवन र जगत्लाई बुझ र स्वर्गीय भविष्यका निमित्त जीवनलाई समर्पित गर ” (पृ. ११) ।

सच्चाइको मार्गका रूपमा क्रान्तिकारी र सारमा गैरक्रान्तिकारी चरित्र बोकेका प्रवृत्तिहरू जन्मने गरेका हुन्छन् । ती प्रवृत्तिहरू संशोधनवादी वा उग्रवादी भड्काउमा देखिने गरेका हुन्छन् । अन्ततः ती प्रवृत्तिले जनतालाई धोका दिएको र क्रान्तिलाई पर धकेलिदिएको कुरा उपन्यासमा यसरी व्यक्त गरिएको छ – “जसले जनतालाई दुहाइदिएर नै सच्चाइ मार्गलाई भत्काउने काम गर्दछन्, सच्चाइको मुटुमा छुरी रोप्छन्” (पृ. २९) ।

यसरी प्रस्तुत गरिएको मार्क्सवादी दार्शनिक विचार वर्ग सङ्घर्ष, मानवमुक्तिको लागि पात्रहरूले गरेको बलिदान र समर्पण जस्ता तथ्यले सच्चाइको गीत उपन्यासले वैचारिक उद्देश्य बोकेको पाइन्छ ।

४.५.५ दृष्टिबिन्दु

सच्चाइको गीत उपन्यासमा दीप र सन्ध्या जस्ता पात्रको प्रयोग गरिएको छ । दीपले गरेको सङ्घर्ष, प्राप्त गरेको मार्क्सवादी विचार र गौरवमय बलिदानको सेरोफेरोमा उपन्यास अगाडि बढेको छ । दीप पात्रका माध्यमबाट उपन्यासकारले आफ्नो विचार व्यक्त गरेका छन् । निःस्वार्थ क्रान्तिप्रतिको समर्पण भाव दीपले यसरी व्यक्त गरेको छ :

“म मानवजातिको सच्चाइको प्रतिनिधिलाई स्वीकार गर्छु, त्यसका आचार संहितालाई मान्छु र अनुशासनको यथार्थलाई कठोरपूर्वक आत्मसात् गर्न चाहन्छु तर म मानवजातिको सिपाहीभन्दा अरू बढी हुन सक्तिन” (पृ. ५९) ।

यसरी सच्चाइको गीत उपन्यासमा मूल कथ्यको रूपमा रहेको मार्क्सवादी दार्शनिक विचार दीप पात्रका माध्यमबाट व्यक्त भएकाले तृतीय पुरुष (बाह्य) दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरिएको छ ।

४.५.६ भाषाशैली

सच्चाइको गीत उपन्यासमा सरल भाषाको प्रयोग गरिएको छ । भाषिक सरलतामा स्वभाविक प्रतीक र विम्बहरूको प्रयोग धेरै गरिएको छ । मार्क्सवादको दार्शनिक विचार, वर्गसङ्घर्ष र मानवमुक्तिजस्ता विषय तथा राजनीतिक चरित्रबोध हुने प्रतीकहरूको प्रयोग यस उपन्यासमा गरिएकाले मार्क्सवादी विचारको सूक्ष्मबुझमा कमी रहेका पाठकलाई भने बुझ्न धौ-धौ पर्ने देखिन्छ । ढुङ्गेधारा, काँडा, पहिरो, ढुङ्गा, र माटाका डल्ला आदिमा अप्ठ्यारो परिस्थितिको चित्रण गरिएको छ । भ्यागुता, कछुवा, गोमन, कमिला, सिंहाराजा, राक्षसीगण जस्ता प्रतीकको प्रयोग यस उपन्यासमा गरिएको छ । लड्डु, सुन्दरी, परेवाका नग्न तस्विर, सुन्दरीको नग्न तस्विरमा सर्पले गरेको चुम्बन आदि सुखभोग, यौन विलास र नैतिक पतनका प्रतीक हुन् । यिनले पुँजीवादी छाडा संस्कृतिको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । यस उपन्यासको केही ठाउँमा टुकबन्दी युक्त भाषाको प्रयोग गरिएको छ ।

‘रोटीका लागि पाखुरा खियाउनु पर्थ्यौं’

भोटीका लागि पसिना बगाउनु पर्थ्यौं ।

नामको कनुन, बेकामका अदालत आदि । (पृ. ९)

सच्चाइको गीत उपन्यासको खण्ड तीन, सात, आठ, दस र एघारका केही अंश कवितात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसले उपन्यासकारको कवि क्षमता प्रदर्शन गरेको देखिन्छ भने औपन्यासिक आख्यानमा भावगत सघनता प्रदान गरेको पाइन्छ । यसरी प्रस्तुत उपन्यासको भाषा सरल किसिमको छ भने त्यही सरलता भित्रै प्रतीकात्मक र कवितात्मक शैली समावेश गरिएको छ ।

४.५.७ निष्कर्ष

दीपले गरेको सङ्घर्ष, उसले प्राप्त गरेको मार्क्सवादी विचार र मानव मुक्तिको लागि ग्रहण गरेको बलिदानको विषयवस्तुलाई आख्यानीकरण गरी सच्चाइको गीत उपन्यास

लेखिएको छ । जम्मा एघार खण्डमा विभाजन गरिएको यस उपन्यासमा दीप र सन्ध्या जस्ता पात्रको प्रयोग गरिएको छ भने केही प्रतीकात्मक पात्रको पनि उपस्थिति गरिएको छ । आख्यानको विस्तारीकरण, परिवेशको चित्रण र पात्रगत द्वन्द्वको सबलीकरण जस्ता सीमा रहेको यस उपन्यासमा मार्क्सवादी विचारको परिपुष्टता र जीवनमा त्यसको आवश्यकतालाई सघन रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुमा लेखिएको यस उपन्यासमा सरल भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको छ । भाषिक सरलतामा स्वभाविक प्रतीकहरूको प्रयोग गरिएको छ । वैचारिक सबलता, वर्गीय पक्षधरता, प्रयोजन मूलक सुन्दरता, शोषक वर्गको पतन उत्पीडित वर्गको उत्थानजस्ता सन्दर्भले मार्क्सवादी सौन्दर्यका दृष्टिमा सच्चाइको गीत उपन्यास अक्ल रहेको पाइन्छ । यो उपन्यास जीवन जगत्लाई बुझ्ने र बदल्ने राजनीतिक दर्शनको दस्तावेज हो । यसर्थ जीवन जगत्लाई बुझ्ने र मानवमुक्तिको लागि सही विचार प्रस्तुत गर्ने गरिएकोले सच्चाइको गीत उपन्यास मार्क्सवादी चिन्तन दृष्टिमा लेखिएको प्रगतिवादी फाँटको सघन वैचारिक उपन्यास बन्न पुगेको छ ।

४.६ बनमाराका बुटाहरू उपन्यासको विश्लेषण

४.६.१ कथावस्तु

बनमाराका बुटाहरू उपन्यासमा नेपाली समाजको राजनीतिक विषयवस्तु भएको कथावस्तु समावेश गरिएको छ । समाजमा एउटा आफ्नो मात्रै अस्तित्व स्वीकार गरी नितान्त व्यक्तिगत स्वार्थमा तल्लीन रहने र अर्को समानता स्वतन्त्रता, मानवीयताको चाहना राखी समाजलाई नयाँ मूल्यमान्यतामा रूपान्तरण गर्नुपर्दछ भन्ने गरी दुई वर्ग रहेका छन् । पहिलो वर्गको प्रतिनिधित्व सामन्त पुँजीपतिले गरेका छन् भने दोस्रो वर्गको प्रतिनिधित्व गरिब, किसान, मजदुरले गरेका छन् । जसरी जङ्गलमा हुने बनमाराले अन्य बोट विरुवाको नास गर्दै आफ्नो मात्रै उपस्थिति देखिरहेको हुन्छ त्यस्तै चरित्र सामन्त पुँजीपति वर्गमा रहेको पाइन्छ । बनमाराको नास हुन सल्लाघारीको आवश्यकता परेजस्तै समाजमा बनमारा शैली र प्रवृत्तिको नास गर्न नयाँ विचार र प्रयत्नको आवश्यकता पर्दछ भन्ने कथावस्तु बनमाराका बुटाहरू उपन्यासमा समावेश गरिएको छ । यस उपन्यासको कथावस्तु निम्नानुसार रहेको छ ।

बुद्धिलाल, मनलाल र धनलालले गाउँमा अन्धविश्वास, कुरीति र भ्रम फैलाएर शासन सञ्चालन गर्नु,, आइते र मङ्गले जस्ता छोरालाई दुःख साथ जैदे कामीले हुर्काउनु, मृत्युको मुखमा छट्पटाइ रहेको जैदे कामीसँग मनलालले पहिलो चुनावमा भोट माग्नु चुनावमा विजयपश्चात् मनलाल, बुद्धिलाल र धनलालले शोषणको योजना बनाउनु, तिरोको नाममा गाउँलेको चर्को शोषण गर्नु, धनलालले घाटी कामी र विकासी मगरकी छोरीहरू विदेशमा लगेर बेच्नु, तिरो नबुझाउने आइतेलाई तड्पाई-तड्पाई मार्ने योजना अनुसार कित्ते कागज खडा गरी जग्गा हडप्ने योजना बनाउनु जस्ता (खण्ड ३, ४ र ५) घटनाक्रमले उपन्यासको आरम्भ भाग बनेको छ । बुद्धिलालको योजना अनुरूप पञ्चकचहरीमा चल्लुरामलाई विवश बनाई बहस गर्न लगाएर आइतेको जग्गा हडप्नु, घर न बास भएको दुःखी आइतेलाई गोमतीले आफ्नो घर लिएर जानु, बुद्धिलाल, मनलाल र धनलालहरूले विजयभोज चलाउनु, आइतेलाई ठेगान लगाउने बारे छलफल गर्नु, समयको सम्बोधन पछि आइते र गोमतीहरू वैचारिक रूपमा खारिँदै जानु, आइते र गोमतीको खुसी र इच्छामा चल्लुराम रमाउँदा बुद्धिलालहरू अत्तालिनु, आइतेको चियो गर्न गएको मनलाल, मङ्गले र आइतेको प्रतिवादले लज्जित भइ फर्किनु, पैसा बाँडेर र विकासे नारा दिएर चुनाव जित्ने टुङ्गोमा बुद्धिलालहरू पुग्नु, मनलालको दोस्रो कार्यकालमा पनि शोषण कायमै रहँदा आइतेले हाँक दिनु, धनलालको हलोजुवामा आगो लगाउनु, आइतेको बढ्दै गएको शक्तिलाई निस्तेज पार्न गोमतीको अस्मिता लुटी हत्या गर्ने योजना बनाउनु जस्ता (खण्ड ६, ७, ८, ९, १०, ११ र १२) घटनाक्रममा औपन्यासिक आख्यानको विकास भाग बुनिएको छ । दोस्रो चुनावमा आइतेले विरोध गरेकाले गोमतीको हत्या गरी आइतेलाई वारेन्ट जारी गर्नु, आइते लाइ नै हत्यारो सावित गर्न खोज्नु, आइते गाउँमा फर्किँदा गोमती विनाको गाउँ उराठ देख्नु, बुद्धिलालको योजना मुताविक सुर्मादेवीको स्थापना र गोमतीको हत्या गरी आइतेलाई खेद्नु, बुद्धिलालहरूलाई आइते नयाँ युगको हस्तक्षेपकारी भएको स्मरण हुनु, तिरो उठाउन गएको मनलाललाई जनताले खेद्नु, पुलिसको प्रयोग गरेर पनि आइतेलाई ठेगान लगाउन नसक्नु, चल्लुरामकी स्वास्नीलाई बोक्सीको आरोप लगाउने योजना असफल हुनु, आइतेलाई भ्रष्ट गरेर हत्या गर्ने योजना असफल हुनु, जग्गा दयाले होइन खोसेर लिने उद्घोष आइतेले गर्नु, आइतेलाई कसैगरे पनि गलाउन नसकिएपछि पञ्चायती व्यवस्थाको पतनसँगै बुद्धिलालहरूले आफ्नो हार स्वीकार गर्नु, व्यवस्था परिवर्तनसँगै आइतेको दलबलले मनलाललाई कालोमोसो दली मुक्का प्रहार गर्नु, धनलालको सम्पतिमा आगो लगाउनु,

राजनीतिक रूपमा बुद्धिलालहरू पतन हुनुजस्ता (खण्ड २, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०) घटनाक्रमले औपन्यासिक आख्यानको उत्कर्ष भाग बनेको छ। वि.सं. २०४६ सालपछि व्यवस्था परिवर्तन भए पनि जनताको अवस्था परिवर्तन नहुनु, आइतेद्वारा मनलालहरू चुनावमा परास्त हुनु, बुद्धिलालहरूको गुटमा फूट आई धनलाल अलग्गनु, बुद्धिलाल र मनलालद्वारा धनलालको हत्या गरी मङ्गलेलाई जेल चलान गरी अरूलाई वारेन्ट जारी गर्नु, बुद्धिलाल र मनलाल बीच पनि फूट देखापर्नु, बुद्धिलालले मनलाललाई पनि सिध्याउने सोच बनाउनु, प्रवृत्ति रक्षार्थ एकलै भए पनि बुद्धिलाल लड्न प्रयासरत रहनु जस्ता (खण्ड २१, २२, २३, २४, २५, २६) घटनाक्रमले औपन्यासिक आख्यानको अपकर्ष भाग बनेको छ। आइतेद्वारा बुद्धिलाल लखेटिदै गरेको (खण्ड २७) विषय उपन्यासको अन्तिम अर्थात् निष्कर्ष भाग रहेको छ।

४.६.२ चरित्रचित्रण

बनमाराका बुटाहरू उपन्यासमा करिव दुई दर्जन मानवीय पात्र र दुईवटा अमूर्त पात्रको प्रयोग गरिएको छ। यसमा आइते, गोमती, मङ्गले, चल्लुराम, गरिबवर्गका तर सचेत पात्रका रूपमा देखापरेका छन्। बुद्धिलाल, मनलाल, र धनलालले शोषकीय सामन्ती चरित्र बोकेका छन्। जैदे, गाजली, काले, गोरे, सेते, बुधे, सोमे, रिठे, भ्याकुरे, घाटीकारी, विकासी मगरहरू ग्रामीण जनस्तरको चेतना भएका गरिबवर्गका प्रतिनिधि पात्रका रूपमा देखापरेका छन्। रिखे, गन्जे, अनन्ते, नैने, चिम्रे, नारे, लटेहरू, गरिब, हरूवा, चरुवा, मनलालका पक्षपोषक खलपात्रका रूपमा देखिएका छन्। समय र बन्दुक जस्ता अमूर्त र अमानवीय पात्रको पनि प्रयोग यस उपन्यासमा गरिएको छ। यस उपन्यासमा प्रयोग भएका केही प्रमुख पात्रहरूको चरित्र चित्रण निम्नानुसार गरिएको छ।

(क) आइते

आइते गरिब वर्गको पक्षधर, क्रान्तिकारी मुख्य पात्र र नायकको रूपमा बनमाराका बुटाहरू उपन्यासमा सुरुदेखि अन्तिमसम्म देखा परेको छ। नेपालको ग्रामीण भेगमा मनलालको हली जैदे कामीको छोराको रूपमा जन्मिएको आइते एघार वर्षको उमेरमा टुहुरो बनेको छ। उसको एउटा भाइ मङ्गले छ। सानैदेखि विद्रोही स्वभावको आइते मनलाललाई तिरो नबुझाई शोषणको विरुद्धमा उत्रिएको छ। धनलालले कित्तै कागज बनाई जग्गा

हडपेपछि विचल्लीमा परेको आइतेले गोमतीको साथ र समर्थन प्राप्त गरेको छ । गोमतीको सभ्य सहयोग र समयको सम्बोधनपछि भने आइते विचार परिपक्व भएको छ । बुद्धिलालहरूको षड्यन्त्रले भूमिगत हुन बाध्य भई पञ्चायती व्यवस्था विरुद्धको आन्दोलनलाई व्यापक रूपमा अगाडि बढाएको छ ।

आइतेको उदाउँदै गरेको विजयी शक्तिलाई तेजोवध गर्न विभिन्न छलकपट गर्दै आएका बुद्धिलालहरूले थोरै जग्गा र पैसा फिर्ता दिएर आइतेको नास गर्न गरेको प्रपञ्चलाई चुनौति दिदै क्रान्तिकारी विचार यसरी व्यक्त गरिएको छ । – “हामी हाम्रो माटो फिर्ता लिन्छौं, तिमीहरूको दयाले होइन की हामी आफैँ खोसेर लिन्छौं । तिमीहरू भित्रको अमानवलाई नमारेर हाम्रा हकहरू सुनिश्चित हुँदैनन् । हामी लुटिएको माटोको सपनामा धेरै दिन बाँच्न सक्दैनौं त्यसैले हकको सुनिश्चितता कायम गर्न चाहन्छौं । ” (पृ. १४३)

निरन्तर सङ्घर्ष गरिरहेको आइतेले बुद्धिलाल मनलाल र धनलाल विरुद्ध राजनीतिक रूपमा बहुदलीय व्यवस्थाको स्थापना गरी विजय प्राप्त गर्दछ । बहुदलीय व्यवस्थामा भएको स्थानीय चुनावमा मनलाललाई परास्त गरेको छ । गोमती र धनलालहरूको हत्यामा मनलाल र बुद्धिलालको षड्यन्त्रले पुनः भूमिगत हुन बाध्य भएको आइते नयाँ युगको नयाँ व्यवस्था, नयाँ रीतिथिति निर्माण गर्न सङ्घर्षमा उत्रिएको छ । अन्त्यमा बुद्धिलाल रूपी बनमारालाई डढाउन मसाल बोकेर बुद्धिलाललाई लखेट्दै गरेको आइतेले भनेको छ – “म पुरानो युगलाई लखेट्दै आएको नयाँ युग हुँ” (पृ. १९९) । कुनै प्रलोभन र सम्भौतामा नफसेको रातो घामरूपी आइते नयाँ युग, नयाँ बिहानी बनेर जगत्मा उदाउँदै गरेको छ । यसरी बनमाराका बुटाहरू उपन्यासमा आइते लिङ्गका आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा प्रमुख, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा गतिशील, जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय, र आबद्धताका आधारमा बद्ध पात्रका रूपमा देखिएको छ ।

(ख) बुद्धिलाल

विश्वयुद्धमा लडाई लड्न मुलुक बाहिर गइ अवकासपछि गाउँ फर्किएको बुद्धिलाल बनमारा प्रवृत्तिको सिद्धान्तकार तथा प्रमुख खलपात्रका रूपमा यस उपन्यासमा प्रस्तुत भएको छ । समाजमा जालझेल, षड्यन्त्र गरेर आफ्नो वर्चस्व कायम राख्ने चरित्र उसले बोकेको छ । बुद्धिलाल आफू नदेखिईकनै मनलाल र धनलाल जस्ता साथी मार्फत प्रस्तुत

भएको छ । समाजमा एकछत्र शोषण गरी रजाइ गर्न मनलाललाई प्रधान पञ्च बनाएको छ । चेलीबेटी बेचबिखन गरी चोरी, डकैती, भुट्टा कागज खडा गरी धनलाललाई धन सञ्चय गर्न लगाएको छ । स्याल कराउँदा, कुकुर घरको धुरीमा चढ्दा, मूलपानीमा सेतो बस्त्रधारी घुम्दा, तारेभीर हिन्दिनाउँदा र इन्द्रेणी लाग्दा अनिष्ट हुने कुप्रथा चलाई आफ्नो अभीष्ट पूरा गर्ने दृढता प्रकट गरेको छ । चल्लुरामकी लाठी स्वास्नीको बलात्कार देखि गोमतीको हत्या र आफ्नो पूर्व साथी धनलालको हत्यामा समेत संलग्न रहेको छ । पञ्चायती व्यवस्था र त्यसको सूत्रधारको प्रतिनिधि पात्र बुद्धिलाल आफ्नो अभीष्ट पूरा गर्न जस्तोसुकै अपराध गर्न पनि पछि परेको छैन । धनलाल र मनलालको गुरुकोको रूपमा साथी भएर बुद्धिलाल देखापरेको छ । आफ्नो रूप र अस्तित्वको खोलुवा बुद्धिलालले यसरी व्यक्त गरेको छ ।

“म एउटा प्रवृत्ति हुँ, मेरो अस्तित्व अन्तिम सम्म रहन्छ, मनलाल र धनलालहरू मेरा आवरणहरू मात्र हुन् । यिनीहरू कुनै पनि समयमा नष्ट हुन सक्छन् तर म त्यसरी खत्तम हुन्न, मेरो अस्तित्व रहेसम्म मेरो आवरणमा विभिन्न लालहरूले प्रकट हुने अवसर पाउने छन् । म कहिल्यै पनि देखिने छैन, मानव जातिले मलाई प्रत्यक्ष देखेर कहिल्यै पनि सिकायत गर्न पाउने छैन, मेरो अमरत्व यही हो ” (पृ.८४) ।

अन्त्यमा सबैले साथ छोडेपछि एक्लो बनेको छ । नयाँ युगको आइतेद्वारा लखेटिदै गर्दा पुरानो युगको बुद्धिलालले भनेको छ – “म बनमाराका बुटाहरूको विजन हुँ, मेरो अस्तित्व रक्षार्थ अन्तिम सम्म पनि लड्छु ” (पृ.१९९) । यसप्रकार बनमाराका बुटाहरू उपन्यासमा बुद्धिलाल लिङ्गका आधारमा पुरुष,कार्यका आधारमा प्रमुख, प्रवृत्तिका आधारमा प्रतिकूल, स्वभावका आधारमा गतिशील, जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय, र आबद्धताका आधारमा बद्ध पात्रका रूपमा देखिएको छ ।

(ग) गोमती

बनमाराका बुटाहरू उपन्यासमा गोमती चल्लुराम कामीकी छोरी तथा आइतेकी प्रेमीकाका रूपमा देखा परेकी छे । क्रान्तिकारी चरित्र र सहायक पात्रका रूपमा यस उपन्यासमा देखापरेकी गोमतीले जीवनलाई नयाँ रूपमा हेर्ने र व्यहोर्ने चाहना गरेकी छे । उसले आइतेलाई विगतदेखि नै सहयोग र साथ दिँदै आएकी हुन्छे । ऊ गरिब निमुखाको पक्षमा रहँदै त्रिलालका विपक्षमा उभिएकी छे । उसले कुनै चुनौतिमा पनि सम्झौता गरेकी

छैन । बरु त्रिलालको षड्यन्त्रमा परि मारिएकी छे । हाम्रो समाजमा ठूलो सम्भावना र क्षमता बोकेका आम नेपाली नारीको मृत्यु गोमती भै हुन्छ भन्ने भक्तिको यस उपन्यासमा दिइएको छ । आत्म विश्वासी, जुभारु, आत्मावादी, परिवर्तनगामी, गोमतीलाई थप सङ्घर्षको भूमिका नदिइ मृत्युको मुखमा पुऱ्याएर आख्यानकारले आम गोमतीप्रति अन्याय गरेको देखिन्छ ।

(घ) मनलाल

बाबु बाजेको पालादेखि सत्ता र शक्तिको भक्त बनेर आफ्नो दुनो सोभ्याउने परिवारको पृष्ठभूमिमा जन्मेको मनलाल खलपात्रको रूपमा उपन्यासमा देखा परेको छ । बुद्धिलालको निगाहले तीन पटक प्रधानपञ्च बन्न सफल भएको छ । बुद्धिलालको बुद्धि र धनलालको धनको सहायताले उसले सत्ता प्राप्त गरेको छ ऊ पञ्चायती व्यवस्था सञ्चालन गरेको सत्ताधारीको प्रतिनिधि चरित्र हो । उसले विभेदकारी, भ्रष्ट, गन्हाउने भुट व्यवस्थाको पक्षपोषण गरेको छ । बुद्धिलालको योजना अनुसार तिरोको रूपमा जनताको शोषण गरेको छ । गोमतीलाई मार्न र आइतेलाई सिध्याउन आफैँ सरिक भएको छ । आफ्नै साथी धनलालको हत्यामा पनि सरिक भएको छ । उसले बुद्धिलालले अह्नाय बमोजिमका सबै योजना कार्यान्वयन गरेको छ । बनमाराको बोटको जस्तै चरित्र बोकेको छ । विभिन्न षड्यन्त्र जालभेलमा टिकेको मनलालको राजनीति पञ्चायती व्यवस्थाको पतनसँगै संकटमा परेको छ । चौथो पटकको चुनावमा आइपुग्दा आइतेद्वारा पराजित भएको छ । अन्त्यमा बुद्धिलालसँग सम्बन्ध विच्छेद गरी कतै हराएको देखिन्छ ।

(ङ) धनलाल

शासन सत्ताको आडमा बसेर शोषण गर्न पल्केका शोषकहरूको प्रतिनिधि पात्रका रूपमा धनलाल देखापरेको छ । उसको उपस्थिति बुद्धिलाल र मानलालको सहयात्रीको रूपमा रहेको पाइन्छ । बुद्धिलालको योजना र धनलालको सत्ताको आडमा धनलालले गाउँका चेलीलाई सीमापारी पुऱ्याएको छ । आइतेको जग्गा किर्तेकागज बनाई हडपेको छ । अन्यायपूर्ण तरिकाले अकृत सम्पत्ति जोडेको छ । जहिले पनि धन लगानी गरी मुनाफा सहित फिर्ता लिन उद्धत रहेको पाइन्छ । मनलालको सत्ता बहिर्गमनसँगै आफ्नो उद्देश्य पूरा नहुने देखेर बुद्धिलाल र मनलालसँग सम्बन्ध विच्छेद गरेकी छ । अन्त्यमा मनलाल र

बुद्धिलालद्वारा मारिएको छ । समाजका माभ्रमा बनामारा प्रवृत्तिको विष पात्रका रूपमा रहेको धनलालले व्यक्तिगत उद्देश्य पूरा गर्न जोसँग पनि गठबन्धन गर्न सक्ने नेपाली समाजमा रहेको एउटा वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

(च). चल्लुराम

उपन्यासमा चल्लुराम आम नेपाली जनताको प्रतिनिधि पात्रको रूपमा देखा परेको छ । उसले एक बटुको जाँडको मूल्यमा बुद्धिलालको हली र मतियार भइ जीवन बिताएको छ । बुद्धिलालले उसकी लाठी स्वास्नीलाई बलत्कार गर्दा समेत केही गर्न सकेको छैन । उसले शोषित, पीडित, प्रताडित बनेर त्रिलालको योजना मुताविक आइतेको जग्गा हडप्ने भुटो षड्यन्त्रको साक्षी बन्न विवश छ । आफ्नै छोरी गोमतीको षड्यन्त्रपूर्वक हत्या भएपछि मात्रै हत्यारो आइते होइन बुद्धिलाल हो भन्ने उद्घोषको साथ अन्यायका विरुद्ध बोल्न थालेको छ । भूमिगत अइतेको प्रशिक्षणले त्रिलालको जालझेल, षड्यन्त्र विरुद्ध जनतालाई सु-सूचित गर्नेकाम गरेको छ । जीवनको उत्तरार्धतिर त्रिलालको विरुद्ध आइतेको पक्षधर बनेर दरिलो उपस्थिति देखाएको छ । उसको भूमिका पहिला व्यक्तिगत भए पनि पछि क्रमशः वर्गगत रूपमा देखिएको छ ।

यी बाहेक मङ्गले र गाजली गरिब वर्गप्रति माया र शोषकवर्गप्रति धृणा भाव राख्ने सामुहिक चेतना बोकेका पात्र हुन् । जैदे कुसंस्कार र कुपरम्पराको शिकार बनेको शोषण, उत्पीडन सहनु भाग्य ठान्ने निम्न चेतना भएका आम जनताको प्रतिनिधि पात्र हो । घाँटी कामी र विकासी मगर छोरीहरू हराएर अन्यायमा परेका स्मृति पात्रका रूपमा देखा परेका छन् । काले, गोरे, सेते, बुधे, सोमे, रिठे, म्याकुर, जस्ता गरिब र क्रान्तिका समर्थक पात्र नेपथ्यीय भूमिकामा रहेका छन् । रिखे गञ्जे, अनन्ते, नैने, चिम्रे, नारे, लते जस्ता मनलालका भरौटे पात्र पनि नेपथ्यीय भूमिकामा छन् । अमूर्त पात्रको कथामा आएका समयले क्रान्ति वा परिवर्तन र बन्दुकले भौतिक लडाइको प्रतिनिधित्व गरेका छन् ।

४.६.३ परिवेश

बनमाराका बुटाहरू उपन्यासमा स्पष्ट रूपमा औपन्यासिक आख्यानले लिएको ठाउँको किटानी त गरिएको छैन तर यहाँ आइतेहरू दलित समुदायका, घाटी मगरहरू जनजातिका र मनलालहरू सम्भवतः क्षेत्री, बाहुन समुदायका भएको चित्रण गरिएकोले

नेपालको पश्चिमी पहाडी गाउँको मिश्रित सामाजिक परिवेश भएको देखिन्छ । उपन्यासमा आख्यानकारले सल्यान जिल्लाको लुहाम, फालावाङ, त्यस्तै दाङको मखनटाकुरी, तुलसीपुर अनि नेपालगञ्ज जस्ता ठाउँको जानकारी दिएका छन् । भ्रामक कुसंस्कार फैलाएर चर्को शोषण गरिएको गाउँको आख्यान रहेकाले उक्त गाउँ नेपालकै पश्चिमी पहाडतिरको रहेको स्पष्ट हुन्छ । उपन्यासमा बहुदल आउनु भन्दा अगाडि तीनपटक मनलाल प्रधानपञ्च भएको, वि.सं. २०४६ सालमा बहुदल आएको र त्यसपछिको स्थानीय चुनावमा आइतेले जितेको उल्लेख गरिएकोले वि.सं. २०३२/०३३ देखि वि.सं. २०५१/०५२ सम्मको समयावधि यसमा समावेश गरिएको पाइन्छ । पञ्चायती व्यवस्थाका प्रधानपञ्चले गाउँमा चलाएको हैकम, शोषण, उत्पीडनको चित्रण मनलालको शासनशैलीमा व्यक्त गरिएको छ । सुर्मादेवीको छत्रछायाँ, स्याल कराउँदा, इन्द्रेणी लाग्दा, तारेभीर हिन्दिनाउदा, मूलपानीमा कालो वस्त्र धारी देखापर्दा, कुकुर धुरी चढ्दा, गाउँमा अनिष्ट हुने भ्रमपूर्ण संस्कारले सामाजिक परिवेशको जानकारी गराएको पाइन्छ । गोमतीको हत्याले गाउँ स्तब्ध बनेको, गोमतीबिनाको गाउँमा आइतेले उराठ महसुस गरेको, बुद्धिलाल भाग्दै गर्दा टाउकोमा आगो बलेको, नाकमुखबाट रगत बगेको, मसाल बोकेर आइतेले खेद्दै गरेको जस्ता परिस्थितिको चित्रण गरिएको छ (आचार्य, २०६५ : ४) । लगानी गरेपछि मुनाफा सहित असुल खोज्ने धनलालको आन्तरिक प्रवृत्ति, आफ्नो उपस्थितिमा अरूको अस्तित्व स्वीकार नगर्ने बुद्धिलालको प्रवृत्ति, मनलालको शोषकीय प्रवृत्ति, आइतेको परिवर्तनगामी चेतना, चल्लुरामको विवश मनःस्थिति जस्ता आन्तरिक परिवेश प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । पञ्चायती व्यवस्थाको दबदबा, बहुदलीय व्यवस्थाको आगमन पछि व्यवस्था परिवर्तन भए पनि जनताको अवस्था परिवर्तन नभएको स्थितिको चित्रण पनि गरिएको छ । यस उपन्यासमा स्थानगत चित्रणमा केही कसर देखिए तापनि कालक्रम र परिस्थितिको चित्रण भने उपयुक्त ढङ्गले गरिएको छ ।

४.६.४ उद्देश्य

बनमाराका बुटाहरू उपन्यासले समाजमा रहेका बनमारा प्रवृत्तिको अन्त्य गरी समाजलाई यथास्थितिमा राख्ने र परिवर्तनकारीलाई सिध्याउने खेलमा बनमारा प्रवृत्तिको सामन्त पुँजीपतिहरू समावेश भएका हुन्छन् । उनीहरूले आफ्ना छत्रछायामा अरूको अस्तित्व स्वीकार गरेका हुँदैनन् । विभिन्न रङ्गको अस्तित्वमा आएका बनमारा प्रवृत्तिहरूले

आफ्नो वर्चस्व कायम राख्न हरविधि प्रयोग गरेका हुन्छन् । शोषण गर्न विभिन्न भ्रम, धर्म, नियमको हवाला दिन्छन् । तिनको नीतिको विरोध गर्नेलाई लोभलालच देखाउने सम्झौता गर्ने र भौतिक आक्रमण गर्ने सम्मका विधि प्रयोग गर्दछन् । तर साहस, आँट र विश्वासका साथ परिवर्तनको पथमा हिँडिरहनेहरूले यी सबै चुनौतिको सामना गर्न सकेका हुन्छन् (आचार्य, २०६५ : ४) ।

कुनै लोभ लालच र सम्झौतामा नफसेर सत्यताको पक्षमा निरन्तर क्रान्तिमा लड्नेहरू अन्ततः विजयमा पुगेका हुन्छन् । कहिल्यै नढल्ने र नमर्ने भनिएका महाशक्ति पनि परिवर्तनको सामु कहिल्यै नउठ्ने गरी ढल्नु परेको छ । जनताको विजयको नयाँ युग रातो घाम जस्तै उदाउँदै आउँछ भन्ने विचार उपन्यासमा यसरी व्यक्त गरिएको छ ।

“कालोमैलो पखाल्दै आउँछ त्यो, भविष्यको सुख बोकेर आउँछ त्यो, संसारका सबै आणविक बमहरूको हुकाँर माथि आगो भोस्दै आउँछ त्यो, मान्छे-मान्छे बीचको भेदलाई समाप्त गर्दै आउँछ त्यो, शान्तिको झण्डा फहराउँदै आउँछ त्यो, रातो घाम सहित आउँछ त्यो ....।” (पृ.१७३) ।

यसरी सामन्त पुँजीपतिहरूले बनमारा प्रवृत्ति बोकेको हुन्छन् तिनीहरूको रूप रङ्गलाई बेलैमा चिनेर त्यसको अन्त्य गर्न अनवरत सङ्घर्ष गर्नुपर्छ र अन्त्य अवश्यम्भावी छ भन्ने मार्क्सवादी सिद्धान्तको वैचारिक उद्देश्य यस उपन्यासले लिएको पाइन्छ ।

४.६.५ दृष्टिबिन्दु

बुद्धिलाल, मालाल र धनलालको जीवन प्रवृत्ति तथा आइतेको जीवन सङ्घर्षमा उनीहरूको बनमाराका बुटाहरू उपन्यासमा आइतेको माध्यमबाट आख्यानकारको विचार व्यक्त गरिएको छ । पुँजीपति सामन्तहरूले अँगालेको बनमारा प्रवृत्ति रक्षा गर्न गर्ने प्रयत्न र त्यसको खारेजी गर्दै सभ्य, सुन्दर समाज निर्माण गर्न आइतेहरूले गर्ने सङ्घर्ष अनि विजयको उद्घोष यस उपन्यासमा आइतेले यसरी व्यक्त गरेको छ ।

“म पुरानो युगलाई लखेट्दै आएको नयाँ युग हुँ” (पृ. १९९) । यसरी यस उपन्यासमा लेखक बाहिर बसी आइतेको माध्यमबाट औपन्यासिक विचार व्यक्त गरिएकाले तृतीयपुरुष (बाह्य) दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

४.६.६ भाषाशैली

बनमाराका बुटाहरू उपन्यासको भाषा सरल छ भने त्यही सरलता भित्र प्रतीकात्मक, आलङ्कारिक र कवितात्मक शैलीको प्रयोग गरिएको पनि पाइन्छ । कतै –कतै खसानी उपभाषिकाका दार, जम्किनु, खाप्चो, जस्ता शब्दहरूको प्रयोग गरिएका छन् । खानेमुखलाई छेक्न सकिन्न, रुने आँसु थाम्न सकिन्न, राडीको लोग्ने हुँदैन, टुहुराको कोही हुँदैन, के खोज्छस् कानो आँखो, चुच्चे ढुङ्गो उही टुङ्गो, हिड नभए पनि हिडको गन्ध, तँ आँट म पुन्याउँछु, गालाको लाली पाटाको बाली, सबैले रोज्छन् टपरी सबैले खोज्छन् पगरी, तै चुप मै चुप, बीरबलको खिचडी, जीउ बाँचे जिउलो, मुतको न्यानो, जस्ता उखान टुक्काहरूको प्रयोगले उपन्यास रसिलो बनेका छ । आदित्यको लाली पछ्याउँदै निशाको कालो लत्याउँदै, धनलालले परिवन्धमा पार्ने महाकाल महाजाल, महाताल हो, टोपीलालले नेता भोलीवाले साहु, केही शोकले सिध्याउँछ केही भोगले विताउँछ, केही रोगले गलाउँछ, आइतेहरू घोडा भै बाँच्नुपर्छ जस्ता टुकवन्दी, अनुप्रास र अलङ्कारयुक्त भाषिक शैलीको प्रयोग गरिएको छ । ....कालो मैलो पखाल्दै आउँछ त्यो, भविष्यको सुख बोकेर आउँछ त्यो, संसारका सबै आणविक वमहरूको हुँकारमाथि आगो भोस्दै आउँछ त्यो, मान्छे – मान्छेबीचको भेदलाई समाप्त गर्दै आउँछ त्यो ....जस्ता कवितात्मक वान्कीको भाषिक प्रयोग यस उपन्यासको धेरै ठाउँमा गरिएको पाइन्छ । यही प्रयोगले उपन्यासभित्रै काव्यात्मक छनक पनि प्राप्त गर्न सकिन्छ । उपन्यासमा विभिन्न प्रतीकहरूको प्रयोग पनि भएको पाइन्छ । जस्तै– “उसको आदेशको पालना मनलाल र धनलालले डण्डा र धन्दा चलाएर राम्रोसँग गरेका छन् । यहाँ डण्डा शासन व्यवस्थाको र धन्दा अवैध कारोवारको प्रतीकको रूपमा प्रयोग भएका छन् । उपन्यासको शीर्षक बनमाराका बुटाहरूले अत्याचारी शोषकहरूको प्रतीकात्मक अर्थ प्रदान गरेको छ (आचार्य, २०६५ : ४) ।

यसप्रकार उपन्यासको छपाइमा केही भाषिक अशुद्धि पाइए पनि सरल, सहज भाषाको प्रयोग तथा विभिन्न प्रतीक, अलङ्कार, उखानटुक्का, अनुप्रासयुक्त, काव्यात्मक शैलीले उपन्यास कलात्मक बनेको देखिन्छ ।

४.६.७ निष्कर्ष

समाजमा रहेका बनमारा प्रवृत्तिको अन्त्य गरी सुन्दर समाजको निर्माण गर्ने वैचारिक उद्देश्यमा लेखिएको बनमाराका बुटाहरू उपन्यासलाई २७ वटा खण्डमा विभाजन

गरिएको छ । मूर्त र अमूर्त गरी २७ जति नै पात्रको भएको छ । बुद्धिलाल, मनलाल र धनलाल जस्ता बनमारा प्रवृत्तिका पात्रहरूले समाजलाई यथास्थितिमा राख्न खोजेका छन् भने आइते, गोमती, जस्ता पात्रहरूले शान्ति, परिवर्तन र सुन्दरताको खोजी गरेका छन् । कुनै पनि प्रलोभनमा नफसी सम्भौताहीन युद्धबाट आइतेले विजय प्राप्त गरेको छ । वर्ग सङ्घर्षलाई घनीभूत नबनाइनु, घटनाक्रमको क्रियात्मक प्रस्तुति नगरी विवरणात्मक प्रस्तुति हुनु जस्ता केही कसर रहे तापनि यस उपन्यासले स्थापना गरेको वैचारिक मूल्य भने उच्च रहेको पाइन्छ । उपन्यासमा समाजमा भ्रम फैलाएर शोषण उत्पीडन मच्चाउने प्रवृत्तिप्रति तीव्र घृणाभाव प्रकट गरिएको छ भने नयाँ युग, नयाँ समाज र नयाँ व्यवस्थाको खोजी गर्ने क्रान्तिकारी पात्रप्रति भने उच्च सम्मान आदर भाव प्रकट गरिएको छ । यसमा गलत विचार, गलत शैलीद्वारा चलेको गलत व्यवस्थाको पतन र सोही विचार तथा सङ्घर्षबाट उठेको नयाँ व्यवस्थाको विजय देखाइएको छ । यस उपन्यासमा सामन्त पुँजीपति वर्गको हार र श्रमिक किसान मजदुरको जीत देखाइएको छ । यसमा व्यक्त भएको क्रान्तिकारी विचार, वर्गसङ्घर्ष र जनताको विजय जस्ता पक्षले **बनमाराका बुटाहरू** उपन्यास प्रगतिवादी उपन्यास बन्न पुगेको देखिन्छ । यो उपन्यास जनताको न्यायपूर्ण आन्दोलनको कथा हो । जनताको विजयको गीत हो । षड्यन्त्र, जालझेल, अन्याय टिक्दैन र पतन अवश्यम्भावी छ भन्ने सन्देश पनि हो मार्क्सवादी दर्शनको प्रयोग गरी लेखिएको सफल प्रगतिवादी उपन्यासका रूपमा यसलाई लिन सकिन्छ ।

४.७ विद्रोहको गीत उपन्यासको विश्लेषण

४.७.१ कथावस्तु

नदीराम के.सी. को **विद्रोहको गीत** उपन्यासमा नेपाली राजनीतिक विषयको सशस्त्र सङ्घर्षमय कथावस्तु समावेश गरिएको छ । वि.सं. २०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तनसँगै सत्तामा पुगेका संसदवादी भनाउँदा दलहरूले कम्युनिष्ट विचार राख्ने माथि गरेको चर्को दमन, उत्पीडनले वि.सं. २०५२ पछि वर्ग सङ्घर्षको रूप लिएको र सशस्त्र द्वन्द्वको अवस्थामा गरिब, उत्पीडितहरू एकताबद्ध हुँदै वर्ग वैरीमाथि कसरी जाइलागेका थिए भन्ने कथावस्तु यस उपन्यासमा समावेश गरिएको छ । “जनताको विद्रोहको कथालाई महान आख्यानको शृङ्खलामा उनेर प्रस्तुत उपन्यासमा लेखकले देखाउन खोजेका छन्” (भट्टराई, २०६७ : १३५) । उपन्यासको कथावस्तुलाई निम्नानसार प्रस्तुत गरिएको छ :

रुकुम कार्की गा.वि.स. संयुक्त जनमोर्चाका तर्फबाट गा.वि.स. अध्यक्ष भएका दूतबहादुर पुनको पुलिसद्वारा हत्याभएपछि स्वास्नी जुनकला ठुलो पिरमा पर्छे । छोरा धनबहादुरलाई सुरक्षाका लागि मावली पठाउँछे । मावलीबाट मामाको छोरासँग मैकोटमा पार्टी प्रशिक्षणमा गएका धनबहादुर उतै जनमिलिसियामा भर्ती हुन्छन् । धनबहादुरबाट क. सिस्ने बन्छन् ।

त्यस्तै रोल्पा मिरुल गा.वि.स. निवासी दयासिंह बूढालाई पुलिसले गिरफ्तार गर्छ । जतिवेला उनी सिज अभियान सकेर भेटघाटको लागि घरमा गएका थिए । दाजुलाई खोज्न जाने क्रममा दयासिंहकी बहिनी जलजला अन्जना र निशासँग पार्टी सम्पर्कमा जान्छिन् र जनमिलिसियामा भर्ना हुन्छन् ।

सिस्ने र जलजलाले पार्टीको निर्देशन अनुसार आफ्नो बाबु र दाजुका हत्यारालाई सजाय दिन्छन् । पार्टीले दिएको निर्देशन बमोजिम फौजी कारवाहीमा सरिक हुँदै सिस्ने र जलजलाले आफ्नो रणकौशल प्रदर्शन गर्दै जान्छन् । क्रान्तिले नयाँ उचाइ लिनै जाँदा ने.क.पा. माओवादीको सैन्य फर्मेसन जनमिलिसिया, स्क्वाड, प्लाटुन, कम्पनी, वटालियन, त्रिगेज हुँदै डिभिजनसम्म विस्तार हुँदा सिस्ने कम्पनी कमाण्डर र जलजला प्लाटुन कमान्डरसम्म पुगेका हुन्छन् । उनीहरू विभिन्न हैसियतमा युद्ध कौशल प्रदर्शन गर्दै जान्छन् । सशस्त्र सङ्घर्ष कै क्रममा सिस्नेको विवाह सन्ध्यासँग हुन्छ । सांस्कृतिक मोर्चाकी सन्ध्याको साहीसेनाद्वारा स्यालापाखामा हत्या हुन्छ। त्यतिवेला नै, सिस्नेकी बहिनीको हत्याको खबर आउँछ । यो खबरले सिस्ने मर्माहत बन्छ तर उसले शोकलाई शक्तिमा बदल्दै निरन्तर युद्धमा सरिक भइरहन्छ । विभिन्न समयमा भएको युद्धमा धेरै पटक घाइते भए पनि ऊ सङ्घर्षबाट कहिल्यै थाक्दैन ।

अनि जलजलाको विवाह वर्ग सङ्घर्षकै यात्रामा विश्वास सँग हुन्छ । सुकिदह तालिम केन्द्रमा विश्वासको सहादत हुन्छ । विश्वासको शहादतबाट दुःखी बनेकी जलजलाको दोस्रो विवाह यतीसँग हुन्छ । तर यतीले क्रान्तिप्रति गद्दारी गरी पलायन हुने प्रस्ताव राखेपछि जलजलाले उसँग सम्बन्ध विच्छेद गरी आफू युद्धमा सारिक हुन्छिन् ।

यसरी सिस्ने र जलजला साना-साना कारवाही हुँदै तकसेरा, घर्तीगाउँ, रुकुमकोट, डोल्पा, घोराही, सतवरिया, सोलु, रातामोट, कपुरकोट, जुम्ला, म्याग्दीबेनी, पिली, अछाम

जस्ता भीडन्तमा प्रत्यक्ष सहभागी हुन्छन् । अन्तिम पटक क. कर्णालीसँग उनीहरू रुकुमतिर आउँछन् । घाइते भइ असक्त हुँदा सम्म पनि लडाइबाट नै मुक्तिया मृत्यु खोजेर घमासान युद्धमा सरिक भएको दृष्य सँगै कथानकको अन्त्य भएको छ । प्रस्तुत उपन्यासको उपजीव्य कथावस्तु ने. क. पा. माओवादीले लडेको दसवर्षे महाजनयुद्ध हो (पाण्डे, २०६७ : ७७९) ।

४.७.२ चरित्रचित्रण

विद्रोहीको गीत उपन्यासमा बहुलपात्रको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासमा मुख्य गरी क्रान्तिकारी, प्रतिगामी र पलायनवादी गरी तीन प्रकारका प्रवृत्ति भएका पात्रको प्रयोग भएको छ । धेरैजसो पात्रहरू देश र जनताको मुक्ति, वर्गीय सशस्त्र विद्रोहबाट हुने र त्यसको लागि क्रान्तिमा लागिपरेका छन् । एक पक्षीय पात्रहरूले क्रान्तिको विरुद्धमा काम गरेका छन् भने केही पात्रले क्रान्तिमा लागेर पनि व्यक्तिगत स्वार्थ र विविध कारणले पलायनवादी चरित्र प्रदर्शन गरेका छन् । यस उपन्यासमा केही प्रमुख चरित्रहरूको चित्रण निम्नानुसार गरिएको छ :

(क) सिस्ने

सिस्ने विद्रोहको गीत उपन्यासको प्रमुख पात्र तथा नायकको रूपमा देखिएको छ । राजनीतिक आस्थकै आधारमा रुकुम कार्कीको दूते पुनलाई प्रहरीद्वारा हत्या गरिएको छ । उसैको छोरा धनबहादुर ज्यान जोगाउन बाबुको हत्या पछि मावली जान्छ । मामाको छोरासँग मैकोटको प्रशिक्षण कार्यक्रममा सहभागी भई देश र जनताको मुक्तिको लागि र आफ्नै बाबुको हत्याको बदला लिन जनमिलिसियामा भर्ना हुन्छ । त्यही धनबहादुरको नाम पार्टीमा लागेपछि 'सिस्ने' हुन्छ । सिस्नेले बाबुको हत्यारालाई सफाया गरिदिन्छ । सेराको एम्बुसबाट राइफल कब्जा गर्दछन् । युद्धका क्रममा सिस्नेले सन्ध्यासँग विवाह गर्छ । सिस्नेले साना एम्बुस देखि लिएर महत, रुकुमकोट, डोल्पा, रातामाटे, घोराही, कपुरकोट, मङ्गलसेन, साफेवगर, कालिकोटको पिली, जुम्ला सम्मका कार्वाहीमा आफूलाई समर्पित गरेको छ । तीन चार पटक घाइते भएको छ । घाइते अवस्था मै धेरै ठाउँमा लडेको छ । डोल्पा कार्वाहीमा पुलबाट नदीमा हाम फलेर सम्पर्क विहीन भएर पनि बाँच्न सफल भएको छ । घरमा आमासँग भेट्न पाएको छैन । सन्ध्यासँग पनि लामोसमय बस्ने फुर्सद नै छैन । सन्ध्यालाई पनि शाही सेनाले रुकुम स्यालापाखामा मारिदिन्छन् । विली र जुम्लाको

कारवाहीमा सख्त घाइते भएको सिस्ने कर्णालीको सहायताले भेरीको तिरैतिर रुकुमतिर आउँदै गर्दा गम्भीर घाइते भए पनि सेनाले पछ्याएकोले लड्न बाध्य भएको छ । सायद उसले शहादत प्राप्त गरेको हो की भनि अनुमान गर्न सकिन्छ । उसले जनमिलिसियाको सदस्यबाट काम गर्दै जाँदा कम्पनी कमाण्डरसम्मको हैसियत प्राप्त गरेको छ । सिस्नेले घरमा आमालाई भेट्ने योजनापछि पाउँ सन्ध्यालाई भन्छ । “जिम्मेवारी यसरी भुल्नु त भएन नि घर बरु पछि जाऔंला भोलि सम्पर्क भए आज नै हिँड बरु खाना म पकाउँछु । पर्ख भोकै हिँड्न कहा सकिन्छ” (पृ. ८०) ।

यसरी **विद्रोहको गीत** उपन्यासमा सिस्ने लिङ्का आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा प्रमुख, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा गतिशील, जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आवद्धताका आधारमा बद्ध पात्रका रूपमा देखा परेको छ ।

(ख) जलजला

विद्रोहको गीत उपन्यासमा प्रमुख नायिका पात्रको रूपमा जलजला देखा परेकी छ । रोल्पा जिल्लाका दयासिंह बुढा सिस्ने जलजला मितेरी अभियान सकेर पार्टीको जिम्मेवारीमा जानु भन्दा पहिला घरमा भेट्न गएको बेला गिरफ्तारीमा परेर मारिएका थिए । उनलाई खोज्दै गएको बहिनी जलजला निशा र अन्जनाको साथले जनमिलिसियामा भर्ना भइन् । आफ्ना दाजु र बुबाको हत्याका हर्कबहादुर र वीरे घर्तीको सफाय गछिन् । सेराको एम्बुस कारवाहीबाट केही राइफल कब्जा गरेपछि घरमा दिदीको हत्याको खबर सुनिन्छ । उसले महत, रुकुमकोट, लिस्ने, गाम, दाडु, डोल्पाको दूनै, कपुरकोट, रातमाटे, महत सन्धिखर्क, मंगलसेन, साफेवगर, जुम्ला, पिली लगायतको दर्जनौ कारवाहीमा सशक्त रूपमा भाग लिएकी छे । धेरै पटक घाइते भएर पनि युद्धमा सामेल भइरहेकी छ । उनको विवाह विश्वाससँग भएको छ । उसको सुकिदह तालिमकेन्द्रमा हत्या भएपछि उनले बुबा, दाई, दिदी र लोग्नेसमेत गुमाएकी छे । उनले दोस्रो विवाह गरेको यतीले क्रान्तिप्रति गद्दारी गरेकोले आफू क्रान्तिमा लागेर जलजलाले पतिसँग सम्बन्ध विच्छेद गरेकी छ । पतिलाई छोड्ने क्रममा जलजलाले भन्छे – “क्रान्तिप्रति गद्दार गर्ने र वैवाहिक जीवनमा धोका दिनेहरूसँगको प्रेमलिला समाप्त भयो ” (पृ. ६७) ।

अन्तमा जुम्ला र पिलीको कार्वाहीमा घाइते भएर सिस्नेसँगै भेरीको खोचमा जलजला शाही नेपाली सेनाको जत्थासँग लड्दा लड्दै सायद शहादत प्राप्त गरिन होला ।

यसरी जलजला लिङ्गका आधारमा स्त्री, कार्यका आधारमा प्रमुख, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा गतिशील, जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आवद्धताका आधारमा बद्ध पात्रका रूपमा देखा परेकी छे ।

यी बाहेक यस उपन्यासमा थुप्रै बहुल पात्रको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासमा प्रयोग भएका पात्रहरूलाई मुख्य गरी तीन भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ । ती हुन् :

(अ) क्रान्तिकारी पात्र

यस्ता पात्रहरू क्रान्तिबाटै देश र जनताको मुक्ति देख्ने र खोज्ने गरेका छन् । यी पात्रहरू जनयुद्धमा प्रत्यक्ष रूपमा जोडिन्छन् । क्रान्तिकारी आशाका साथ अगाडि बढ्छन् । राष्ट्रियता, स्वाधीनता, स्वतन्त्रता र मानवीयता प्रति, कटिबद्ध हुन्छन् । यस समूहमा सिस्ने, जलजला, दयासिंह, दूते पुन, अन्जना, निशा, शेरजित, गर्जन, अपार, विजय, विश्वास, कर्णाली लगायतका थुप्रै पात्रहरू पर्दछन् ।

(आ) प्रतिगामी पात्र

यस्ता पात्रहरू परिवर्तन र क्रान्तिका विरोधी चरित्रका हुन्छन् । शोषण, दमन, उत्पीडन मच्चाएर वा क्रान्तिकारीको हत्या गरेर भए पनि जनविरोधी सत्ता टिकाइरहन चाहन्छन् । यिनीहरू जनताको पसिना चुस्न, चेलीबेटी बलात्कार गर्न लागि रहन्छन् । यस समूहमा ढोरबहादुर, अजम्बरी बूढा, टागाधारी बूढा, हर्कबहादुर, वीरे घर्ती, चौठे, पुलिस, सेना लगायतका पात्रहरू पर्दछन् ।

(इ) पलायनवादी पात्र

यस्ता पात्रहरू सुरुमा क्रान्तिकारी, परिवर्तनकारी देखिन्छन् र पछि थाक्छन् । देश र जनताको मुक्ति भन्दा व्यक्तिगत स्वार्थलाई बढि महत्व दिन्छन् । व्यक्तिगत स्वार्थमा लाग्न क्रान्तिबाट टाढा हुन खोज्छन् र युद्ध मैदानबाट भाग्छन् । क्रान्तिमा गद्दारी गर्छन् । यस समूहको प्रतिनिधित्व यतीलगायतका पात्रले गरेको छन् ।

४.७.३ परिवेश

विद्रोहको गीत उपन्यासको कथावस्तुले वि.सं. २०४६/४७ देखि वि.सं. २०६२/०६३ सम्मको समयावधिलाई बोकेको देखिन्छ । कम्युनिष्ट विचारधारा अङ्गालेकै आधारमा सत्तामा कांग्रेसीहरूले रोल्पा रुकुममा कसरी भुटा मुद्धा लगाउथे र सर्वसाधारणलाई सताउँथे भन्ने कुरा दूतबहादुर र दयासिंहलाई सताइएको प्रसङ्गबाट प्रस्ट हुन्छ । स्वतन्त्रता, समता र जनजीविकाका सवालहरू उठाएर नेपालमा जनवादी सत्ता स्थापना गर्ने उद्देश्यका साथ उठान गरिएको जनयुद्धमा राज्यसत्ताद्वारा सताइएका जनता कसरी सहभागी भए भन्ने कुरा सिस्ने र जलजलाको जनयुद्धमा भएको प्रारम्भिक संलग्नताले देखाएको छ । स्थानगत परिवेशको रूपमा रोल्पा, रुकुमका विभिन्न गाउँ, ठाउँको सामाजिक, राजनीतिक चित्रण गरिएको छ । माओवादी जनयुद्ध र सत्ता पक्षबीच भएका सशस्त्र भीडन्तका ठाउँहरू थवाङ् महत, जेलवाङ्, गाम, उवा, तकसेरा, मैकोट, रुकुमकोट, कपुरकोट, रातामाटे, मुसिकोट, काक्री, लिवाङ्, चुनवाङ्, मिरुल, अछाम, डोल्पा, जुम्ला, कालीकोट, म्याग्दी, दाङ्, घोराही, सोलु, पाल्पा, स्यालपाखा, कर्णाली, जस्ता ठाउँका चित्रण गरिएको छ ।

रुकुम रोल्पाका ग्रामीण इलाकाहरूको आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, अवस्थाको पनि चित्रण गरिएको छ । राज्य पक्षले चलाएको आम नरसंहार, दमन, उत्पीडनको चित्रण एकातिर छ भने अर्को तिर क्रान्तिकारीहरू वर्गीय मुक्तिको लागि मृत्युको कसम खादै कसरी जनयुद्धमा सामेल भएका थिए भन्ने चित्रण गरिएको छ । सेना पुलिसले नरसंहार मच्चाउँदा होस या भिडन्तका क्रममा घाइते योद्धाहरूको चित्कार एक बेदनामा त्रासदीपूर्ण परिस्थितिको सृजना भएको पाइन्छ । क्रान्तिकारीहरूले अवलम्बन गरेको माओवादी विचार, उनीहरूका उच्च क्रान्तिकारी भावना, बलिदान र सम्झौताहीन सङ्घर्षले उच्च क्रान्तिकारी वैचारिक परिवेशको स्थापना गरेको छ । स्थानगत र परिस्थितिजन्य परिवेशको चित्रणमा केही कसर रहे तापनि कालक्रमिक प्रस्तुतिमा भने सजीव ढङ्गले परिवेशको चित्रण गरिएको छ ।

४.७.४ उद्देश्य

क्रान्तिकारी आशावादका साथ नयाँ यथार्थमा रहेर जनयुद्धको सौन्दर्यमा लेखिएको विद्रोहको गीत उपन्यासको उद्देश्य राजनीतिक लक्ष्य प्राप्ती गर्न सहयोग पुऱ्याउने रहेको देखिन्छ । वर्गीय समाजमा साहित्य पनि वर्गीय भए भैं गरिब उत्पीडितहरूले चाहेको

जनवादी राज्यसत्ता स्थापना गर्न सहयोग पुग्ने किसिमले जनयुद्धका राता सिपाही सिस्ने र जलजलाको सङ्घर्षमय जीवनकथामा यो उपन्यास केन्द्रित छ । जनयुद्धको समयमा शाही सेनाले गरेको ज्यादती, अत्याचार, बलात्कार, नरसंहार आदिको भण्डाफोर गर्दै सत्तापक्षप्रति जनताको वितृष्णा जगाउने र थिचिएका, मिचिएका गरिब निमुखाहरूले सञ्चालन गरेको जनयुद्धप्रति जनसमर्थन जुटाई जनवादी राज्यसत्ता स्थापनामा सहयोग पुऱ्याउने राजनीतिक उद्देश्यका साथ यो उपन्यास लेखिएको पाइन्छ । परमपरागत रूपमा थोपरिएका सामन्तवादी संस्कृतिको भण्डाफोर गर्दै जनवादी संस्कृतिको स्थापना गर्नु, घाँस दाउरामा रुमल्लिएका महिलाका हातहरूले पनि संसार हल्लाउन सक्छन् भन्ने उद्देश्य पनि प्रस्तुत उपन्यासले लिएको देखिन्छ । “वस्तुतः यो १० वर्षे जनयुद्धका आरोह अवरोहको शब्द चित्र हो । जित हार, क्षति-उपलब्धि, कष्ट-खुसीको कलेवरमा केन्द्रित भई यसले क्रान्तिका भावधाराको जीवनरेखा कोरेको छ” (ईश्वरचन्द्र ज्ञवाली भूमिकाबाट) । यस आधारमा दश वर्षे जनयुद्धको समग्र पक्षको उजागर गर्नु उपन्यासको मूल उद्देश्य रहन्छ ।

४.७.५ दृष्टिबिन्दु

यस उपन्यासको औपन्यासिक आख्यान जनयुद्धको सेरोफेरोमा सिस्ने र जलजलाको जीवन वृत्तमा घुमेको छ भने सिस्ने र जलजला जस्ता पात्रको माध्यमबाट लेखकीय विचार व्यक्त गरिएको छ । एक प्रसङ्गमा सिस्नेले एउटा उपन्यास लेखेपछि सन्ध्याले उपन्यासलाई कसरी टुङ्ग्याउनु भएको छ ? भन्ने प्रश्नको उत्तरमा सिस्ने भन्छ – “यो मेरो जीवनसँग जोडिएकोले मेरो जीवनजहाँ सम्म आइपुगेको छ त्यहीं टुँगीएको छ” (पृ. ७९) ।

यसरी लेखक बाहिर बसी सिस्ने र जलजला जस्ता पात्रका माध्यमबाट औपन्यासिक विचार व्यक्त गरिएकोले यसमा तृतीय पुरुष (बाह्य) दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरिएको छ ।

४.७.६ भाषाशैली

प्रस्तुत विद्रोहको गीत उपन्यासमा सरल नेपाली भाषाको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासको शैली कतै निबन्धात्मक कतै विवरणात्मक छ भने कतै सम्बादात्मक किसिमको पनि छ (भट्टराई, २०६७ : १३६) । यस उपन्यासमा रोल्पा रुकुममा बोलिने नेपाली भाषाअन्तर्गत खसानी उपभाषिकाको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ । मगर भाषीहरूले नेपाली भाषा बोल्दा आउने लवजयुक्त भाषिकाको प्रशस्त प्रयोग गरिएको छ । केही ठाउँमा नेपाली केन्द्रीय भाषिकाको पनि प्रयोग गरिएको छ । जनयुद्धका क्रममा भएका प्रत्यक्ष भीडन्त

क्रममा जनमुक्ति सेनाले प्रयोगमा ल्याएका सैन्य विज्ञान अर्न्तगत प्रयोग हुने शब्दहरूको प्रयोग यस उपन्यासमा प्रशस्त मात्रामा गरिएको छ । उपन्यास मुख्यत राजनीतिक विषयमा आधारित भएकाले राजनीतिक भाषाको प्रयोग धेरै मात्रामा गरिएको छ । प्रतीकका प्रयोग पनि गरिएको छ । जस्तो सिस्नेले रुकुम र जलजलाले रोल्पाको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । गीतको पनि प्रयोग गरिएको छ । जस्तै –

पानामाथि हुकुमकै बास्सा नैलामाथि दैला
घंघारुको लौरासँग लड्या हजुर पैला (पृ. ११६) ।

यिनमा अन्त्यानुप्रासको समुचित प्रयोग पाइन्छ । समग्रमा उपन्यासको भाषा सरल, सहज किसिमको छ भने प्रस्तुतिगत शैलीमा केही कसर छन् तापनि स्वाभाविक बनेको छ ।

४.७.७ निष्कर्ष

क्रान्तिकारी विचार र लक्ष्यप्रति जीवन बलिदानीमा लागिपरेका सिस्ने र जलजला जस्तै महान योद्धाहरूको जीवन गाथा समेटिएको **विद्रोहको गीत** उपन्यासलाई विभिन्न स-साना सत्ताइस परिच्छेदमा उनेर कथालाई प्रस्तुत गरिएको छ । परिच्छेदको शीर्षक दिइएको छैन, अङ्कमा परिच्छेद राखिएको छ । सिस्ने जलजला, विजय, निशा, अन्जना, सन्ध्या, विश्वास, दयासिंह, दूतबहादुर, गर्जन, अपार, शेरजीत जस्ता पात्रले क्रान्तिमा लागेर आफ्नो जीवन अर्पण गर्न पनि पछि परेका छैनन् । ढोरबहादुर, अजम्बरी बूढा, तागाधारी बूढा, हर्कबहादुर, वीरे घर्ती, पुलिस, सेना, जस्ता पात्रले क्रान्ति विरोधी जन विरोधी कार्यमा आफ्नो जीवन समर्पण गरेका छन् । यती जस्ता पात्रले क्रान्तिलाई धोका दिने गद्दारी, विश्वास घाती पात्रको भूमिका खेलेको छ । उपन्यासले जनताको विद्रोहको कथालाई आख्यानको मालामा उनेर प्रस्तुत गरेको छ । रोल्पा र रुकुमको मूल परिवेशमा आधारित छ र त्यस वरपर देखि हिमाल र तराईसम्मको परिवेशमा पनि उपन्यास घुमेको छ । जनयुद्धका यथार्थ घटनालाई सम्बोधन गरिएको छ । जनयुद्ध र विद्रोहलाई उपन्यासको विषयवस्तु बनाइएको छ । उपन्यासको प्रारम्भ नै शासकहरूले गरेको दमनबाट भएको छ । प्रहरी र स्थानीय दलालको ज्यादती तथा त्यसका विरुद्ध प्रतिरोध र सफाय अभियानको निरन्तरता उपन्यास भरि प्राय छ । भरुवा बन्दुक र लठ्ठीबाट, खुकुरीबाट सुरु गरेर आधुनिक हात हतियार कब्जा गर्दै जनयुद्धलाई विजयतिर डोर्‍याएको प्रसङ्ग उपन्यासमा देख्न पाइन्छ । तृतीय पुरुष

दृष्टिबिन्दुमा लेखिएको प्रस्तुत उपन्यासको भाषाशैली सरल र सहज देखिन्छ । तसर्थ जीवनजगतलाई बुझ्ने र मानव मुक्तिको लागि मुख्य पात्रहरू सही बाटोमा हिँडेकोले उपन्यास मार्क्सवादी चिन्तनमा लेखिएको प्रगतिवादी फँटमा पर्ने सशक्त कृति बन्न गएको छ ।

४.८ क्षितिजपारिको मिलन उपन्यासको विश्लेषण

४.८.१ कथावस्तु

दिनेश खड्काद्वारा लिखित क्षितिजपारिको मिलन उपन्यासमा सामाजिक विषयवस्तुलाई कथानक बनाइएको छ । यसमा एउटा अनौठो प्रेमकहानी प्रस्तुत गरिएको छ । माया प्रेमले मान्छेलाई पागल बनाउँछ र असल बाटोतिर लाग्न पनि प्रेरित गर्छ भन्ने दृश्य उपन्यासका माध्यमबाट विश्लेषण गर्न खोजिएको छ । समीर, सरिता र अमिरको व्यक्तित्वको आधारमा उपन्यासको माला उनीएको छ । उपन्यासको कथावस्तुलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

समीर र उसका साथीहरू श्रीनगरको यात्रामा जानु । त्यहाँ समीर र प्रकाशको परिचय हुन्छ अनि सरितासँग भेटघाट हुन र एकआपसमा आँखा जुध्नु, सरिता प्रथम हुनु, समीरले बधाई दिनु, जस्ता (खण्ड १) घटनाक्रमले औपन्यासिक कथानकको आरम्भ भाग बनेको छ । आमाले सरितालाई सम्झाउनु, सरिता र समीरले एकले अर्कालाई भेट गर्नु, होटेलमा दुवै मात्र हुनु, मुसिकोट जानेकुरा हुनु, बाबालाई पत्र पठाउन मुसिकोट जानु, फिल्म हेर्नु, जस्ता (खण्ड २,३,४) घटनाक्रमले औपन्यासिक कथानकको विकासभाग बनेको छ । समीर सरिताको घरमा गएर दुई जना एकलैले रात बिताउनु, उसकी आमासँग परिचय हुनु, दुवै भान्सामा एकलै बसेर फोटो साटासाट गर्नु, समीर घरमा पुग्नु, जस्ता (खण्ड ५,६,७) घटनाक्रमले औपन्यासिक कथाको विकास भाग बनेको छ । समीरलाई सरिताले छोड्नु, पछि समीरले पनि छाडेर पढ्न जानु, सरिता अमिर तिर लाग्नु, अमिरबाट छोरी जन्मिनु, अमिर भाग्नु, आमाछोरीलाई मार्न खोज्नु, सरिता खरिदार हुनु, उसकी छोरी सिर्जना स्टापनर्स हुनु, समीर नेपालगञ्ज मेडिकल कलेजको प्रमुख हुनु, सिर्जनाले त्यही जागिर पाउनु जस्ता (खण्ड ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६) घटनाक्रमले औपन्यासिक कथानकको अपकर्ष भाग बनेको छ । समीर र सरिता मेडिकल कलेजमा भेट हुनु, १०३ नं. बेडको अमिर एच.आइ.भी. भएर मर्नु, त्यो व्यक्ति अछामको अमिर हुनु, सरिताको आँखाबाट आँशु वग्नु, र

सिर्जनाको बाबु अमिर हो भनेर सरिताले बताउनु, समीरले सबै थाहा पाउनु, सबै जना दुःखी हुनु जस्ता (खण्ड १७) घटननाक्रमले औपन्यासिक कथानकको उपसंहार भाग बनेको छ । यसरी क्षितिजपारिको मिलन उपन्यासको कथानकको अन्त भएको छ ।

४.८.२ चरित्रचित्रण

क्षितिजपारिको मिलन उपन्यासमा भिनो आख्यानमा धेरै पात्रको प्रयोग गरिएको छ । यस उपन्यासमा समीर, सरिताले मुख्य पात्रको भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ भने अमिर, सिर्जना प्रकाशले सहायक पात्रको भूमिका निर्वाह गरेका छन् । त्यस्तै वीरेन्द्र, निर्मला, राजेश, सरिताकी आमा लगायतका पात्रको गौण भूमिका रहेको छ । केही प्रमुख पात्रको चरित्र चित्रण निम्नानुसार गरिएको छ :

(क) समीर

दिनेश खड्काको क्षितिजपारिको मिलन उपन्यासको समीर प्रमुख पुरुष र नायक पात्र हो । ऊ सम्पन्न घरानिया परिवारको कान्छो छोरा हो । उसको घर खलङ्गा, १, मुसिकोट रुकुममा पर्छ । दशैंको अवसरमा समीर साथीहरूसँग श्रीनगर घुम्न जादा सरितासँग मायामोहमा गाँसिन पुग्छ । साथी प्रकाशसँग पनि परिचय हुन्छ । उसले आइ.ए. पास गरी पछि अमेरिकाबाट पि.एच.डी. गर्छ । सरितासँग सँगै जीउने सँगै मर्ने बाँचा कसम खान्छन् । केही समय पछि सरिताले धोका दिन्छे तर समीरले कहिलै पनि सरितालाई भुल्दैन । केही नलागेपछि विछोडको पत्र लेख्छ । ऊ नेपालगञ्ज मेडिकल कलेजको प्रमुख भएर आउछ अनि त्यहाँ सरिताकी छोरीलाई स्टापनर्स बनाएर जागिर पनि दिन्छ । सरितासँग चिनजान पनि हुन्छ । त्यतिबेलै १०३ नं. बेडमा भएको अमिरको मृत्युले समीरलाई पनि दुःखी तुल्याउँछ । सृजना अमिरकी छोरी भन्ने थाहा पाउँछ ।

यसरी समीर उपन्यासमा लिङ्गका आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा प्रमुख, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा गतिशील, जीवनचेतनाका आधारमा व्यक्तिगत, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आबद्धताका आधारमा बद्ध पात्रका रूपमा देखा परेको छ ।

(ख) सरिता

सरिता क्षितिजपारिको मिलन उपन्यासकी प्रमुख नायिका पात्र हो । उसको घर श्रीनगर-९, रुकुम हो । ऊ पनि सम्पन्न परिवारको हो तर उसको बाबु विदेश गएको

प्रसङ्ग छ । सरिताले समीरलाई देखेर ज्यादै आकर्षित भएकी छे । ऊ आफै पनि ज्यादै सुन्दर छे । जसलाई पनि आकर्षित गर्ने क्षमता छ । समीरसँग एक रात सँगै बिताउँछे । केही समय त्यसरी नै बितेपछि सरिताले समीरलाई छोडेर अन्य केटाहरूसँग लाग्छे । समीरसँग विछोड भएपछि ऊ एस.एल.सी. पास भएपछि नेपालगञ्जमा पढ्न जान्छे । त्यहाँ अमिरसँग भुठो प्रेममा फसी गर्भवती भई सृजनाको जन्म गराउँछे । अमिरले जङ्गलमा मार्ने प्रयास गर्छ तर बच्छन् । छोरीलाई पढाएर स्टाप नर्स गराई जागिर खुवाउँछे । ऊ पनि खरिदारबाट सुब्बा हुन्छे उसको न्युरोडमै सम्पन्न घर हुन्छ । अन्तिममा अमिर आफ्नै आँखा अगाडि मरेको भेट्छे भने समीरलाई प्रमुख डाक्टरको रूपमा भेट्छे ।

यसरी सरिता उपन्यासमा लिङ्गका आधारमा स्त्री, कार्यका आधारमा प्रमुख, प्रवृत्तिका आधारमा प्रतिकूल देखिएपनि समग्रमा अनुकूल, जीवनचेतनाका आधारमा व्यक्तिगत, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आबद्धताका आधारमा बद्ध पात्रका रूपमा देखा परेकी छ ।

(ग) अमिर

अमिर यस उपन्यासको प्रमुख खल पात्र हो । उसको घर अछाम जिल्लामा पर्छ । उसले घरमा बिहे गरेको छ । उसका छोराछोरी छन् । तैपनि सरितालाई फसाएको छ । सरितालाई गर्भवती बनाएर बेपत्ता भएको छ । सरिताले पत्ता लगाउँदै उसको घरमा जाँदै गर्दा अमिरले भेटेर जङ्गलमा आमा छोरी दुवैलाई घाँटी थिचेर मार्ने दुष्प्रयास गर्छ । तर उनीहरू बाँच्न सफल भएर नेपालगञ्जमा गएर जीवन बिताए । यसको परिणाम अमिरले भोगेको देखिन्छ । अन्तिममा जसलाई मार्न खोजेको थियो उही प्रेमिका सरिता र छोरी सृजनाले उसको अन्तिम संस्कार गरेको पाइन्छ ।

यसरी समीर लिङ्गका आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा सहायक, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा गतिशील, जीवनचेतनाका आधारमा व्यक्तिगत पात्रको रूपमा देखापरेको छ ।

यी बाहेक यस उपन्यासमा सृजना, प्रकाश, होटलवाल्नी, राजेश, निर्मला, सरिताको आमा लगायतका पात्रको गौण भूमिका रहेको देखिन्छ ।

४.८.३ परिवेश

क्षितिजपारिको मिलन उपन्यासको कथावस्तुमा समयका स्पष्ट परिवेश नदेखिएपनि १७ देखि १८/२० वर्ष सम्मको समयवधिलाई समेटिएको छ । तर यतिबेलादेखि भन्ने छैन एउटा पत्रमा २०५८/२/१९ लेखिएको छ । उपन्यास प्रकाशन भएको २०६४ सालमा भएकाले यसको समयमा केही कसर रहन जान्छ । स्थानगत हिसाबले यस उपन्यासमा रुकुमको विभिन्न ठाउँ रुकुमकोट, मुसिकोट, स्यार्पुताल, कमलताल, श्रीनगर, श्रीकोट, शितलपोखरी, सानीभेरी, भुलनेटा, दाङ, नेपालगञ्ज, अछाम सम्मको परिवेश देखा परेको छ । त्यस्तै यहाँ सरिता र समीरको जीवनमा परेका मानसिक तनाव र खुशी जस्ता आन्तरिक परिवेश पनि समावेश छन् । सरिताले गर्भअवस्थामा बिताएका क्षण, अमिरद्वारा जङ्गलमा मारिने प्रयास गरिदाको अवस्थालाई कारुणिक र मार्मिक रूपमा देखाइएको छ । अर्कोतिर अमिरले भुठो प्रेमको प्रवृत्ति बोकेको, समाजमा नारीको इज्जत लुट्ने बलत्कारी मानसिकताको परिवेशको प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

४.८.४ उद्देश्य

उपन्यासकारले उपन्यास रचना गर्दा कुनै न कुनै उद्देश्य राखेको हुन्छ । अर्थात् विना उद्देश्यको कुनै पनि रचना हुँदैन । कृतिको सिर्जना गर्नाको उद्देश्य कसैको अर्थ प्राप्त गर्नु हुन्छ भने कसैको समाजमा रहेको रूढिवादी मान्यतालाई परिष्कृत गर्नु र नयाँ तथा आधुनिक युगतिर समाजलाई डोर्‍याउनु हुन्छ भने कसैको समाजका खराब प्रवृत्तिलाई नष्ट गर्ने र असल बाटो पहिल्याउने उद्देश्य रहेको हुन्छ । आधुनिक उपन्यासको उद्देश्य समाजलाई चेतनशील बनाएर परिवर्तनको बाटोमा डोर्‍याउनु रहेको छ (न्यौपाने, २०४९ : ३२) । प्रस्तुत क्षितिजपारिको मिलन उपन्यासमा पनि समसामयिक युगका विभिन्न विकृति, विसङ्गतिहरूलाई उदाङ्गो पारेर देखाइएको छ र स्वस्थ र स्वच्छ समाजको निर्माण गर्ने उद्देश्य रहेको छ । सरिता जस्तै गाउँघरका चेलीहरूको आँखा खोलिदिनु, अमिरजस्ता मान्छेबाट जोगिनु यस उपन्यासको मुख्य उद्देश्य रहेको छ ।

४.८.५ दृष्टिबिन्दु

यस उपन्यासको औपन्यासिक आख्यान समीर र सरिताको सेरोफेरोमा उनीहरूकै जीवनवृत्तमा घुमेको छ । समीर र सरिताजस्ता पात्रको माध्यमबाट लेखकीय विचार व्यक्त

भएको छ । यसरी लेखक बाहिर बसी समीर र सरिताजस्ता पात्रको माध्यमबाट औपन्यासिक विचार व्यक्त गरिएकोले यस उपन्यासमा तृतीय पुरुष (बाह्य) दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

४.८.६ भाषाशैली

दिनेश खड्काले प्रस्तुत उपन्यासमा सरल भाषाको प्रयोग गरेका छन् । पात्रहरूको स्तरअनुसारकै शब्द तथा वाक्य गठन गरिएको पाइन्छ । भाषाशैलीका क्रममा असहजता र अनौठो स्थिति त्यति धेरै प्राप्त गर्न सकिँदैन । उपन्यासकारले संवादात्मक, वर्णनात्मक अनि व्यङ्ग्यात्मक शैलीको प्रयोग गरेका छन् ।

“कुरा काट्ने मानिसको बोलीमा विष हुन्छ” (पृ. ३८)

“एकपटक गरेको काम फेरी पनि गर्न मन लाग्छ ” (पृ. ३८) । जस्ता शब्दको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासमा कतै कतै भर्रा नेपाली शब्द र आगन्तुक अङ्ग्रेजी शब्दको प्रयोग पनि गरेको पाइन्छ । वर्णविन्यास प्राय शुद्ध जस्तै देखिन्छ । कतैकतै संयुक्त वाक्यको प्रयोग भए पनि प्राय सरल वाक्यको प्रयोग छ । त, नि, पो, कठै जस्ता निपातको प्रयोग गरेर भाषालाई जीवन्त पार्ने प्रयास भएको छ । कतै कतै कवितात्मक शैलीको पनि प्रयोग गरिएको छ । भाषिक त्रुटिहरू प्रशस्तै भए पनि संवादात्मक शैली र वर्णनात्मक शैलीले उपन्यासलाई जीवन्त तुल्याएको देखिन्छ ।

४.८.७ निष्कर्ष

सच्चा प्रेममा जीवन गुजार्ने समीरको व्यक्तित्व र मायामा धोका दिएर पछि अरूबाट आफैँ धोकामा परेकी सरिताको व्यक्तित्व जस्तै तमाम समाजमा रहेका यस्ता व्यक्तित्वको जीवन गाथा प्रस्तुत उपन्यास **क्षितिजपारिको मिलन**ले गरेको छ । सामाजिक पारिवारिक विषयवस्तुमा आधारित प्रस्तुत उपन्यास ६४ पृष्ठमा संरचित छ र स-साना १७ वटा परिच्छेद तथा खण्डमा विभाजित छ । परिच्छेदको शीर्षक नभएर अङ्क, दिइएको छ । उपन्यासमा समीर, सरिता, अमिरले उपन्यास भरिने आफ्नो प्रतिनिधित्व जनाएका छन् । समीरले सुरुदेखि अन्तिमसम्म सत्चरित्रता देखाएको छ भने सरिता पहिला अनुकूल बीचमा प्रतिकूल र अन्तिममा अनुकूल रूपमा आएको छ । अमिर पूरै प्रतिकूल रूपमा देखा परेपनि

दुःखद निधन भएको देखाइएको छ । उपन्यासकारले गाउँघर र सहर बजारको केटाकेटी पनको प्रेम सम्बन्ध कसरी पछि सम्म विकसित रूप लिन्छ भन्ने तथ्यलाई एउटै मालामा उनेर राखेका छन् । मायाप्रेमलाई मुख्य विषयवस्तु बनाइएको छ । त्यसकै वरिपरि अन्य घटनाले फन्को मारेका छन् परिवेशको हिसाले रुकुमका विभिन्न गाउँदेखि नेपालगञ्जको बजार सम्म घुमेको कथावस्तु छ । उपन्यासको भाषाशैली सरल प्रकारको छ भने तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरिएको छ । खराब प्रवृत्तिको वकालत गर्नेले अन्ततः दुःखको महासागरमा भासिनुपर्छ भन्ने सन्देश उपन्यासमा दिएको छ ।

परिच्छेद पाँच
नेपाली औपन्यासिक क्षेत्रमा रुकुम जिल्लाका उपन्यासकारहरूले
दिएको योगदान

५.१ नेपाली औपन्यासिक पृष्ठभूमिको प्रसङ्ग

शक्तिवल्लभ अर्ज्यालद्वारा अनूदित 'विराटपर्व' (१८२७) बाट प्रारम्भ भएको नेपाली आख्यान साहित्यलाई प्राथमिककाल, माध्यमिककाल र आधुनिककाल गरेर तीन चरणमा विभाजन गर्न सकिन्छ । प्राथमिककालमा पृथ्वीनारायण शाहको 'दिव्योपदेश' (१८३१) महत्वपूर्ण उपलब्धिको रूपमा देखिन्छ । आख्यानात्मक रचनाको प्राधान्य रहेको यस परम्परामा 'दिव्योपदेश' अविस्मरणीय उपलब्धिको रूपमा स्थापित भएको छ (सुवेदी, २०६४ : ३५) । यसपछि भानुदत्तले वि.स. १८३३ मा 'हितोपदेश मित्रलाभ' संस्कृतबाट नेपालीमा अनुवाद गरे । शक्ति वल्लभले अनुवाद गरेको 'हास्यकदम्ब' (वि.स. १८५५), बेनामे 'पिनासको विनास' (वि.स.१८७२), 'दशकुमार चरित' .वि.स.१९७५), 'स्वस्थानी व्रतकथा' (वि.स. १८७६), भवादी दत्तले अनुवाद गरेको 'मुद्राक्षस' (वि.स. १८२०), सुन्दुरानन्द वाँडको 'त्रिरत्नसौन्दर्यगाथा' (वि.स. १८९०), 'अध्यात्म रामायण' (वि.स. १८९६), जस्ता प्रमुख कृतिहरू देखा परे (बराल र एटम, २०६६ : ७७) ।

यस समयमा कथात्मक रचनाका रूपमा देखिएका अन्य कृतिहरूमा 'वहत्र सुधाको कथा' (वि.स. १८९३), 'बेताल पञ्चविंशतिका' (वि.स. १८९३), देवराज शर्माको 'स्वस्थानी व्रतकथा' (वि.स. १९४२), हरिहर शर्माको 'भगवत् भक्ति विलासिनी' (वि.स. १९४५), पनि देखिए । यसै समयमा आख्यानको प्रारम्भ हुनु, अनूदित आख्यानको मिश्रण देखिनु, उपदेशात्मकता देखिनु, हास्यव्यङ्ग्यको प्रारम्भ हुनु आदि काम भएका छन् (बराल र एटम, २०५८ : ७८) ।

नेपाली आख्यान साहित्यका सन्दर्भमा उपन्यास विधाको मध्यकाल भनिएको समय १९४१ देखि १९९१ सम्मको आधा शताब्दी हो, (सुवेदी, २०६४ : ३८) । सामाजिक चेतना र राजनैतिक वातावरण समेतलाई ध्यानमा राखेर हेर्दा मनोरञ्जनात्मक, धार्मिक, पौराणिक, नैतिक, औपदेशिक, सामाजिक, सुधारात्मक धाराहरूको विकास भएको देखिन्छ, (सुवेदी, २०६४ : ४०) ।

वि.स. १९४६ मा 'वीरसिक्का' प्रकाशित भएपछि उपन्यासको माध्यमिककालको थालनी हुन्छ । यस समयमा 'वीर चरित्र' (वि.स. १९६०), 'लालहीराको कथा' (वि.स. १९५०), 'शुव वहत्तरी' (वि.स. १९५०), 'तोता मैनाको कथा' (वि.स. १९८४), 'महाभारत मौसल पर्व' (वि.स. १९६४), 'विरवल कौतक' (वि.स. १९८२), 'महेन्द्रप्रभा' (वि.स. १९५९), जस्ता कृतिहरू देखिएका छन् । 'महेन्द्रप्रभा' (वि.स. १९५९), माध्यमिककालीन तिलस्मी र ऐयारी उपन्यास हो । यस उपन्यासमा पक्षविपक्षका मतियारहरूबाट हुने घातप्रतिघातका उत्तेजक एवं रोमाञ्चक घटनाहरू समेटिएका छन्, (बराल र एटम, २०६६ : ८१) । यही समयमा गोरखापत्रमा जादुगर (१९६४-६५), नौलाखाहार (१९६७-६८), 'मधुवाला' (१९६३), 'सुन्दरीभूषण' (वि.स. १९६३), जस्ता उपन्यासहरू प्रकाशित भए । विज्ञानविलासको 'डा सूर्यप्रसाद' (वि.स. १९७२) अपूर्ण) पहलमान सिंह स्वारको 'एकलाख रूपैयाँको चोरी' (वि.स. १९७४), प्रतिमान सिंह लामाको 'महाकाल जसुस' (१९७५) जस्ता कृतिहरू पनि प्रकाशित भए । यस कालको 'वीर चरित्र' (१९६०) नेपाली उपन्यासको विकासका क्रममा देखा परेको कोसे ढुङ्गो हो (बराल र एटम, २०५८ : ८३) ।

यसै समयमा चक्रमणि चालिसेको गोरखा संक्षिप्त रामायण (१९७२), ऋद्धिवहादुर मल्लको 'शर्मिष्ठा' (१९८५), नरदेव पाण्डेको 'मेरिना चरित्र' (१९५९), विज्ञानविलासको 'महारानी प्रियम्बदा' (१९७३), पहलमानसिंह स्वारको 'पद्मकुमारी' (१९७४) आदि कृतिहरूलाई विशेष रूपमा लिन सकिन्छ ।

यस समयमा पनि अनुवादको प्रधानता, सचेत उपन्यासलेखनको अभाव युगचेतनाको न्यूनता भल्किनु, नीतिवादी र सुधारवादी स्वर स्पष्ट देखिनु, नारीलाई भोगविलास र मनोरञ्जनको साधनको रूपमा प्रयोग गर्नु आदि जस्ता प्रवृत्ति देखिएका छन् । र यस समयमा पनि उपन्यासको मौलिक शिल्पमा अस्पष्टता रहेको छ, (बराल र एटम, २०५८ : ८५-८६) ।

नेपाली उपन्यासमा विष्णुचरण श्रेष्ठको १९९१ सालमा प्रकाशित भएको 'सुमती' उपन्यासले मध्यकालको अन्त्यद्वार ढुक्काउने काम गरेको छ । रुद्रराज पाण्डेको 'रूपमती' (वि.स. १९९१ देखि आजसम्म विभिन्न उपन्यासकारहरूले विभिन्न धाराहरूमा उपन्यासको रचना गरेका छन् । यस समयमा देखिएका मुख्य उपन्यासहरूमा रुद्रराज पाण्डेको 'रुद्रराज पाण्डेको 'रूपमती' (वि.स. १९९१), 'चम्पाकाजी' (१९९३), रूपनारायणसिंहको 'भ्रमर' (

१९९३), लैनसिंह वाङ्देलको 'मुलुक बाहिर' (२००४), 'माइतीघर' (२००७), लीलबहादुर क्षेत्रीको 'बसाइँ' (२०१४), डायमनशमशेर राणाको 'बसन्ती' (२००६), वाङ्देलको "लड्गडाको साथी" हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको 'एकचिहान' (२०१७) जस्ता उपन्यास कृतिहरू देखिएका छन् । यी कृतिहरूमा वा यस समयका कृतिहरूमा कथानकको प्रधानता, आदर्शवाद, स्वच्छन्दतावाद र यथार्थवादको मिश्रण, सामाजिक परिवेशको प्रस्तुतिमा भावुकताको प्रयोग, यथार्थको वर्णन, व्याख्याको प्रधानता जस्ता विशेषताहरू देखिएका छन्, (बराल र एटम, २०५८ : ८५-८६) ।

आधुनिक कालमा आएर उपन्यासको क्षेत्र ज्यादै फैलिएको छ । दिनानुदिन बढ्दै गैरहेको नेपाली उपन्यासको लोकप्रियताका कारणले उपन्यासकारहरूको सङ्ख्या पनि बढ्दै गएको छ । आदर्शोन्मुख यथार्थवादी धारा रुद्रराज पाण्डेको 'रूपमती' (१९९१), बाट सुरु भइ आजसम्म आइपुग्दा धेरै धारा र प्रवृत्तिहरू देखिएका छन् । उपन्यासमा अन्य धाराहरूको आरम्भ बिन्दुको बारेमा मात्र यस लेखमा चर्चा गरिएको छ । स्वच्छन्दतावादी धारा रूपनारायणसिंहको 'भ्रमर' (१९९६) बाट, समाजिक यथार्थवादी धारा लैनसिंह वाङ्देलको 'मुलुक बाहिर' (२००४), ऐतिहासिक यथार्थवादी धारा डायमन शमशेरको 'बसन्ती' (२००६) बाट, अतियथार्थवादी धारा लैनसिंह वाङ्देलको 'लड्गडाको साथी' (२००८) बाट, आलोचनात्मक यथार्थवादी धारा हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको 'स्वास्नीमान्छे' (२०११) बाट, नारीवादी धारा हृदयचन्द्र सिंह प्रधानको 'स्वास्नीमान्छे' (२०११) बाट, प्रकृतिवादी धारा गोविन्द बहादुर गोठालेको 'पल्लो घरको भ्याल' (२०१६) बाट, विसङ्गतिवादी धारा पारिजातको 'शिरीषको फूल' (२०२२) बाट, प्रयोगवादी धारा ध्रुवचन्द्र गौतमको 'अन्त्यपछि' (२०२४) बाट, प्रगतिवादी धारा डी.पी. अधिकारीको 'आशामाया' (२०२५) बाट र मिथकीय धारा विश्वेश्वरप्रसाद कोझारालाको 'सुम्निमा' (२०२७) बाट विकसित भएको मान्न सकिन्छ, (बराल र एटम, २०५८ : ८८) ।

नेपाली उपन्यास साहित्यको विकासमा भएका उतारचढाव र यिनै राष्ट्रिय पृष्ठभूमिमा रुकुम जिल्लाका उपन्यासकारहरूले आफ्नो कलम चलाएका छन् । यहाँ राष्ट्रिय स्तरमा उठेका केही पुराना र केही नयाँ विषयवस्तु र प्रवृत्तिको आधारमा रुकुम जिल्लाका उपन्यासकारहरूको औपन्यासिक योगदानको मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

५.२ रुकुमेली उपन्यासकारहरूले नेपाली औपन्यासिक क्षेत्रमा दिएको योगदान

नेपालको मध्यपश्चिममाञ्चल विकास क्षेत्र भित्र पर्ने राप्ती अञ्चलको रुकुम जिल्ला एउटा विशिष्ट पहिचान बोकेको जिल्ला हो । नेपालको सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, राजनीतिक, लगायत नेपाली साहित्यको विकासमा पनि यस जिल्लाको ठूलो योगदान रहेको छ । रुकुमले अहिलेसम्म राष्ट्रिय स्तरका उपन्यासकार, कवि, पत्रकार, कथाकार, गायक तथा राजनीतिज्ञहरूलाई जन्माउनुको साथै संरक्षण पनि गरेको छ । यहाँ रुकुम जिल्लाका उपन्यासकारहरूले नेपाली औपन्यासिक क्षेत्रमा के-कस्ता योगदान दिए भन्ने विषयमा अध्ययन गर्नु र उनीहरूका समष्टिगत विशेषताहरूको चर्चा गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ । रुकुमेली उपन्यासकार र उपन्यासहरूले नेपाली उपन्यास साहित्यमा थपेको योगदानलाई यसरी देखाउन सकिन्छ ।

५.२.१ नेपाली उपन्यासमासङ्ख्यात्मक वृद्धि

नेपालको एउटा भौगोलिक खण्ड अन्तर्गत रुकुम जिल्ला पनि पर्दछ । रुकुम जिल्लामा उपन्यासकार र उपन्यासको सङ्ख्या वृद्धि हुनु भनेको सिङ्गो नेपाली उपन्यासको सङ्ख्यामा वृद्धि हुनु हो । त्यसैले नेपाली उपन्यास साहित्यमा छ जना उपन्यासकारको नौ वटा उपन्यास कृतिको वृद्धि गरेर रुकुम जिल्लाले एउटा महत्त्वपूर्ण योगदान गरेको छ ।

५.२.२ आञ्चलिकताको प्रयोग

वि.स. २०४३ सालबाट सुरु भएको रुकुमको उपन्यास साहित्य अहिले आएर निकै मौलाएको छ । रुकुमेली उपन्यासकारहरूले आफ्नो औपन्यासिक कृतिहरूमा आञ्चलिकताको प्रयोग गरेको पाइन्छ । विशेष गरेर राप्ती अञ्चलको सेरोफेरोमा बुनिएका धेरै उपन्यासहरूमा रुकुम, रोल्पा, दाङ, सल्यान आदि जिल्लाहरूको स्थान, त्यहाँका मेला, चाडपर्व, भाषा, संस्कृति आदिको प्रयोग गरिएको छ ।

हस्त गौतमका उपन्यास **अनामिका** (२०४३) र **अग्निकुण्डभित्रको बिहे** (२०४५) मा धेरैजसो रुकुम जस्ता ग्रामीण क्षेत्रको भौगोलिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक परिवेशको चित्रण गरिएको छ । रुकुम तिरको त्यतिवेलाको जीवनशैलीको चित्र उतारिएको छ । जस्तै— “नुनिलो आँशुले मात्र तिउन मिठो भएन त्यसैले एघारौं बाह्रौं दिनदेखि हिडेरे घोराइ पुगी नुन लान्छन्, लत्ता कपडा लान्छन् । ..... आलु मात्र खाएर छ महिना बिताउछन् (गौतम,

२०४५ : १२) । यस उपन्यासमा रुकुममा पञ्चायतकालमा जनताको दैनिक अवस्थाको यथार्थ चित्रण गरिएको छ । रुकुमका जनताले नुनको लागि एघार, बाह्र दिन हिँडेर थाप्लोको सहायताले बोक्नुपर्ने बाध्यता र छ महिनासम्म आलु खाएर बाँच्नु पर्ने बाध्यतालाई मार्मिक रूपमा देखाइएको छ ।

त्यस्तै जुद्ध बूढामगरको **दुःख** (२०५९) उपन्यासमा रुकुम रोल्पाका युवाहरूले दाड, काठमाडौँ आएर दलालहरूबाट ठगिँदा व्यहोर्नु परेको पारिवारिक बिछोड, मानसिक तनाव लगायतका थुप्रै क्षतिको चित्रण आञ्चलिकताको सेरोफेरोमा रहेर गरिएको छ । जस्तै— “यदि त्यो दलाल फर्केर आउँदै अएन भने, घरतिर जान नै नपाइने भयो” भन्दै चिन्तित अुनहार र गहकिलो स्वरमा नन्देले भन्थ्यो । सन्ते पनि नन्देसंगै टाउको हल्लाउँदै उदासिन देखिन्थ्यो, (बुढामगर, २०५९ : २०१) । यसमा गाउँघरका हालका युवाहरूले भोग्नु परेको वास्तविकतालाई देखाइएको छ ।

यसरी नै गणेश शाहको **चिल्ली** (२०६१) उपन्यासमा पनि आञ्चलिकता भेट्न सकिन्छ । चिल्ली जस्ता बालिका अर्काको घरमा नोकर वस्नुपर्ने बाध्यता र ती चेलीहरू कसरी बलात्कृत हुन्छन् भन्ने कुरा देखाइएको छ । यस उपन्यासमा स्थानीय भाषिकाको प्रयोग गरिएको छ । जस्तै— “ए, ज्यै, पो, रहिछन्, किन, सरासर, भित्र नगाएर बाहिरै बस्यौ ज्यै, धेरै थाकेकी हौली नि ?”, (शाह, २०६२ : १) । यसमा भाषाका साथै स्थानमा पनि रुकुमतिरको परिवेशको आधिक्यता पाइन्छ ।

नदीराम के.सी.को **विद्रोहको गीत** (२०६४) उपन्यासमा युद्धकालीन शब्दको साथै स्थानीय स्तरमा रुकुमको पूर्वी भेगमा बोलिने मगर खाम भाषाको नेपालीकरण भएका भाषाको प्रयोग गरिएको छ । जस्तै — एक जना गाउले महिलाले महिला छापामारसँग भन्छिन्, “कुरा बुभ्या नि हामी उई मैला हो, नबुभ्या नि उई मैला हाम्रो दुःख कसैले लिन्या छैन । हाम्लै सुख पनि कसैले डिन्या छैन । मैलाको आँशु परेलीमा साँचु, जोवनीमा कहिल्यै हाँस्दै नहाँसु”, (के.सी., २०४६ : ४३) । उपन्यासको परिवेश, पात्र वर्गीय रूपमा देश भरिनै छरिए पनि राप्ती अञ्चलको परिवेश र पात्रहरू नै गहन रूपमा देखिएको छ । रुकुम र रौल्पालाई केन्द्रमा राखेर उपन्यासको कथावस्तु अगाडि बढेको छ । रुकुममा गाइने टप्पा गीत र नाचको प्रसङ्ग पनि उपन्यासमा उल्लेख भएको छ । जस्तै—

खेतका आलीमा बसी बादी माग्छ बया

न्याउली बास्ने काग ओइलाउने उनी दिन काँ गया, (के.सी., २०६४ : ११६)

रुकुमका चर्चित उपन्यासकार रामप्रकाश पुरीका उपन्यास **नानीकी आमा** २०६३ मा देखा परेको वैचारिक दृष्टिकोण राप्तीकै सेरोफेरोमा रहेर देखा परेको छ । उनले यस उपन्यासमा राप्तीको परिवेशलाई विशेष महत्त्व दिएका छन् । उनका **सच्चाइको गीत** (२०६४) र **बनमाराका बुटाहरू** (२०६५) उपन्यासहरूमा पनि रुकुमेली परिवेशमा हुर्किएको सामन्ती परिवेश र त्यहाँका जनताले भोगेका अन्याय, अत्याचार र ती अन्याय अत्याचारका विरुद्धमा उठाएका हात, बगाएका रगत र पसिनाको वर्णन गरिएको छ । गाउँमा दलित, मगर, क्षेत्री र बाहुन बीचको भेदभाव, एकले अर्कालाई गर्ने व्यवहार ग्रामीण शैलीमा देखाइएको छ । साथै यी उपन्यासमा रुकुमबाहिर सल्यान, दाङ, रोल्पा, सम्मको परिवेश पनि प्रशस्तै आएको देखिन्छ ।

दिनेश खड्काको **क्षितिजपारिको मिलन** (२०६४) उपन्यासले रुकुमको मुसिकोटलाई केन्द्रबिन्दु बनाएर त्यस वरपर स्यार्पुताल, कमलताल, रुकुमकोट, सानीभेरी, शितलपोखरी, भुलनेटा आदि परिवेशलाई टपक्क टिपेर ल्याएको छ । यस उपन्यासले रुकुम जिल्लाका केटा केटीमा देखा पर्ने माया प्रेम र त्यसले विकसित हुने मौका कसरी पाएको छ भन्ने कुरा स्थानीय परिवेशको आधारमा देखाइएको छ ।

यसरी रुकुम जिल्लाका उपन्यासकार र उपन्यासहरूले आफ्नो क्षेत्रको भौगोलिक, आर्थिक, धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आदि क्षेत्रको विशिष्टता र आज्चललिकताको पहिचान दिँदै नेपाली साहित्यको औपन्यासिक क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन् ।

५.२.३ नवीन विषयवस्तुको प्रयोग

साढे दुई दशक लामो रुकुमको उपन्यास साहित्यको विकासमा रुकुमेली उपन्यासकार र उनीहरूका उपन्यासहरूले ठूलो योगदान दिएका छन् । सामाजिक यथार्थवादबाट आरम्भ भएको रुकुमको उपन्यास साहित्य विविध धारा र प्रवृत्तिलाई आत्मसात् गर्दै नवीन विषयवस्तुहरूको चयनमा पनि सचेत देखिन्छ । हस्त गौतमका उपन्यास **अनामिका** (२०४६) र **अग्निकुण्डभिन्नको बिहे** (२०४५) मा सामाजिक यथार्थवादको प्रयोग गरिएको छ । नेपाली समाजको राजनीतिक सांस्कृतिक यथार्थलाई देखाउन विसङ्गति

र विकृतिको पर्दाफास र न्याय तथा समानताको वकालत गरिएको छ । नेपालका रुकुम रोल्पाका जनताले पञ्चायती व्यवस्थामा शासकबाट भोग्नु परेका व्यथाहरूलाई देखाउदै अन्तमा जनताको जित भएको प्रसङ्ग छ । जुद्ध बुढाको **दुःख** (२०५९) उपन्यासमा नेपाली समाजमा ग्रामीण क्षेत्रका तल्लो दर्जाका मान्छेले दुःख पिडा भोग्नुको विभिन्न कारण र पक्षबारे विश्लेषण र व्याख्या गरिएको छ । जस्तै- “तपाइहरू दुःख, कष्ट, पीडासँग लडिरहनु भए पनि आफ्नो अधिकारभित्रमा रहनु भएको छ, आज यहाँ काम गर्नुहुन्छ, चित्त नबुझे भोलि अर्को ठाउँमा जान सक्नुहुन्छ तर ती कमैयाहरू जमिन्दार बाहेक अन्त कुनै ठाउँमा पनि जान पाउँदैनन् .... (बुढामगर, २०५९ : २१६) । वैदेशिक रोजगारीका नाममा गरिएका तस्करीलाई उपन्यासमा नयाँ शैलीमा देखाइएको छ ।

नेपाली प्रगतिवादी उपन्यासको क्षेत्रमा रुकुमले विशेष योगदान दिएको छ । रुकुमलाई राष्ट्रिय स्तरमा चिनाउने प्रगतिवादी उपन्यासकारहरूमा रामप्रकाश पुरी र नदीराम के.सी. को योगदान महत्त्वपूर्ण रहेको छ । गणेश शाहले पनि प्रगतिवादी उन्मुख उपन्यास लेखेका छन् । रामप्रकाश पुरीले **नानीकी आमा** (२०६६) **सच्चाइको गीत** (२०६४), **बनमाराका बुढाहरू** (२०६५) जस्ता बौद्धिक र वैचारिक उपन्यास प्रगतिवादी बाटोमा अडिएर लेखेका छन् । यी तिनवटै उपन्यासमा मार्क्सवादी साहित्य समेटिएको छ । देश र दुनियालाई आमूल परिवर्तन तिर लैजान र शोषकवर्गका विरुद्ध लड्न उपन्यासमार्फत आह्वान गरेका छन् । जस्तै- “क्रान्तिको बाटो चुनौतीपूर्ण छ, चुनौतीपूर्ण बाटोमा मानव समुदायलाई ल्याउन हामीले चुनौतीपूर्ण यात्रा गर्नुपर्छ । हामीले हाम्रो सर्वस्व गुमाउनुपर्छ र क्रान्तिका लागि काम गर्नुपर्छ, (पुरी, २०६३ : १३०) ।

नदीराम के.सी. को **विद्रोहको गीत** (२०६४), उपन्यासले वि.स. २०५२ सालबाट सुरु भएको माओवादी जनयुद्ध र त्यससँगसम्बन्धित विषय वस्तुलाई समेटेको छ । यस उपन्यासले राष्ट्रिय स्तरमा नै महत्त्व पाएको छ । यसले नेपालमा जनयुद्ध किन भयो र युद्धपछि सरकारी र माओवादी सेना बीचमा कसरी युद्ध भयो, कसरी मान्छेको ज्यान जान्थ्यो भन्ने विषयलाई मार्मिक रूपमा समेटिएको छ । उपन्यासको भूमिका लेखनका अन्तमा ईश्वरचन्द्र ज्ञवाली लेख्छन् “अनेक जनयुद्धका घटनावली एकै ठाउँमा उनेर श्रृङ्खलाबद्ध रूपमा पेस गर्नु नै यसको विशेषता हो । भाषा, शैली र शिल्पका हिसाबले यो सहज, स्वभाविक बनेको छ । जेहोस् जनयुद्धको बारेमा लेखिएको यो प्रथम उपन्यास भएकाले पनि

यसको महत्त्व धेरै छ” (के.सी., २०६४, भूमिका) । सामाजिक, सांस्कृतिक रूपमा पनि नवीनता थपेर विद्रोहको गीत देखापरेको छ । यो उपन्यास वास्तविक घटनामा आधारित पनि देखिन्छ ।

गणेश शाहको चिल्ली (२०६१) उपन्यासमा महिलालाई गरिएको शोषण, दमन, अन्याय, अत्याचार, बलात्कारजस्ता घटना अत्यन्त मार्मिक रूपमा देखाइएको छ । अत्याचारले सिमा नाघेपछि पीडित पक्षले विद्रोह गर्न बाध्य भएको कुरालाई उपन्यासमा देखाइएको छ । उपन्यासमा मुख्य पात्र चिल्लीले पाएको पीडा र पछि मुक्तिका लागि घर छोडेर हिँडेको प्रसङ्ग उल्लेख छ । सामाजिक यथार्थवादी दृष्टिकोण यस उपन्यासमा देखा परेको छ र अन्तिममा प्रगतिवाद तर्फ जान खोजेको छ । दिनेश खड्काको लघुउपन्यास ‘क्षितिजपारीको मिलन’ (२०६४) विशुद्ध प्रेमकथामा आधारित सामाजिक उपन्यास हो । केही आदर्श पक्षहरू पनि छन् । मिलन खुशी र विछोडका पीडा पनि छन् । धोका दिँदा र धोका पाउँदाको परिणाम पनि छ । यसको विषयवस्तु सामाजिक यथार्थवाद र नारीवादमा केन्द्रित छ ।

यसरी रुकुम जिललाका उपन्यासकारहरूले प्रेम लगायतका ठूला-ठूला राष्ट्रिय समस्याहरूलाई उठाएर उपन्यासको माध्यमबाट जनता र शासकको समेत ध्यानाकर्षण गर्ने काम गरेका छन् र राष्ट्रिय चासोको विषयमा पनि उनीहरूले कलम चलाएका छन् । उपन्यासकारहरूको यो पहलले नेपाली औपन्यासिक क्षेत्रमा मात्र नभएर देशको सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनीतिक, धार्मिक र शैक्षिक क्षेत्रमा हुनुपर्ने परिवर्तन र विकासको लागि सरकारको समेत ध्यानाकर्षण गर्ने काम गरेका छन् ।

परिच्छेद छ निष्कर्ष र मूल्याङ्कन

नेपालका ७५ जिल्लाहरू मध्ये रुकुम जिल्ला मध्यपश्चिम विकास क्षेत्रमा पर्ने एउटा पहाडी क्षेत्र अन्तर्गतको जिल्ला हो । राप्तीका पाँचवटा जिल्ला मध्य एउटाको प्रतिनिधित्व गर्ने रुकुम जिल्लाको आफ्नो नामकरणमा ऐतिहासिक महत्व रहेको छ । यस जिल्लाले साहित्यिक दृष्टिमा पनि एउटा इतिहास निर्माण गर्न सक्षम भएको छ ।

राष्ट्रियस्तरसम्मका कवि तथा साहित्यकार र कलाकारहरू यस जिल्लाले जन्माएको छ । तिनीहरूमा प्रेमप्रकाश मल्ल, नीरशाह, हेमन्तप्रकाश ओली, लोकेन्द्र विष्ट, रामप्रकाश पुरी, जनार्दन शर्मा, हस्त गौतम, हस्तबहादुर के.सी., नदीराम के.सी. पूर्ण घर्ती, जस्ता प्रतिभाहरूले रुकुम जिल्लाको परिचय मात्र दिएका छैनन् । रुकुम जिल्लाको गरिमालाई बढाएर राष्ट्रिय स्तरमै चिनाएका छन् । त्यसैले आज आएर नेपाली साहित्य आकाशमा यस जिल्लाले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ ।

रुकुम जिल्लाको उपन्यास विधामा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नेमा हस्त गौतम, जुद्ध बूढामगर, गणेश शाह, रामप्रकाश पुरी, नदीराम के.सी., दिनेश खड्काको अगाडि देखिएका छन् । वि.सं. २०४३ साल देखि रुकुमले उपन्यासमा पाइला टेकेको पाइन्छ । अहिलेसम्म नौ वटा उपन्यास कृति प्रकाशित भइसकेका छन् ।

वि.सं. २०४३ सालमा हस्त गौतम 'मृदुल' ले **अनामिका** शीर्षकको सामाजिक उपन्यास लेखेका छन् । यो प्रकाशित भएको जानकारी प्राप्त भए पनि अपर्याप्त छ उनको अर्को सामाजिक उपन्यास **अग्निकुण्डभिन्नको बिहे** वि.सं. २०४५ सालमा प्रकाशित भएको हो । यस उपन्यासमा नेपाली जनताको सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक भेदभावको यथार्थलाई स्पष्ट रूपमा देखाइएको छ । देशमा व्याप्त अशान्ति अन्याय, अत्याचारले चरम रूप लिए पनि सत्यको जित भएरै छाड्ने सन्देश गौतमका उपन्यासहरूमा पाइन्छ।

जुद्धबूढामगर रुकुमका सामाजिक यथार्थवादी साहित्यकार हुन् । उनी विशेष गरी उपन्यासकारका रूपमा देखापरेका छन् । उनको एकमात्र उपन्यास **दुःख** वि.सं. २०५९ सालमा प्रकाशनमा आएको हो । उनी रुकुमका पूर्वी क्षेत्रका एकमात्र उपन्यासकारका रूपमा

देखा परेका छन् । यिनको उपन्यासमा सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक, धार्मिक, राजनीतिक, विकृति र विसङ्गतिको भण्डाफोर गरिएको छ । ग्रामीण परिवेशको चित्रण गरिएको यिनको उपन्यासले गाउँका शोषित पीडित जनताको आवाज र उनीहरूको दुःख र वेदनालाई उठाएका छन् । उनका उपन्यासमा समाजका कुरीति, कुसंस्कार, तथा अव्यवस्था आदिको घोर भर्त्सना गर्दै नयाँ सभ्यता र संस्कृतिका निर्माणमा जोड दिइएको छ । प्रेमको क्रममा भित्रिएको यौन विसङ्गतिका विरुद्ध गम्भिर रूपमा आलोचना गरिएको छ । आत्मिक र पवित्र प्रेमको वकालग गर्नु र नारीस्वरलाई उजागर गर्नु जुद्ध बूढामगरका विशेषता नै देखिन्छन् ।

त्यस्तै अर्का उपन्यासकार गणेश शाह हुन् । उनको **चिल्ली** उपन्यास वि.सं. २०६१ सालमा प्रकाशनमा आएको हो । सामाजिक यथार्थवाद र प्रगतिवादमा आधारित **चिल्ली** उपन्यासमा नारीको वास्तविकता र विवषतालाई देखाउन खोजिएको छ । गरिब र धनी बीचको सङ्घर्षलाई यसमा देखाइएको छ । ग्रामीण वस्तीको वास्तविकताको उद्घाटन गरिएको छ । कुकर्म गर्ने शोषक सामन्तीका विरुद्ध शोषित पीडित जस्ता **सङ्गठित** भएर उठ्नुपर्छ र गल्तीको सजाय दिनै पर्छ भन्ने सन्देश पनि दिएको छ । षड्यन्त्र र जालभेल सँधै टिक्न सक्दैन अनि गरिबका पनि दिन आउछन् भन्ने सन्देश गणेश शाहले दिन खोजेका छन् ।

रुकुम जिल्लाकै अर्का उत्कृष्ट एवम् सशक्त उपन्यासकार रामप्रकाश पुरी हुन् । उनले **नानीकी आमा** (२०६३) **सच्चाइको गीत** (२०६४), **बनमाराका बुटाहरू** (२०६५), जस्ता तीन वटा उपन्यास कृति प्रकाशन गरेका छन् ।

मार्क्सवादी विचार, साम्यवादी लक्ष्यप्रतिको समर्पण र नवीन चेतनाको खोजीमा **नानीकी आमा उपन्यास** लेखिएको छ । यस उपन्यासले कथागत मूल्यलाई जोगाउँदै वैचारिक उच्चता प्राप्त गरेको छ । यस उपन्यासमा मानव मुक्तिको यात्रा र समर्पणको भावलाई उच्च मूल्याङ्कन गरिएको छ भने जीवनको सार्थकता पनि खोजिएको छ । मुक्तियात्रामा देखापर्ने गलत प्रवृत्ति र सही प्रवृत्तिको पहिचान गरिएको छ । सम्भौताहीन वर्गयुद्ध लड्न आशा र विश्वास युक्त साहस आवश्यक पर्ने देखिएको छ । आमाप्रति उच्च आदरभाव प्रकट गरिएको छ भने महान सहिद प्रति उच्च सम्मान पनि प्रकट गरिएको छ । वैचारिक उच्चताकै आधारमा **नानीकी आमा उपन्यास** मार्क्सवादी प्रगतिवादी बन्न गएको छ ।

सच्चाइको गीत उपन्यासमा सच्चाईको लागि गरिएको जीवन सङ्घर्ष, मार्क्सवादी विचार र मानवमुक्तिको लागि ग्रहण गरेको बलिदानको विषयवस्तु समावेश गरिएको छ । यसमा आध्यात्मवादी र भौतिकवादी दर्शनको विभेद पनि देखाइएको छ । मार्क्सवादी विचारको परिपुष्टता र मानवमुक्तिको लागि त्यसको आवश्यकता सशक्त रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस उपन्यासमा वैचारिक सबलता, वर्गीय पक्षधरता, शोषकवर्गको पतन र उत्पीडित वर्गको उत्थान जस्ता मार्क्सवादी सौन्दर्यको दृष्टो संयोजन गरिएको पाइन्छ । मार्क्सवादी चिन्तन दृष्टिमा लेखिएको सच्चाइको गीत उपन्यास प्रगतिवादी फाटमा सशक्त रूपमा उभिन सफल भएको वैचारिक उपन्यास हो ।

बनमाराका बुटाहरू उपन्यासले समाजमा रहेका बनमारा प्रवृत्तिको अन्त्य गरी शोषण, विभेद, अन्याय र उत्पीडन रहित समाजको निर्माण गर्न जोड दिएको छ । यस उपन्यासमा षड्यन्त्रकारी शोषक, सामन्तवर्गप्रति तीव्र घृणा व्यक्त गरिएको छ भने शोषित, उत्पीडित गरिब, निमुखाप्रति सम्मान तथा आदर भाव प्रकट गरिएको छ । उपन्यासमा भुट, जालभेल, र षड्यन्त्रको सहारामा टिकेको सामन्ती तथा पुँजीवादी व्यवस्थाको पतन देखाइएको छ भने क्रान्तिकारी विचार र सम्भौताहीन सङ्घर्षको परिणामबाट आएको श्रमिक किसान मजदुरको विजय देखाइएको छ । यसमा सामाजिक, राजनीतिक विषयवस्तुको समावेश गरिएको छ । यस उपन्यासमा क्रान्तिकारी विचार, सम्भौताहीन वर्गसङ्घर्ष, शोषकवर्गको पतन, जनताको विजय जस्ता पक्षले प्रगतिवादी अग्रगमन देखा परेको छ।

रुकुम जिल्लाका अर्का उपन्यासकार नदीराम के.सी. हुन् । उनले अन्य थुप्रै विधामा कलम चलाएका छन् । उनको प्रकाशित कृति विद्रोहको गीत उपन्यास हो । जुन उपन्यास वि.सं. २०६४ सालमा प्रकाशित भएको हो । प्रस्तुत उपन्यासले जनताको विद्रोहको कथालाई महान आख्यानको श्रृङ्खलामा उनेको छ । २०५२ सालदेखि चलेको सशस्त्र जनयुद्धका यथार्थ घटनालाई सम्बोधन गरिएको यस अनुच्छेदमा समाजमा विद्रोहको प्रभाव र विस्तारको राम्रो आँकलन गरिएको छ । उपन्यासमा विवाहका प्रसङ्ग भए पनि त्यो विवाह त्याग, निष्ठा र बलिदानसँग गाँसिएको छ । मृत्युको पीडाको सजीव चित्रण उतारिएको छ । दमनका कारण गुमाइएका परिवारका सदस्य युद्धमा मृत्यु बेहोर्न बाध्य आफ्नै सहयोद्धा पति वा पत्नीको चित्र हेर्दा जनयुद्ध मुक्ति र त्यागको सग्लो चित्र थियो भन्न सकिन्छ । रुकुम रोल्पाको मुख्य

परिवेशमा लेखिएको विद्रोहको गीत उपन्यासमा जनयुद्धको विचारधाराको आख्यानमात्मक प्रस्तुति छ । जनयुद्धको बेजोड वर्णन छ । जनयुद्धको सेरोफेरोमा प्रस्तुत गर्न सक्षम यस उपन्यासले क्रान्तिकारीहरूको त्याग, युद्धकथा र जीवन कथालाई राम्ररी संयोजन गरी प्रस्तुत गरेको छ । यस आधारमा यो उपन्यासमा के.सी.ले विद्रोहै विद्रोहको कथा र गाथालाई आख्यानको सङ्गीतमा प्रस्तुत गरिएको विद्रोहको गीत बनाउन खोजेका छन् ।

अर्का उपन्यासकार दिनेश खड्का हुन् । सानै उमेरमा लघुआकारको उपन्यास लेखेको खड्काले क्षितिजपारिको मिलन नामक उपन्यास वि.सं. २०६४ सालमा प्रकाशन गरेका छन् । खड्का सञ्चार कर्मी पनि हुन् । उनको उपन्यास क्षितिजपारिको मिलनमा सामाजिक, सांस्कृतिक विषयवस्तु समावेश गरिएको छ । प्रेम कहानी पनि प्रस्तुत गरिएको छ । सामाजिक यथार्थमा अडिएर उनले मान्छेका सुख, दुःख, आँशु, हाँसो र माया पिरतीका, मिलन र विछोडका वास्तविक भोगाइलाई उपन्यासमा राख्ने प्रयास गरेका छन् ।

यसरी भण्डै तीन दशकको समयावधिमा रुकुम जिल्लामा ६ जना उपन्यासकारहरूले नौवटा उपन्यास कृतिलाई जन्म दिएका छन् भने उपन्यास साहित्यको लागि रुकुमेली भूमि निकै उर्वर छ र भइरहने छ, लेखनशैलीका दृष्टिले पनि सबै तहका उपन्यास लेखन भएको देखिन्छ ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

आचार्य, गोविन्द, २०६३, राप्ती लोकसाहित्य, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।

आचार्य, गोविन्द, २०६५, 'बनमाराका बुटाहरू', हाँक (वर्ष २६, अङ्क १३, १५, १६, १७, पृ.४) ।

के.सी., नदीराम, २०६५, रुकुम जिल्लाको साहित्यको ऐतिहासिक रूपरेखा, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपालगन्ज ।

के.सी., नदीराम, २०६४, विद्रोहको गीत, राप्ती अखिल नेपाल जनसांस्कृतिक महासङ्घ ।

के.सी., नदीराम, २०६५, 'रुकुमको सङ्क्षिप्त साहित्यिक इतिहास' अन्तर्ध्वनि (वर्ष ४१, पूर्णाङ्क १७), दाङ : राप्ती साहित्यिक परिषद् ।

कोइराला, कुमारप्रसाद, २०६८ आख्यान विमर्श, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

खड्का, दिनेश २०६४, क्षितिजपारिको मिलन, घोराही : रमेश खड्का ।

खरेल, एम.पी. २०६३, 'नानीकी आमाले समेटेको क्रान्तिप्रतिको असिम आस्थाको विषयवस्तु', हाँक (वर्ष २३, अङ्क ४४, पृ. ४) ।

खाममगर, कर्णाली, २०६३, 'एक पटक पढ्ने पर्ने उपन्यास: नानीकी आमा', रुकुम समाचारपत्र वर्षा १, अङ्क १६, पृ. ४) ।

गिरी, अमर २०६३, 'वैचारिक उपन्यास नानीकी आमा', बुधवार (वर्ष ११, अङ्क ४८, पृ. ४) ।

गौतम, दीपक, २०६५, अलिखित आधुनिक नेपाली साहित्य लेखन इतिहास, काठमाडौं : प्रोमोसन प्रिन्टर्स एण्ड पब्लिकेसन्स सपोर्ट प्रा.लि. ।

गौतम, प्रेमभक्त लक्ष्मी, २०६४, 'प्रगतिशील साहित्यको मभेरीमा सच्चाइको गीत',
जन्तीधारा (वर्ष ४, अङ्क ६३, पृ. ५) ।

गौतम, प्रेमभक्त लक्ष्मी, २०६४, 'सङ्घर्ष र नानीकी आमा', जन्तीधारा (वर्ष ४, अङ्क ७१,
पृ. ५) ।

गौतम, हस्त, २०४५, अग्निकुण्डभिन्नको बिहे, मृदुल खाल उद्योग ।

जि.सी. आर. वि. २०६४, 'एउटा पाठकको आँखामा नानीकी आमा', रुकुम समाचारपत्र (वर्ष
२, पूर्णाङ्क ४८, पृ. ४) ।

डाँगी, अम्बिकाप्रसाद २०६१, रुकुमेली लोकगीतको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण
अप्रकाशित शोधग्रन्थ त्रि.वि.कीर्तिपुर ।

न्यौपाने, टङ्क, २०४९ साहित्यको रूपरेखा, दो.स. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

प्रधान, कृष्णचन्द्र सिंह २०६१, नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार, चौ.स., ललितपुर : साभा
प्रकाशन ।

पाण्डे, भवानीप्रसाद, २०६७, 'विद्रोहको गीत उपन्यासको विवेचन', सम्पा. घनश्याम ढकाल,
मार्क्सवादी साहित्य र जनयुद्धको सौन्दर्यशास्त्र, काठमाडौँ : अ.ने.ले.सं., पृ. ७७८ ।

पुरी, रामप्रकाश, २०६३, नानीकी आमा, काठमाडौँ : सर्मुधन अध्ययन प्रतिष्ठान ।

पुरी, रामप्रकाश, २०६४ सच्चाइको गीत, काठमाडौँ : सर्मुधन अध्ययन प्रतिष्ठान ।

पुरी, रामप्रकाश, २०६५ बनमाराका बुटाहरू, काठमाडौँ : समीक्षा ओली ।

पोखरेल, बालकृष्ण र अन्य, २०४०, बृहत् नेपाली शब्दकोश, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय
प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

बराल, कृष्णहरि र नेत्र एटम, २०६६, उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास, ते.सं.
ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

बराल, ऋषिराज, २०६५, उपन्यासको सौन्दर्यशास्त्र, प्र.सं., ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

बूढामगर, जुद्ध, २०५९, दुःख, प.स., काठमाडौं : लेखक स्वयम् ।

भट्टराई, रमेश, २०६७, 'नेपाली उपन्यासमा जनयुद्धको चित्रण', प्रवर्तक (वर्ष, १, पूर्णाङ्क १),
पृ. १३५-१३८ ।

भण्डारी, बसन्तराज, २०६५, 'प्रगतिशील उपन्यास बनमाराका बुटाहरू नौलो आयाम', हाँक
(वर्ष २६, अङ्क ८ पृ.४) ।

राई, इन्द्रबहादुर, २०६७, नेपाली उपन्यासका आधारहरू, चौ.सं. ललितपुर : साभा
प्रकाशन ।

रिजाल, वासुदेव, २०६५, दाङ जिल्लाका उपन्यासकार र तिनका उपन्यासहरूको
परिचयात्मक अध्ययन, स्नातकोत्तर शोधपत्र (अप्रकाशित), त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

वली, छविकिरण, २०६१, राप्ती अञ्चलका लोकगीत सङ्ग्रह, दाङ : छविकिरण वली ।

शर्मा, मोहनराज, २०५५, समकालीन समालोचना : सिद्धान्त र प्रयोग, काठमाडौं : नेपाल
राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

शर्मा, मोहनराज, २०६६, आधुनिक तथा उत्तरआधुनिक पाठक मैत्री समालोचना, प.स.
कीर्तिपुर : क्वेस्ट पब्लिकेसन ।

शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् २०६२, शोधविधि, ते.सं. ललितपुर : साभा
प्रकाशन ।

शर्मा, मोहनराज र दयाराम, श्रेष्ठ २०६३, नेपाली साहित्यको इतिहास, आठौँ संस्क.,
ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

शाह, गणेश, २०६१, चिल्ली, दाङ राप्ती साहित्य परिषद् ।

सुवेदी, केशव, २०६५, राप्तीको साहित्यिक रूपरेखा, प्र.सं., काठमाडौँ : एकता प्रकाशन ।

सुवेदी, राजेन्द्र, २०६४, नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति, दो.स. ललितपुर : साभा
प्रकाशन ।